

Úvod do studia dějepisu

1. díl

Kolektiv autorů

Masarykova univerzita

Brno 2014

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Dílo bylo vytvořeno v rámci projektu Filozofická fakulta jako pracoviště excelentního vzdělávání: Komplexní inovace studijních oborů a programů na FF MU s ohledem na požadavky znalostní ekonomiky (FIFA), reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0228 Operační program Vzdělávání pro konkurenceschopnost.

Autoři:

Tomáš Dvořák, Lukáš Fasora, Bronislav Chocholáč, Tomáš Malý, Denisa Nečasová, Zdeňka Stoklásková, Martin Wihoda

© 2014 Masarykova univerzita

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons Uveďte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česko (CC BY-NC-ND 3.0 CZ). Shrnutí a úplný text licenčního ujednání je dostupný na: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/>.

Této licenci ovšem nepodléhají v díle užitá jiná díla.

Poznámka: Pokud budete toto dílo šířit, máte mj. povinnost uvést výše uvedené autorské údaje a ostatní seznámit s podmínkami licence.

ISBN

Obsah

Předmluva	5
1. Je historie vědou?	7
2. Postavení české historické vědy	11
3. Historický čas a jeho kategorizace	18
4. Prameny	29
5. Způsoby tázání a metody historické vědy	45
6. Příklady metod a analýz	64
7. Heuristika	92
8. Knihovny a katalogy	99
9. Odborné časopisy	113
10. Informační technologie jako nástroj a pomocník historického výzkumu	120
11. Muzea a galerie	135
12. Archivy	144

PŘEDMLUVA

Vznik této publikace byl vyvolán snahou pracovníků Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity o zvýšení kvality studia, zvláště s ohledem na výuku Úvodu do studia historie. Tento předmět patří v systému studia bezpochyby k těm nejnáročnějším. Výuka je dosti teoreticky zaměřena, s poměrně slabou vazbou k historické faktografii v podobě, jak ji znají absolventi běžných středních škol. Jinak řečeno, studenti se tu náhle setkávají s poněkud jinou historií, než jak ji znali ze střední školy, totiž s otázkami na pomezí historie, filosofie, sociologie, dějin umění a dalších věd, s tématy obecně kulturními, pro jejichž znalost a pochopení zatím nebyl studentům dán dostatek času a možností. A pro které jim také chybí praktické zkušenosti samostatného badatele, neboť po studentu prvního ročníku tyto kompetence není možno žádat. Cílem publikace tak bylo otevřít studentům dvířka k seznámení se s otázkami, které si dříve či později klade při své práci každý historik, včetně témat ryze praktických i filosoficko-metodologických, z nichž některá aspirují dokonce na označení meta-vědecké.

Často slyšíme, že v minulosti byli studenti na některá témata Úvodu připraveni poněkud lépe. Jednak proto, že se na mnoha středních školách probírala teorie historické vědy v intencích historického materialismu, hlavně však proto, že se studentů na obor historie hlásilo mnohem méně. Ještě na začátku 90. let šlo o poměrně úzký okruh skutečných nadšenců historického bádání, mnohdy to byli mladí lidé se samostatnou badatelskou zkušeností, což je dnes již vzácným jevem. V současnosti se univerzitní studium stalo masovým a do prvního ročníku studia nezřídka nastupují lidé, kteří z dějepisu ani nesložili maturitní zkoušku nebo dokonce předmět dějepis na střední škole nestudovali déle než dva roky. Jejich obecná kulturní připravenost je proto jednoduše jiná – a nelze tak snadno říci, zda lepší či horší, než tomu bylo u studentů v minulosti.

Vzniku tohoto textu předcházely diskuse o samotném smyslu takto pojatých skript. Poměrně silně totiž mezi autory zaznívala skepse ohledně životaschopnosti učební pomůcky pojaté jako kniha, podložená obecnou nedůvěrou v budoucnost tohoto média v učebním procesu panující v prostředí mnoha příbuzných společenských věd, zvláště mezi lingvisty. Autorský kolektiv tak byl rozpolcen, našli se v něm optimisté, kteří o významu knihy jako média nepochybovali a v průběhu práce se jen dále utvrzovali ve svém přesvědčení, jejich základním pocitem byla radost, že konečně vzniká text, který v mnohém usnadní život studentům i vyučujícím. A našli se také členové autorského kolektivu, kteří sice sdíleli onu radost ze vzniku potřebného učebního textu, ale v průběhu

práce na textu na vlastní kůži zjistili jisté obtíže s nekompatibilitou knihy s moderní výukou. Jde v podstatě o problém kodifikace informací a vyřčení hodnotících soudů nutně spojený s vydáním knihy označené jako učební text. Témata pojednávána ve skriptech, a ve skriptech pro Úvod do studia historie zvláště, totiž vždy podléhají vývoji, tu dynamičtějšímu, tu méně dynamickému. I v historii, pro mnohé konzervativní vědě, platí Hérakleitovo „*Vše plyne, nic netrvá*“; výklad pojmů, paradigmat, metod atd. podléhá erozi, pochybnostem, kritice a nakonec beznadějně zastarává. Naznačený vývoj patrně čeká i předložená skripta, i když si tuto skepsi autoři odmítali připustit – protože by pak s takto silným vědomím dočasnosti možná vůbec nic nenapsali. Snad již za pár let, snad o něco později zvědavější ze studentů budou zvedat obočí nad použitými formulacemi a definicemi. Doba pro jakoukoliv „kodifikaci“ je navíc krajně nevhodná, svět a s ním také historická věda prochází prudkými změnami, co platilo včera, dnes již neplatí.

Vydání skript s sebou nese ještě druhé riziko. Každý učitel bude asi souhlasit s tím, že se brzy najde student, který u zkoušky suverénně prohlásí: „*Vše, co jste chtěli, aby studenti znali, je přece napsáno ve skriptech, není třeba se učit ani o kousek více.*“ Tento redukcionistický postoj, ze kterého musí být každý učitel hluboce nešťastný a znechucený, je asi bohužel nutnou daní za stanovení znalostního základu, jak byla skripta autorským kolektivem pojata.

Přesto nakonec předkládáme laskavému čtenáři skriptum s nadějí, že jeho přečtení dá zvědavému člověku alespoň základní přehled o problémech, se kterými se setkává a potýká mladý historik na počátku studia a badatelské dráhy. A že se ona zvědavost v člověku projeví přinejmenším tak, že předložené skriptum jako celek nepochopí jako kanonický text, ale jako impulz k samostatnému přemýšlení a rozvíjení v něm obsažených informací.

Text je výsledkem práce početného kolektivu autorů a řady osob, které přispívaly drobnějšími texty, radou a kritickými postřehy. Za dílo nesou odpovědnost kolektivně všichni autoři. Každá z pasáží měla svého garanta, který tyto podněty shromažďoval, vyhodnocoval a řídil debatu. Pro I. díl skript byl garantem kapitol č. 1, 2, 5, 6 Lukáš Fasora; kapitoly č. 3 Martin Wihoda; kapitoly č. 4 Bronislav Chocholáč a Martin Wihoda; kapitol č. 7, 8 Zdeňka Stoklásková, kapitol č. 9, 11 Tomáš Malý, kapitoly č. 10 Tomáš Dvořák a kapitoly č. 12 Bronislav Chocholáč. Velký dík za cenné připomínky ke kapitole č. 11 patří Otakarovi Kirschovi a za výrazný podíl na zpracování kapitoly č. 6 Janě Polákové, Denise Nečasové a Bronislavu Chocholáčovi. Za pečlivé jazykové korektury autoři děkují Marcelu Drahošové.

1. JE HISTORIE VĚDOU?

Podobná otázka položená chemikovi nebo fyzikovi by vyvolala jako reakci jen nechápavý výraz. Ale podobně přivede historika k úžasu otázka přírodovědce: *Tak kdy už to budete mít vše vyzkoumané?* A k tomu, aby vzájemné ne-porozumění gradovalo, stačí jednoslovná odpověď: *Nikdy*.

Přírodní vědy nepocítují takovou potřebu jako vědy společenské, a mezi nimi zvláště historie, zabývat se nezákladnějšími otázkami své existence. Právě neustálá tendence k pochybnostem a neustálé zpytování své podstaty patrně způsobují, že ve společenských vědách chybí všeobecný konsensus a ony se nacházejí v permanentním stavu lability – fyzik nebo chemik by tyto pochybnosti stěží pochopil a asi by je označil za tlachy. Právě mezi příznivci exaktního myšlení najdeme nejvíce těch, kteří mají sklon historii označit spíše za něco mezi filosofií a uměním, nikoliv za vědu. Snaha historie státi se vědou v rámci tohoto vidění *vědeckosti* je vnímána jako nesmyslná a zavádějící.

Co na podobné pochybnosti o vědecké podstatě historie odpovědět? Při vědeckém zkoumání minulosti je hlavním problémem, že minulost jako taková, tj. ve své komplexnosti, není již badateli přístupná. Můžeme třeba pracovat s tezí, že komunistické režimy ve střední Evropě v rané fázi své existence hrubě podceňovaly výrobu spotřebního zboží a tento fakt vyvolal revoltu mas. Ale – byť se jedná o vcelku nedávnou minulost – historik tu vlastně pracuje jen se čtyřmi evidentními případy této kauzální vazby (NDR a Československo v roce 1953, Polsko a Maďarsko v roce 1956), více jich prostě k dispozici nemá. Svoji tezi tak neformuluje na základě osobní zkušenosti, ani s oporou ve stovkách a tisících měření, které by požadoval chemik nebo fyzik, ale na pouhých čtyřech případech!

Historik pracuje pouze s nepříliš početnými prameny, „svědky“ minulých dějů, které se dochovaly do dnešních dnů a kterým je schopen rozumět. Na jejich základě se snaží pochopit aktéry minulých dějů s jejich hodnotami, představami a kulturou, snaží se nedopouštět anachronismu, snaží se minulosti porozumět. Jde o sběr fragmentů, které tu více, tu méně udávají alespoň přibližný směr výkladu – platí pořekadlo: „*Pramen drží právo veta*“ – ale jistota výkladu je tak jako tak v ohrožení. Historik pracuje s mnoha fragmenty, tj. s mnoha dějinami, a ty samy o sobě netvoří jednotu, jako je tomu v případě předmětu zkoumání u přírodních věd.

Ale věda konzistenci a jasné vymezení svého předmětu bytostně vyžaduje. Této konzistence je v případě historie dosaženo posunem předmětu zájmu do oblasti, která překlenuje propast mezi minulostí a současností. Právě odtud pocházejí hypotézy, všechny předpoklady zákonitostí a skutečností, které se historik snaží složit do kompletního obrazu minulosti. A protože je to oblast zahrnující současnost, vkládá historik nutně do hypotéz a své práce s minulostí mnoho ze svého světonázorového přesvědčení, ze svých generačních postojů, z postojů, které pocházejí ze skupinových mentalit, regionálních vazeb atd.

V této delikátní situaci má historik patrně pouze dvě možnosti. Buď přijme za korektor nějaký ucelený systém hodnotové orientace, např. tzv. historický materialismus v bývalých zemích komunistického bloku nebo rasovou teorii v nacistickém Německu, a ve své práci se bude snažit tento systém dokazovat, verifikovat. Ale historik, který není ochoten přijmout podobné mantinely své práce, musí počítat s labilitou výkladů, musí stále a stále upozorňovat na podmíněnost výkladu dějin v závislosti na výše zmíněných subjektivních vazbách.

Jak tuto subjektivitu výkladu odhalovat? To je možné jen s pomocí pramenů a jejich kritiky. Pochopitelně z tohoto typu práce vzniká mnoho kontroverzí. K historikově práci rozpory patří, koneckonců i tady platí, že konkurence zvyšuje výkon. Je chybou považovat kontroverze opřené o různost metod práce za důkaz tvrzení, že historie není vědou, protože prostřednictvím metody vlastně nechává historik pramen „mluvit“ a je na něm, kterou metodu zvolí a jaké otázky takto pramenu „položí“.

Prameny ovšem neříkají historikovi přesně to, co od nich chce slyšet, nereagují přímo na jeho poptávku po informacích. Spíše jej odrazují od výpovědí, které nejsou spolehlivé nebo jsou dokonce falešné. Závěr: Historie je konsensuální sociální věda, a pokud historik dokáže díky pramenům utlumit svoje subjektivní výklady minulosti na přijatelnou míru, je uznán ze strany autorit (např. recenzentů, akademických grémií, akreditační komise) za vědce.

Jaká je pozice historie v rámci ostatních věd? Při hledání odpovědi je na místě obezřetnost a střízlivý pohled na pozici historie ve vztahu k ostatním vědám a společnosti jako celku. Jistě, jde o vědu starobylou, historikové mají svůj obor rádi, také značná část laické a poučené veřejnosti se zajímá o minulost atd. Ale čistě z pohledu vědeckého života je pozice historie jako vědeckého oboru v současnosti ve stále citelnějším ohrožení a v žádném případě ji nelze srovnávat se zlatou dobou prestiže historika, kterou bylo 19. století. Historie se v současnosti ocitá, na rozdíl od přírodních nebo technických věd, ale také na rozdíl od některých věd humanitních, v nepříjemné situaci, neboť její závislost na veřejných finančních prostředcích je téměř absolutní. Její výstupy však

nesou znaky snadné aplikovatelnosti, „užitečnosti“ pro současnost, a mohou být a jsou ze strany politických elit, rozhodujících o přidělování veřejných prostředků, odmítány jako nepotřebné ve srovnání s konkurencí prací přírodovědců nebo techniků. Konkrétně se u státní politiky podpory vědy a výzkumu v evropských státech jedná o preferenci článků v časopisech s tzv. vysokým impaktním faktorem, tj. společenským dopadem, vycházejících zpravidla v angličtině. Ostatní výstupy nemají z tohoto pohledu žádný efekt pro financování badatelského projektu, nebo jen velmi malý. V situaci, kdy Evropa obtížně zápasí o svoji ekonomickou konkurenceschopnost v globálním měřítku, je toto uvažování politiků pochopitelné. Indikátorem úspěchu je z jejich pohledu ekonomický růst a zaměstnanost – a těm investice do historického výzkumu mnoho nepomáhá.

„Úspěšný“ historik by tak z hlediska státní politiky podpory vědy měl rezignovat na psaní knih a orientovat se raději na články, měl by přestat psát v češtině (němčině, francouzštině, polštině atd.) a přejít na angličtinu, své metody práce by měl učinit exaktnějšími, přiblížit je postupům přírodovědců, ekonomů nebo techniků a snažit se poskytovat těmto vědním oborům servis v rovině pohledu do jejich minulosti, vlastně zúročit svoji specifickou zkušenost s *historickým časem*. Neboli se prostě pustit do studia otázek, které určují obory s vyšší mírou „společenské užitečnosti“, a ostatní badatelské problémy odložit ad acta.

Historikům vyrůstají „konkurenti“ z řad přírodovědců či techniků, kteří se zabývají historií vlastního oboru. Tito specialisté jsou zpravidla mnohem lépe kvalifikováni pro dějiny příslušného oboru, protože mu skutečně rozumějí, na rozdíl od historika, jenž může sice popsat dějiny oboru a jeho badatelů, méně však vývoj oboru jako takového, protože mu zkrátka nerozumí. Tento proces potvrzují mimo jiné udělované profesury např. v Německu, kde byla nedávno udělena první profesura pro dějiny fyziky; profesury pro dějiny matematiky jsou již běžnou záležitostí (jsou udělovány zpravidla nikoliv historikům, ale příslušným odborníkům).

Historie v současnosti může volit mezi vzpourou a akceptací. Nevůle historické obce k přijetí výše naznačených scénářů vývoje je nejen v ČR, ale i v mnoha okolních zemích téměř všeobecná, mluví se o dehonestaci a degradaci starobylé vědy. Ale ekonomicko-politický tlak v naznačeném směru je evidentní, změny bouřlivé a politická síla historie je nevelká. A připomeňme třeba osud klasické filologie, kdysi slavného oboru, dnes již víceméně vytlačeného na okraj veřejného zájmu, u níž si před sto lety podobný scénář také stěží kdo dokázal představit.

K dalšímu čtení:

DIEBOLT, Claude – DEMEULEMEESTER, Jean-Luc: *Quo vadis? Jaká je budoucnost hospodářských dějin ve Francii? Zamyšlení a doporučení dvou ekonomů*. *Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy* 3, 2012, 2, s. 129–143.

HOŘEJŠÍ, Václav: *Můžeme měřit kvalitu vědecké práce?* *Vesmír* 79, 2000, 2, s. 83–84.

FURRER, Norbert: *Was ist Geschichte?* Zürich 2007.

KOLMER, Lothar: *Geschichtstheorien*. Paderborn 2008.

2. POSTAVENÍ ČESKÉ HISTORICKÉ VĚDY

Vnímat postavení české historické vědy v mezinárodním srovnání je pro historika důležité zejména ze tří důvodů – kvůli sledování metodologických vzorů, recepci staršího i paralelně probíhajícího bádání nad stejnými či podobnými tématy a v neposlední řadě kvůli managementu a celkové organizaci vědecké práce. Při snaze posoudit pozici české historické vědy v Evropě prizmatem těchto parametrů lze říci, že se v závislosti na příslušném segmentu historické vědy (medievalistika, církevní dějiny, historická demografie atd.) obvykle pohybujeme přibližně na středních stupních pomyslné škály. Za skupinou tradičních vůdčích historických škol, tedy zvláště školou německou, francouzskou nebo anglo-americkou, nepochybně zaostáváme, přitom si ale svojí úrovní česká historická škola jako celek udržuje zřetelný náskok před kolegy např. z balkánských zemí, Slovenska nebo Lotyšska. Skupina historiografických škol přiřazená k oné střední úrovni je ovšem dosti početná a také pestrá, lze sem jistě zařadit kolegy z Polska nebo Maďarska, kteří díky politicky volnějším poměrům v 70. a 80. letech donedávna profitovali z jistého náskoku, který dnes již patrně čeští historikové dostihli a své kolegy v mnohém i předčili. Náleží sem historiografie rakouská, která na jednu stranu využívá svých vazeb k vyspělému německému prostředí, na druhou stranu ale působí v trochu „malých poměrech“ a trpí odčerpáváním talentů ze strany svého jazykově blízkého souseda. Nebo také historiografie švédská či norská, považované např. pro raný novověk nebo některé segmenty moderních dějin (téma sociálního státu, občanské společnosti aj.) za evropskou špičku, jinde již ne tolik exponované a svým tázáním a kontexty mj. střední Evropě přece jen trochu vzdálené. Obecně lze říci, že zejména v posledních přibližně deseti či patnácti letech česká historická škola zaznamenala i díky zvýšené finanční podpoře z veřejných prostředků v 90. letech značný rozvoj. Paralely k dynamickému, byť – podobně jako v ČR – někdy spíše extenzivnímu než o nespornou kvalitu opřenému vzestupu, můžeme v současnosti vidět třeba v Rumunsku nebo v Rusku, kde je zájem nesen snahou vládních kruhů o rychlé přiblížení vědy evropským standardům, resp. podepření obrozeného sebevědomí ruské státnosti.

Při snaze detekovat linie rozdílů oddělujících jednotlivé skupiny států zjišťujeme, že rozdíl mezi českou historickou školou na jedné straně a děním v Německu, Velké

Británii nebo Francii na straně druhé spočívá hlavně v markantním metodologickém náskoku. Četnost výskytu nových přístupů a metod, ono pověstné intelektuální jiskření z velkých univerzitních center západní Evropy a USA, se jeví při pohledu z Prahy nebo Brna nedostižným, našim poměrům je v tomto ohledu jistě bližší poněkud provinční dění ve Vídni, Budapešti nebo Varšavě než v Paříži či Oxfordu. Kromě metodologického náskoku je neoddiskutovatelným faktem, že zástupci velkých zemí dlouhodobě obsazují pozice v grémiích mezinárodních historických společností, do značné míry odtud určují badatelské zaměření a program velkých kongresů a mezinárodních setkání, mají vliv na podobu některých velkých badatelských projektů a více či méně tak nutí kolegy z badatelsky méně vyspělých nebo jen prostě méně vlivných historických škol k jistému podřízení se nastaveným limitům. Zatímco např. v Rusku je v tomto kontextu vidět trendy, které můžeme pracovně nazvat vědomým izolacionismem, poměrně malá komunita českých historiků obtížně hledá prostor, ve kterém by se i s kvalitními pracemi prosadila na mezinárodním fóru.

Příčin tohoto stavu je celá řada, je obtížné je i jen vyjmenovat, natož určit jejich přesné pořadí co do významu. Zmiňme alespoň tři. Zjevným problémem je stále jistá metodologická zaostalost velké části českých prací, typickým problémem je u nás dobře zažitý, ale na mezinárodním fóru již dávno překonaný popisný a interpretačně chudý pozitivismus, udržovaný v minulosti jako obrana proti ideologickým tlakům, dnes již spíše výraz slabé konkurence v českém prostředí. Systémově je zajisté problémem, že čeští historikové zpravidla reflektují závažné projekty vzniklé ve vyspělejších prostředí nikoliv v okamžiku primárních debat o podobě výzkumu a stanovení badatelské otázky či metody, ale až v okamžiku vydání finálního výstupu, tj. zřídka je „zpoždění“ této reflexe kratší pěti let. S tím souvisí omezené znalosti hlavních západních jazyků u většiny členů české historické obce, což znesnadňuje zapojení do debatních kroužků, delší aktivní působení v prostředí nejvyspělejších badatelských pracovišť atd. Pro české historiky je vůbec velmi obtížné sledovat vývoj základního tázání, neboť toto má z pohledu Pařížana nebo Londýňana zcela přirozeně markantně globální rozměr, reflektuje mocenské zájmy jejich zemí a s tím související poptávku po společenskovědních analýzách. Za stále platný je v tomto smyslu třeba považovat někdejší povzdech Edvarda Beneše, že pro Brity je blíže Singapur než Praha. Také ve francouzské historiografii je patrný trend sledování spíše dění v severní Africe než ve střední Evropě. Ta přitahovala zájem západních historiků krátce po pádu železné opony, kdy se bádání nad českými či polskými dějinami stalo nakrátko módou, po roce 2001 však tyto nesmělé náznaky jednoznačně překryl zájem o vývoj v arabském světě, v Číně nebo Rusku. Bonmot o tom, že jen málokdo v USA s sebou nosí lupu, aby si všiml malých států středovýchodní Evropy, tu

má bohužel hořkou platnost. Pro historiky z tohoto prostoru to znamená, že šanci na uplatnění v globálním měřítku (např. v hospodářských nebo sociálních dějinách) mají spíše při společném postupu. Nejčastějšími dveřmi do globálního světa historické vědy představuje pro Čechy, Rakušany nebo Rumuny vazba na německé projekty a německá badatelská pracoviště, zvláště ta v Bavorsku a Sasku, která se zpravidla snaží v tamní ostré konkurenci uspět díky profílaci výzkumu sledováním tradičních kulturních, politických a ekonomických vazeb směrem k východu a jihovýchodu.

Naopak pozorování dění v méně vyspělém prostředí umožňuje uvědomit si výhody, ze kterých česká historická věda profituje, a problémy, které již překonala. Pozorujíc vývoj historické práce např. v Lotyšsku, Arménii nebo částečně i na Slovensku, vidíme podstatný rozdíl ve společenské poptávce po historické práci. V zemích, kde je vlastní státnost dosud považována za labilní nebo spíše kde existuje u části veřejnosti pocit jejího ohrožení, je historická produkce, mj. kvůli slabému finančnímu zázemí a malému knižnímu trhu, ve svém hlavním proudu jednak orientována na zpracování syntéz národních dějin, které mají podpořit pozice státu ve světovém společenství, jednak je i drobnější produkce nesena snahou vyzdvihovat heroické stránky národní minulosti. Její stinné stránky jsou naopak někdy zamlčovány, politizovány a na historiky vymykající se tomuto rámci je vytvářen nátlak. Problémy jsou viditelné také v organizaci badatelské práce, což demonstruje v rámci sledované skupiny zvláště příklad Slovenska, které se sice již víceméně vymanilo z vlivu nacionalistů na svoji historickou produkci a kde se sice čas do času objevují projekty a práce kompatibilní s významnými středoevropskými nebo i západoevropskými projekty, ale koncentrace financí a lidského potenciálu v oboru historické vědy je na malé Slovensko stále příliš nízká. Erudovaní historikové jsou zde tak trochu „osamělými běžci“. Vadou je zjevně neřízený nárůst univerzitních pracovišť, k němuž došlo v 90. letech a který přesahuje do dnešních dnů. Politické vměšování je na Slovensku v této oblasti více než zjevné a neprospívá ani vědecké diskusi, zdravé konkurenci ani detekci balastní vědecké produkce bez základního mezinárodního ohlasu. Ani Česká republika bohužel není ušetřena některých zmíněných symptomů, byť je nezná v takové míře.

Z výše řečeného vyplývá, že badatelská pracoviště, která se zabývají v různých souvislostech dějinami českých zemí a přirozeně tak hledají v České republice partnery, lze nalézt spíše ve středoevropském prostoru než mimo něj. Z hlediska brněnských historiků si u našich jižních sousedů udržuje tradiční význam *univerzita ve Vídni*, spolupráce s jejím *Historickým ústavem* zahrnuje prakticky všechna období dějin a mnoho závažných témat. Také Komise pro dějiny habsburské monarchie při Rakouské akademii věd v minulosti participovala na mnoha společných projektech s českými

historiky, v posledních letech je ovšem toto pracoviště limitováno finančními úsporami a jeho aktivita slábne. Také na *Historickém ústavu salzburské univerzity* bylo v uplynulém dvacetiletí realizováno několik projektů zaměřených na dějiny venkova, mikrohistorii a studium vzájemných česko-rakouských přeshraničních vazeb. V Německu projevují dlouhodobý zájem o spolupráci s českými partnery především *Collegium Carolinum* v Mnichově, od roku 1956 zaměřené výlučně na studium dějin a kultury českých zemí a Slovenska. Význam pro nás má také Centrum pro dějiny a kulturu středovýchodní Evropy při univerzitě v Lipsku (*Geisteswissenschaftliches Zentrum für Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas*) a *Herder-Institut* v Marburgu. Další německá pracoviště jsou do vzájemné spolupráce zapojena již spíše nesoustavně, především z osobní iniciativy jednotlivců, z těchto aktuálně nejvýznamnějších institucí jmenujme univerzitu v Marburgu pro medievistiku, v Chemnitzu pro moderní dějiny, v Drážďanech pro dějiny Saska a jeho vazeb k okolním zemím, v Greifswaldu pro kulturní dějiny nebo Nadaci Friedricha Eberta v Bonnu (*Friedrich Ebert Stiftung*) pro dějiny sociálního státu, dělnictva a dělnického hnutí. Z polských pracovišť si trvalý význam pro spolupráci s českými historiky udržují renomované univerzity ve Wroclawi a Krakově, první více pro medievistiku a raný novověk, druhá více pro dějiny moderní éry nebo církevní dějiny. Četné vazby byly v posledních letech navázány s univerzitou v Katowicích, která se v rámci Polska profiluje výzkumem dějin Slezska a logicky proto hledá partnery v České republice. Na Slovensku lze považovat za dlouhodobě osvědčeného a renomovaného partnera především *Historický ústav Slovenskej akadémie vied*, nejčetnější vazby se týkají hlavně moderních a soudobých dějin. Z univerzitních pracovišť pak zvláště *Katedru slovenských dejín* a *Katedru všeobecných dejín* bratislavské *Univerzity Komenského*, z mladších pracovišť si jistý význam vydobyla především *Univerzita Mateja Béla* v Banské Bystrici, v oblasti hospodářských dějin a soudobých dějin, a značné ambice ohledně mezinárodní spolupráce projevuje *Katolícka univerzita* v Ružomberoku pro segment církevních dějin. Z rumunských pracovišť jmenujme dynamicky se rozvíjející *Babeş-Bolyai* univerzitu v sedmihradské Kluži, zaměřenou na moderně koncipované komparativní středoevropské dějiny, zvláště dějiny národnostních vztahů nebo historickou demografii, ale také univerzita v Iaşy spolupracující s českými historiky na projektech k dějinám meziválečného období a mezinárodních vztahů. v Maďarsku vyniká aktivitou ve vztahu k českým dějinám zvláště *Středoevropská univerzita v Budapešti* (CEU) orientovaná na dějiny mezinárodních vztahů, moderní a soudobé dějiny.

Specifickou sítí kontaktů jsou propojeny instituce zkoumající dějiny bývalých totalitních režimů v zemích bývalého východního bloku (český *Ústav pro studium totalitních režimů*, slovenský *Ústav pamäti národa*, polský *Instytut Pamięci Narodowej*,

německý Úřad spolkového zmocněnce pro dokumenty STASI/*Bundesbeauftragte für Stasi-Unterlagen* nebo rumunský Ústav pro výzkum zločinů komunismu a paměti rumunského exilu/*Institutul de Investigare e Crimilor Comunismului și Memoria Exilului Românesc*, lotyšské Muzeum okupace/*Okupācijas muzejs* a další. Aktivně spolupracují také vojenské historické ústavy armád NATO a rovněž instituce zkoumající dějiny židovského nebo romského obyvatelstva (více viz www.rommuz.cz a www.zidovskemuzeum.cz).

Struktura badatelských pracovišť v České republice je pochopitelně odrazem dějinného vývoje organizace historického bádání. Při jisté míře schematičnosti lze v současnosti hovořit o dvou základních liniích výzkumu, první s vazbou na Akademii věd ČR (AV ČR), druhé s vazbou na univerzity. I když je badatelská činnost muzeí a archivů zajisté také záslužná, přinejmenším v regionálním měřítku, do AV ČR a na univerzity je směřována již jen z definice jejich práce naprostá většina prostředků na podporu primárního výzkumu a tyto také představují „výkladní skříň“ české historické vědy.

Akademie věd byla založena v roce 1953 podle sovětského vzoru jako organizace slučující všechny neuniverzitní vědecké instituce a vědecké společnosti. Přestože po převratu v roce 1989 vznikla celá vlna pochybností o smyslu její další existence, akademie věd se po výrazné redukci počtu pracovníků v 90. letech udržela jako renomovaná badatelská instituce. V posledních letech se však znovu objevují vážné pochybnosti o perspektivě další existence některých jejích pracovišť, razantní redukci jsou ohrožována mj. také pracoviště společenskovední. Zejména *Historický ústav AV ČR* je ovšem institucí, jehož role je pro fungování historické vědy jako celku v ČR obtížně nahraditelná, připomeňme, že se v gesci ústavu mj. vydává nejvýznamnější české historické periodikum *Český časopis historický* nebo bibliografie českých dějin, a také řada badatelských segmentů je v ČR pokryta unikátně právě pouze pracovníky tohoto ústavu. *Historický ústav AV ČR* také mnohdy reprezentuje českou historickou vědu za hranicemi, například ve vztahu k zahraničním vědeckým společnostem, na kongresech atd. Vedle toho ve svazku AV ČR najdeme další renomovaná historická a společenskovední pracoviště s vazbou k historickému bádání, mnohdy je i zde možno mluvit o unikátním badatelském zaměření v rámci ČR – *Archeologický ústav*, *Centrum mediévistických studií*, *Masarykův ústav*, *Ústav pro soudobé dějiny*, *Etnologický ústav*, *Orientální ústav* aj.

Okruh univerzitních badatelských pracovišť doznal v ČR po roce 1991 rychlého rozšíření, v současné době se kvůli finanční nákladnosti systému spíše hovoří o nutnosti selektovat univerzity na kvalitní a tzv. výzkumné (*research university*) a na univerzity nižšího typu (*regional university*), které budou studenty vzdělávat pouze v nižších

studijních programech a jejichž výzkumná činnost bude utlumena. Rozhodnutí příslušných orgánů nelze v současnosti předjímat, vychází se nicméně z předpokladu, že svůj statut výzkumných univerzit obhájí obě nejstarší univerzity v Praze a Brně, u jiných zůstává věc otevřená a u dalších není mnoho pochybností o zařazení školy do nižší kategorie vysokých škol. Cílem státní vzdělávací politiky je tímto způsobem koncentrovat finance a lidský potenciál na pracovištích, která mají šanci uplatnit se ve světové konkurenci. Připomeňme, že podle různých žebříčků kvality vysokých škol jasně vedou díky výsledkům svého přírodovědného a medicínského výzkumu univerzity v USA, mezi elitu se dokážou vklínit z Evropy zpravidla pouze pařížská Sorbonna a anglické univerzity v Cambridge a Oxfordu, renomé si také drží ruské státní univerzity v Moskvě a Sankt Petěrburgu. Univerzita Karlova (UK) se v těchto žebříčcích pohybuje zpravidla ve čtvrté či páté stovce, mladší Masarykova univerzita si stojí ještě hůře a ostatní školy v ČR žebříčky vůbec neregistrují.

Největší potenciál historického výzkumu je koncentrován na pražské Filozofické fakultě UK na *Ústavu českých dějin* a *Ústavu světových dějin*, k menším, ale renomovaným náleží přibližně další desítky kateder a ústavů, např. *Ústav hospodářských a sociálních dějin*, *Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou*, *Český egyptologický ústav* nebo *Ústav Blízkého východu a Afriky*. Na několika dalších fakultách je již historický výzkum prováděn v užším segmentu nebo tvoří jen kontext jiným badatelským prioritám (např. *Katedra církevních dějin a práva* na Husitské teologické fakultě nebo *Pracoviště orální historie a soudobých dějin* na Fakultě humanitních studií aj.). Již jen profil zmíněných pracovišť ukazuje hlavní výhodu, kterou se svazek historicky zaměřených pracovišť na UK vyznačuje, a tou je komplexnost, skutečně velmi široký okruh pojednávaných otázek českých i světových dějin, který nemá na žádné jiné české univerzitě konkurenci. Tato skutečnost je dána pozicí nejstarší a metropolitní univerzity, která ve svém svazku dokáže udržet i badatelské a studijní programy v podmínkách malé České republiky jedinečné, a proto významné i pro strategické zájmy státu, např. svým zaměřením na studium (potenciálně) rizikových oblastí světa.

Ostatní univerzitní historická pracoviště se z logiky věci profilují zaměřením spíše na vybrané segmenty bádání, ať už si je vymezují teritoriálně, tematicky nebo chronologicky. Masarykova univerzita disponuje dvěma historickými pracovišti (*Historický ústav Filozofické fakulty* a *Katedra historie Pedagogické fakulty*) a několika pracovišti příbuzných věd (*Seminář dějin umění*, *Ústav slavistiky* aj.). Historický ústav FF svůj badatelský profil dlouhodobě nachází ve výzkumu dějin Moravy v širokém středoevropském komparativním kontextu, přičemž význam jednotlivých segmentů bádání z chronologického i tematického hlediska je považován za vyvážený a téma

„dějin země“ má v zahraničí dobrý ohlas. V gesci pracovníků ústavu je také vydáván Časopis Matice moravské, druhé nejvýznamnější periodikum v oboru v rámci ČR. Katedra historie PdF se profiluje hlavně důrazem na vzdělávání budoucích učitelů a výuku didaktiky dějepisu.

Z dalších, počtem pracovníků menších a většinou také mladších pracovišť historie, vynikají především pracoviště v Ostravě, Ústí nad Labem, Českých Budějovicích, Pardubicích a třetí nejstarší univerzita v zemi, olomoucká. Jejich badatelský profil není úplně jednoznačný, lze hovořit spíše o jistém hlavním proudu bádání, který často vychází z potenciálu regionu, tamních archivů, společenské poptávky a také pochopitelně z toho, které segmenty bádání nejsou dostatečně pokryty konkurencí. Ostravští historikové zcela pochopitelně těží z profilu regionu, jehož známost přesahuje střední Evropu a nutně generuje poptávku po bádání v oblasti hospodářských a sociálních dějin moderní éry, doplněné navíc o bádání nad dějinami Slezska. Ústecké pracoviště profituje z geografické blízkosti Německa a profiluje se zaměřením na výzkum dějin německého obyvatelstva v Čechách a dokumentaci kulturního dědictví. V Českých Budějovicích byla v uplynulém dvacetiletí k vidění velká dynamika růstu a badatelská profilace orientovaná hlavně na výzkum dějin raného novověku, dějin šlechty napříč historickými epochami a výzkum venkovské společnosti. S Jihočechy často spolupracující pardubičtí historikové zase hledali svůj prostor v oblasti některých moderních metodologických postupů, hlavně v oblasti kulturních dějin a genderové problematiky. Profil olomouckého pracoviště se v posledních letech poněkud mění, namísto tradičního zaměření na dějiny církve a náboženství napříč dějinami s četnými kulturněhistorickými přesahy a s orientací na historický místopis nyní přicházejí nové badatelské priority (genderová studia, studium českého a československého exilu, hospodářské dějiny aj.) a je obtížné určit, která z nich nakonec převáží.

3.

HISTORICKÝ ČAS A JEHO KATEGORIZACE

Do záhlaví následujících úvah by docela dobře mohl být vetknut povzdech Aurelia Augustina, že on sám ví, co je čas, jen pokud se jej na to nikdo nezeptá. Nelze než souhlasit, neboť banální otázka „kdy“ nás provází doslova od kolébky až do hrobu, a přece se nikdy nedobereme jediné odpovědi. Sotva se tedy divit, že různé definice připomínají doširoka rozevřený vějíř názorů, jejichž výčet začíná ve starověku u neomezeného a nekonečného času klasické řecké filosofie, pokračuje třeba představami Bedy Ctihodného († 735), který čas chápal jako měřítko pozemského bytí, až po jednotnou a jednotvárnou nepřetržitost veškerého fyzického vesmíru Isaaca Newtona († 1727), proměnlivý čas Alberta Einsteina († 1955) nebo čas coby formu lidského vědomí. Obecná shoda vládne snad v jediném. Že vedle času cyklického, který je příznačný spíše pro archaické společnosti a řídí se střídáním ročních období a pohyby nebeských těles, známe rovněž čas lineární, jenž vychází z představy o absolutní omezenosti, neopakovatelnosti a jedinečnosti běhu událostí. A jako má lineární čas začátek, příkladem nám budiž Stvoření světa, Potopa, Ukřižování a Vzkříšení, má i konec, kterým je třeba pro křesťany Poslední soud a nebeský Jeruzalém. Platí rovněž, že se jedinec i společnost soustavně pohybují mezi časem cyklickým a lineárním. Že vedle kalendáře s konvenčně daným pevným počátkem a koncem rytmizují čas i roční období. Čas také může být privátním statkem i veřejnou hodnotou, a rovněž naše životy neprotíná jediná časová osa, nýbrž několik souběžných nebo se křížících, vždy však vzájemně se ovlivňujících „časů“.

Dodejme rovněž úvodem i to, že čas je spoután mezníky, které z něj činí chronologii. Ta dala vzniknout kalendářům, v nichž můžeme spatřovat linie cest, po nichž se ubírala společnost na své pouti od přirozeného, cyklického času k času lineárnímu, aby od střídání dne a noci, ročních období a pohybů Slunce a Měsíce dospěla k důmyslnému rozdělení času do hodin a minut, které již nejsou spjaty s přírodou, ale se společně sdílenými hodnotami. Shrnuto, uspořádání času je produktem lidské mysli. Je vyjádřením vztahu k minulosti a dokladem vědomé snahy zajistit si místo v paměti. Je také subjektivní a vypovídá o dobově podmíněném chápání světa.

Hledání počátku

Výchozím bodem úvah o čase se nezřídka stává „přítomnost“, z jejíž perspektivy, ať vědomě nebo bezděčně, přistupujeme k výkladu dějinných souvislostí. Kde však hledat onen předěl mezi minulostí a přítomností? Francie, alespoň podle školních osnov, vstoupila do současnosti v roce 1789, sousední Německo si připomíná pád nacismu (1945) a druhé sjednocení (1990), zatímco středovýchodní Evropa se rozpačitě hlásí k rozpadu podunajské monarchie (1918), k němuž německé, polské, maďarské, české a slovenské učebnice připojují rok 1989. Ve výčtu by bylo možno pokračovat, nicméně i náhodně zvolené příklady dokazují, že přítomnost je ideologickým projektem, konstrukcí, která nám sděluje, co se stalo „předtím“ a co „potom“. Společenská poptávka po ostrých předělech mezi minulostí a přítomností nutně vede k přečeňování událostních dějin, mocenských zvrátů, revolucí a válek. Do historického slovníku se tak vkradlo poněkud svérázné sousloví „dějiny přítomnosti“, aniž by si jeho uživatelé uvědomovali, že přítomnost je pouze společenskou konvencí a že přirozený tok událostí žádný protiklad mezi minulostí a přítomností nezná.

Do minulosti soustavně přepadávající přítomnost se zhmotňuje v otázce, „kdy“ se tak stalo. Zprvopočátku si učenci vypomáhali pohybem nebeských těles, ovšem takto sklenutému výkladu chyběl jistý bod, k němuž by se daly vztáhnout následné příběhy. Nakonec rozhodla náhoda, přesněji zatmění Měsíce 26. února roku 747 př. n. l., které se překrývalo s nástupem babylonského krále Nabonassara. Tak se zrodila „historická éra“, jejíž koncept, čili souvislé řady let od mytické nebo i skutečné události, se rychle rozšířil do řeckých měst na maloasijském a posléze i evropském pobřeží. Značné oblibě se těšila éra Alexandra Velikého s počátkem 12. listopadu roku 324 (př. n. l.), první občanský letopočet vzešel ze seleukovské éry, která začínala 1. října roku 312 (př. n. l.), kdy Seleukos Nikator porazil v bitvě u Gazy Demetria Poliorkéta, přičemž tato ve své podstatě dynastická éra přežívala na Blízkém východě do 11. století a východní křesťané se jí řídili ještě v novověku.

Na evropskou půdu proniklo souvislé datování zásluhou řeckých dějepisců, kteří se ve 4. století (př. n. l.) pokusili sjednotit úřadování spartských eforů se soupisem aténských archontů. Vhodný svorník našli v olympijských hrách, přesněji ve čtyřletém cyklu, jehož počátek spojili s letním slunovratem (1. červencem) roku 776 (př. n. l.), a přestože se výpočty s příběhy archaického věku spíše mýjely, před zlomem letopočtu se cyklická perioda prosadila i v úředních písemnostech antického římského impéria. Císařská kancelář se čtyřleté datace nevzdala ani po roce 394, kdy Theodosius prohlásil hry za přežitek nehodný křesťanů, ve Francii a středověké římsko-německé říši se matná vzpomínka na čtyřletý cyklus objevovala až do 12. století.

Ještě jiným způsobem byl čas odměřován v Římě. Zde si po staletí vystačili se jmény konzulů a svých zvyklostí se přidrželi i po zániku jejich úřadu roku 534 (na Východě 541). Proto císař Justin II. konzulát obnovil a roku 567 jej pevně svázal s výkonem císařské moci. Pečlivě vedené seznamy však nabízely ještě jiné počítání let, a sice od založení města Říma. Dlouho však nebylo jasné, kdy se tak stalo. Nakonec převážil názor M. Terentia Varrona, který roku 43 (př. n. l.) dospěl k závěru, že ona legendární brázda byla vyorána 21. dubna roku 753 (př. n. l.). V hranicích impéria ovšem souběžně platily různé časové soustavy a zejména na Východě se ujala Diokleciánova éra, jejíž počátek byl dán císařskou intronizací 29. srpna roku 284. Zprvu jen pomocný bod na časové ose ovlivnil koptský kalendář a jisté zalíbení v něm našli rovněž muslimští astronomové. Naopak nejasného původu je španělská éra, kterou znalo západní Středomoří. Snad z velikonočních svátků odvozená datace pracovala s 1. lednem roku 38 (př. n. l.) a ve Španělsku se udržela až do 15. století.

Ještě před koncem antiky upoutal zájem dějepisců Starý zákon, přesněji kniha Genesis, která začíná Stvořením světa. Protichůdné pasáže se však vzpíraly prostému čtení a rovněž provedené výpočty se rozcházely o tisíce let. Uznávaný tvůrce křesťanské chronologie Sextus Julius Afrikanus se dopočítal k 1. lednu roku 5502 (př. n. l.), o něco mladší alexandrijská éra začínala 29. srpnem roku 5493 (př. n. l.) a asi nejznámější byzantský letopočet kanonizoval 1. září roku 5509 (př. n. l.). Se šířením křesťanství pronikl do světa Slovanů, takže nakrátko se podle něj datovalo snad i na mojmírovské Moravě.

Byzantská éra se prosadila ve východní Evropě a na Balkáně v časech, kdy se první učenci začali seznamovat s novým kalendářem. Ten vznikl na pultíku Dionysia Exigua, jenž v roce 525 odmítl sestavit velikonoční tabulky podle „neznaoha“ Diokleciána a vypomohl si roky od Vtělení Ježíše Krista (*anni Domini nostri Iesu Christi*). Jak ovšem zbožný počtář usoudil, že uplynulo 532 let od Kristova narození, není známo. Zdá se však, že nahlížel hlavně do Nového zákona a že počátek roku kladl buď k 1. lednu nebo k 25. březnu. Pohříchu právě evangelia vyprávěla příběhy, které nespojoval čas, nýbrž prostor. Porůznu v nich roztroušené datovatelné údaje tak nepřesahovaly obzor povšechných, nezřídka se vylučujících glos a bezděčných poznámek na okraji. Možná i proto Dionysios utajil způsob výpočtu, a kdyby mu na prahu 8. století neuvěřil Beda Ctihodný, jenž podle Kristova letopočtu uspořádal Církevní dějiny Anglů (*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*), nejspíš by nápad upadl v zapomenutí.

S Bedovým dílem, v němž franská skriptoria spatřovala nedostížný vzor, se latinskou Evropou začala nenápadně šířit představa, že se něco stalo „po Kristu“ (*Anno ab Incarnatione Domini*). Kristův příchod se objevil v datačních formulích listin karolínského věku, za pontifikátu Lva VIII. roku 963 byl opatrně převzat papežskou kanceláří a na

konci středověku křesťanský letopočet ovládl i Pyrenejský poloostrov. Od reforem Petra Velikého se roky od narození Ježíše Krista staly závaznými v Rusku a jejich znalostí se mohli pochlubit na osmanském dvoře, byť vítězné tažení křesťanské éry bylo završeno až ve 20. století, kdy se, nyní již neutrálně definovaný „náš“ letopočet nebo jen „letopočet“, změnil v celosvětovou normu.

Z krátké výpravy proti toku času je zjevné, že se dnes platný kalendář zrodil víceméně v průsečíku náhodných okolností, z něhož opakované užívání a mocenská převaha Evropy v 19. století učinily konvenci. Dohody a zvyklosti lze ovšem snadno zpochybnit, odmítnout nebo nahradit jinými tak, jako se to stalo ve Francii, kde byl roku 1789 slavnostně vyhlášen revoluční, na desetinné soustavě založený kalendář. Záhy se však ukázalo, že nová, „z rozumu a nikoliv pověr“ vzešlá éra Svobody a Rovnosti, je poněkud těžkopádná a že dlouhé pracovní týdny (9+1) notně přetěžují beztak vyčerpanou společnost. Následoval rychlý návrat do známých vod, jehož litovali leda nakladatelé, kteří přišli o tučné zisky z prodeje srovnávacích tabulek. Neslavný konec revolučního kalendáře neznamena, že by se vedle „našeho“ letopočtu nemohly uplatnit jiné. Ostatně církevní čas muslimů určuje lunární cyklus, který je datován podle hidžry s počátkem v roce 622, kdy Mohamed opustil Mekku a odešel s hrstkou věrných do Medíny. Tradičního kalendáře se nevzdali ani Židé, zatímco Číňané nedají dopustit na šedesátiletý astronomický cyklus. Je-li tedy dnes všem nadřazena gregoriánská, z Dionysiova „výpočtu“ vzešlá soustava, pak nikoliv proto, že by byla lepší, nýbrž proto, že se stala obecně srozumitelnou.

Dlouhý a obtížný vstup „našeho“ letopočtu do dějin lze jistě připsat na vrub různocnění Nového zákona, nicméně vlivnou roli zajisté mohla sehrát skutečnost, že křesťanský kalendář neměl zpočátku pevně daný začátek. Nový rok mohl začínat v lednu, březnu, o pohyblivých Velikonocích nebo v prosinci. Z římské tradice byl převzat 1. leden, který ohlašoval počátek konzulátu, posléze i občanského roku a spolu s juliánským kalendářem jej přijali za svůj i první křesťané. Bujaré novoroční oslavy však 1. lednu propůjčily nepřilíživou pověst. Na koncilu v Tours roku 567 dokonce zaznělo, že lednový předěl je starým omylem (*antiquus error*) a že novoroční alotria budou stíhána klatbou. Výhrůžka se ovšem minula účinkem a po čase ustoupil i papežský stolec, když 1. leden povýšil na svátek Obřezání Páně.

K římským, dokonce ještě k republikánským zvyklostem se vázal 1. březen, který si křesťané oblíbili ve spojení s měsíčním úplňkem, jenž zase určoval datum Velikonoc. Čestné místo zaplnil i ve franské Galii, neboť 1. března se Frankové setkávali na velkém sněmu (*campus Martii*), aby po vojenské přehlídce před králem rokovali o daních a zákonech. Po přesunu březnových polí na květen sice karolínská skriptoria přešla

na jiný způsob datování, nicméně 1. březen ohlašoval počátek roku v Beneventu, do 15. století na Rusi a do svého zániku v roce 1797 se jím řídila benátská republika (odtud *mos Venetus*).

Zvláštní úctě se těšilo Zvěstování Panny Marie, tedy začátek Kristova pozemského bytí (*incarnatio*), které připadalo na 25. březen. Cisterciáky uctíváný mariánský svátek se poté rozšířil po celé latinské Evropě a v Pise i nedaleké Florencii začal sloužit jako předěl mezi starým a novým rokem. Znamější florentský počet (*calculus Florentinus*) však začínal 25. března „po“ našem lednu, pisanský (*calculus Pisanus*) naopak lednu předcházel, takže oba kalendáře dělil jeden rok.

Mimořádnou pozornost křesťané přikládali Velikonocům, jejichž vliv na uspořádání času byl ale zanedbatelný, neboť nedůležitější křesťanský svátek se řídil lunárním cyklem. Velikonocemi datovaný rok neměl pevný začátek a lišil se rovněž počtem dnů. „Velikonoční styl“ se prosadil jen v datačních formulích, které zpravidla uváděly, že se něco stalo před svátky nebo po nich (*ante/post pascha*). Samotný letopočet však podle Velkého pátku nebo Bílé soboty upravoval pouze francouzský královský dvůr.

Svébytným způsobem sledovali běh událostí křesťané ve východním Středomoří, kteří lpěli na Stvoření světa a 1. září. Po cařihradské synodě roku 692 převzala „byzantskou éru“ i východní církev, následovala Rus, kde byzantský letopočet platil mezi léty 1492 a 1699, a balkánské národy, jež se 1. září vzdaly v průběhu 19. věku.

Předpoklady k obecnému uznání nepostrádal ani 25. prosinec, kdy si křesťané na Západě i Východě připomínali narození Ježíše Krista. „Vánoční styl“ rytmizoval kalendáře karolínského věku, k prvním z vánočních svátků se opakovaně vracela římská kurie, ve Španělsku se podle Vánoc začalo počítat na konci 15. století a 25. prosinec pietně slavili také věřící v různých koutech středověké římsko-německé říše. Znala jej a užívala také česká panovnická kancelář. Přesto i prosincová éra ustoupila lednové dataci a můžeme se dnes nejdříve dohadovat, zda 1. lednu napomohla přízeň mocných, tištěné kalendáře 16. století, přejímání římského práva nebo vše dohromady. Víme jen, že se tak na evropském Západě stalo až nedlouho před rokem 1600 a že musela uplynout další tři staletí, než se s lednem smířil i zbytek starého kontinentu.

Vraťme se však ještě jednou do antického Říma. Ten se nepotýkal pouze s nejasným počátkem kalendáře, nýbrž i s délkou roku, již mohl stanovit nejvyšší kněz (*pontifex maximus*). Volnosti učinila přítrž teprve reforma, kterou prosadil Gaius Julius Caesar po návratu z afrického tažení ve třetím roce svého konzulátu (46 př. n. l.). Úprava se vracela k starému vztahu kalendáře a ročních období, samotné změny však provedli odborníci, zejména matematik Sosigenes a pisář M. Flavius. Nový kalendář byl založen na slunečním roce, měl 365 dnů a každé čtyři roky měl být navýšen o jeden přestupný

den. Juliánským kalendářem se řídili i křesťané a na nikajském koncilu v roce 325 z něj učinili rozhodující pomůcku pro výpočet Velikonoc.

Délka Juliánského roku byla odvozena z pohybu nebeských těles, nicméně drobná nepřesnost ve výpočtu jej prodloužila o 11 minut a 13 sekund. Zdánlivě zanedbatelný rozdíl si vynutil, aby se každých 128 let posunula všechna roční data o jeden den zpět. Zprvu drobná nepřesnost nikoho netrápila, nicméně ve středověku se již stala předmětem pozornosti a do pokusů o nápravu zasáhly i takové osobnosti, jakými ve své době byli Roger Bacon († 1294), Mikuláš Kusánský († 1464) nebo Mikuláš Koperník († 1453). K zásadní opravě přistoupil papež Řehoř XIII. (1572–1585), který pověřil matematiky a astronomy, aby se snažili o nejvyšší možné sblížení Velikonoc coby nejvýznamnějšího křesťanského svátku s jarní rovnodenností. Ta připadala na 21. březen, a protože v době konečných příprav činil rozdíl mezi Velikonocemi a jarní rovnodenností deset dnů, byl rok 1582 prohlášen za „opravný“. Jinými slovy, bezprostředně po 4. říjnu roku 1582 následoval 15. říjen, přičemž pořadí dnů nebylo narušeno, takže po čtvrtku (4. 10.) následoval pátek (15. 10.).

Nový styl (*stilus novus*) neboli „gregoriánský kalendář“ byl ovšem vnímán jako jeden z výsledků tridentského koncilu, a proto se jím zprvu řídily jen katolické země a jejich kolonie. K Itálii, Španělsku a Portugalsku se připojilo i Polsko, nicméně v litevsko-ruských oblastech narazila reforma na silný odpor. Ještě před koncem roku 1582 se gregoriánským kalendářem začala řídit Francie, následovala katolická říšská knížata a mezi léty 1582 a 1584 byl kalendář přijat v habsburských državách včetně českých zemí. Především ekonomické důvody přiměly k převzetí kalendáře i říšské protestanty (1700) a v roce 1751 se k úpravě kalendáře dopracovala i Velká Británie.

Periodizace a epochy jako historický problém

Soustavné návraty k počátkům v sobě nesly ještě jednu otázku, zda dějiny nenaplňují nějaký skrytý plán. Otcové kritického dějepisectví, Herodotos i Thukydidés, se přednostně věnovali přítomnosti, nicméně své poznámky stylizovali s vědomím, že sami žijí v bronzovém (železném) věku, kterému předcházely stříbrné a hlavně zlaté časy blaženosti. Navazovali tak na myšlenky básníka Hésioda, jenž rozdělil osudy lidstva do věku zlatého, stříbrného a měděného, dále věku hrdů a konečně věku železného, v němž žil on sám se svými posluchači. Pompeius Trogus žijící za vlády císaře Augusta (27 př. n. l. – 14 n. l.) čtenářům nabídl koncept čtyř po sobě následujících říší, přičemž na konec dějin zasadil Řím, který se stal hlavou celého světa (*caput totius orbis*) poté,

co převzal světovládu od Řeků (Makedonců) a ti zase vystřídali Peršany, jejichž moc vyrostla na troskách říše Asyřanů. Vzestupy a pády mocností (*translatio imperii*) se však zamlouvaly i někdy trpěným, jindy pronásledovaným křesťanům, kteří v osudové poslušnosti čtyř říší našli Danielovo proroctví o čtyřech šelmách. Poslední z nich měla být strašnější a silnější než všechny předešlé, ale podle Daniela měla být přemožena Věkovitým a Synem člověka, po jejichž vítězství se měl vlády chopit lid Nejvyššího, aby s jeho požehnáním nastolil věčné království.

Čtyři po sobě jdoucí říše do svých úvah zabudoval cesarejský biskup Eusebios († 339) a shodně představy se přidržel i Jeroným († 420), který byl přesvědčen, že Daniel měl na mysli římské impérium, po jehož pádu začne nový věk. A jako by mu běh událostí chtěl dát za pravdu, roku 410 se „věčného“ Říma zmocnili Visigóti, v Panonii se usadili Hunové a bezbrannou Galii a Hispánii pustošily germánské kmeny v čele se Svěby, Burgundy a Vandaly. Že se naplnil čas starozákonních proroctví, nepochyboval ani Aurelius Augustinus († 430). Konec dějin však zasadil do půdorysu odvěkého zápasu sil dobra a zla, obce vyvolených ke spáse a obce zatracených, jež se odehrával v kulisách příběhu čtyř monarchií. Kainovým znamením obtěžkané lidstvo nechal Augustin kráčet temnotou, kterou prosvětlovaly paprsky Boží prozřetelnosti, Kristova smrt pak ohlašovala blížící se příchod Antikrista, po němž měli věrní ve víře vstoupit do království nebeského (*Civitas Dei*). Příběh posledního soudu a spásy se před čtenáři rozvíjel jak v prorocké, tak časové linii, neboť Augustinus rozdělil lidské dějiny do šesti věků (*aetates*) po čtrnácti pokoleních, z nichž ten poslední začal narozením Páně a měl trvat do vzkříšení mrtvých.

Čtyřmi říšemi lemovaná cesta k apokalypse se pevně usadila v základech okcidentální civilizace. Plné důvěře a vážnosti se těšila i v dobách, kdy se ukázalo, že Řím nebyl onou čtvrtou říší a že seznam by měl zahrnovat Franky a Němce. Takto si evropský Západ upravil učení o ctnostech (*virtutes*), které putovaly z Babylonu k Řekům a Římanům, aby nakonec daly vyniknout Frankům, ve středovýchodní Evropě (říši) pak samozřejmě Němcům. Jimi měly vyvrcholit dějiny lidských pokolení před nastolením tisíciletého království Kristova.

Augustinovy myšlenky v polovině 12. století obsáhle a nutno dodat i nápaditě rozvinul freisinský biskup Ota († 1158), ale učení o čtyřech po sobě jdoucích říších převzala rovněž kurie, která zdůrazňovala, že vláda nad světem mohla přejít do rukou Franků (nebo Němců) jen pro zásluhy svatého Petra. Čtyři říše a příchodem Spasitele započatý poslední věk však daly vzniknout bohaté sbírce světových kronik (*Chronicon universale*), jež kralovaly dějepisným dílnám a historickému myšlení až do konce epochy, kterou italští humanisté nazvali středověkem.

Jak byly jednotlivé epochy definovány a jaký význam jim byl prisuzován, lze ukázat na středověku, který pronikl do učeneckého slovníku snad na konci 14. století, kdy Francesco Petrarca († 1374) vymezil staletí mezi svou přítomností a skvostnou antikou jako „věk středu“ (*medium tempus*). Nijak nezastíral, že chce negativně rozlišit staré od současného, a není vyloučeno, že svým postojem ovlivnil i správce vatikánské knihovny Giovannioho Andreu, který roku 1468 do svých úvah se stejným znaménkem zapracoval *medium aevum*. Aniž něco takového zamýšlel, sám ostatně zůstal věrný stvoření světa, šesti věkům a čtyřem říším, obratným perem načrtl obrysy světové periodizace. O dvě století později již středověk „odděloval“ starověk od novověku, a když halský profesor Christoph Cellarius (Keller) sestavil a roku 1676 vydal velmi oblíbenou příručku středověkých dějin (*Historia medii aevi*), začala se středověkem rozumět doba mezi vládou císaře Konstantina, případně jeho vítězstvím u milvijského mostu (312) a pádem Konstantinopole do rukou osmanských Turků (1453).

Byl-li ale středověk chápán jako protiklad modernosti, musel vzdělavcům připomínat jakýsi nepovedený svorník, který v podstatě nedopatřením spojil dvě skvělé, vědou, uměním a vzdělaností proslulé civilizace. Za barbarskou dobu temna jej pokládali osvícenci a navzdory přechodnému blouznění evropského romantismu, které objevilo kouzlo hradních zřícenin a rytířských příběhů, ulpěla na středověku nálepka surové a nebezpečné doby, již si všímáme leda pro zvrácenou rozkoš z návratu k počátkům. Odtud také středověk jako nadávka, ale místo planých nářků nad odsudkem si raději položíme otázku, jak se mohla v údajně hrubé, pověrami a nevědomostí zamořené společnosti zrodit renesance? Naše rozpaky však renesancí nekončí, nýbrž začínají. Vedle italské, nebo také „velké“ renesance můžeme rozjímat nad proměnami karolínského světa, jimž se rovněž dostalo názvu renesance, po nichž měla následovat renesance otonská, a k antice se obracely i katedrální školy na obou stranách kanálu, které zase daly vzniknout renesanci 12. století. S jemnou nadsázkou, středověk by se mohl klidně přejmenovat, neboť s jedinou výjimkou (11. století) je tvořen pouze renesancemi.

Co nám tedy brání v pohledu na středověk jako na dobu dynamického a tvůrčího dialogu s antickými kořeny evropské civilizace? A lze vůbec oddělit středověk od renesance? Kam potom sahá středověk a kde a v čem hledat úsvit nové doby? Ještě v polovině minulého století platilo, že antika končila rokem 476 a novověk začínal v roce 1492. Mezi nimi měl ležet středověk. Zastavme se nejprve u prvního letopočtu, který je spojován se zásahem krále Odoakara, jenž sesadil posledního římského císaře Romula Augustula. Budiž, ovšem jak mohlo svržení vladaře, jehož moc končila u dveří císařských komnat, učinit tečku za celou dějinnou epochou? Zejména když víme, že se Odoakar zmocnil císařské koruny jen proto, aby ji poslal do Konstantinopole, kde si na jiném

císaři, totiž Zenonovi, obratem vyžádal titul prefekta? Co se změnilo? Všiml si někdo, že římskému světu v jeho skutečných i symbolických hranicích vládne jediný císař? Co si ale počít s rokem 1492? Přece jen, v Granadě se vzdal poslední muslimský emír a Kryštof Kolumbus doplul do Karibiku. Ale opět. Usínal snad kdosi 31. prosince s vědomím, že se 1. ledna probudí do nového, nejlépe renesančního věku?

Svého času bezmála posvátný letopočet 476 skončil v kabinetu kuriozit, kde mu dělají společnost jiné „osudové“ předěly, jako edikt milánský (313), pád Byzance (1453) nebo přitlučené Lutherovy teze na vratech kostela ve Wittenberku (1517). Naopak s plnou vážností se můžeme věnovat Černé smrti, která zasáhla evropský západ v letech 1347–1348, případně vynálezu knihtisku (1450) nebo cestám do Ameriky (1492). Nikoliv pro kouzlo okamžiku, jehož „velikosti“ vlastně nikdo ze současníků nebyl schopen dohlédnout, nýbrž pro způsob, jakým tyto události zasáhly do dlouhodobého vývoje. Morová rána zanechala hluboký demografický otisk, Johann Gutenberg († 1468) zpřístupnil vzdělání širokým vrstvám a Kryštof Kolumbus rozmetl svět antických geografů, jenž v latinské Evropě vyjma Skandinávie platil za nepřekonatelný.

Zvolený příklad ukazuje, že epochy nelze násilně oddělovat dílčími událostmi. Může se však historický výklad obejít bez dějinných předělů? Odložen a zapomenut byl sice generační koncept, který se zrodil v 19. století a vycházel z předpokladu, že blízké hodnoty mohou sdílet nejvýše tři generace, jež tak zároveň samy o sobě vytvářejí historickou epochu. Větší pozornosti se dostalo představě, v níž proti sobě stanuly dva modely, totiž církví ovládaná, na biblických základech stojící stará společnost a moderní, vojensko-byrokratické struktury, jejichž rytmus určovala kapitalistická velkovýroba a kolonialismus. Sociálně-ekonomické vazby do svých úvah zapracovali rovněž marxisté, kteří si všímali nerovných smluv mezi vlastníky výrobních prostředků a námezdní silou, a protože třídně uspořádaná společnost nedokázala podle marxistů odstranit sílíci sociální rozpory, třídní boj učinil ze společnosti otrokářské feudální, poté kapitalistickou a nakonec socialistickou, jež měla nenásilně (nerevolučně) přerůst v rovnostářský komunismus.

Marxistické periodizaci musíme přiznat přehlednost a srozumitelnost, ale zároveň nelze pominout, že přepjatým důrazem na třídně-materiální vztahy podřídila jedince a do jisté míry i společnost „neúprosné logice dějin“. Z takto nastavených souřadnic se vytratilo vše, co nepatřilo k materiální a ideologické základně, a netřeba asi dodávat, že obraz takto zkoumaných souvislostí nemohl být úplný. Zbývá nám tedy návrat k významově přetěžovaným pojmům a událostem, nebo bychom se snad měli periodizace vzdát? Proč ne. Již Aurelius Augustinus věděl, že sice žijeme přítomností, ale naše přítomnost není ničím jiným než průsečíkem věcí minulých, přítomných a budoucích.

Historické periodizace se ovšem dokázala vzdát až „Nová historie“ (*La Nouvelle Histoire*), když ve druhé polovině 20. století zasadila historický výklad do modelových struktur dlouhého trvání. V souvrství zvolna plynoucího času pomalé změny se zrodil dlouhý starověk, jenž přesahoval do doby karolínské, dlouhý středověk zase posouval historický výklad do pozdní antiky a z druhé strany nahlížel do světa průmyslových revolucí a dlouhý novověk mohl do svého půdorysu zapracovat inovační procesy 12. a 13. věku a zároveň se věnovat proměnám hodnot postindustriální společnosti. Také proto mějme na paměti, že se historik ve své práci neobejde bez epoch a mezníků, které však v podstatě nejsou ničím jiným než jeho užitečnými pomůckami.

K dalšímu čtení:

- BLÁHOVÁ, Marie: *Historická chronologie*. Praha 2001.
- BORSCHIED, Peter: *Virus času*. Praha 2007.
- BORST, Arno: *Computus. Zeit und Zahl in der Geschichte Europas*. München 1999.
- ELIAS, Norbert: *Über die Zeit*. Frankfurt am Main 1984.
- LEDUC, Jean: *Les Historiens et le Temps. Conceptions, problématiques, écritures*. Paris 1999.
- LE GOFF, Jacques: *Za jiný středověk. Čas, práce a kultura na středověkém Západě*. Praha 2005.
- LE GOFF, Jacques: *Paměť a dějiny*. Praha 2007.
- GUREVIČ, Aron J.: *Kategorie středověké kultury*. Praha 1978.
- POMIAN, Krzysztof: *Historia. Nauka wobec pamięci*. Lublin 2006.
- SOKOL, Jan: *Rytmus a čas, Čas a jazyk. Přehled filosofického i vědeckého myšlení o čase. Rytmus jako základní časová zkušenost*. Praha 2004.
- VAŠÍČEK, Zdeněk: *Archeologie, historie, minulost*. Praha 2006.
- WERSTADT, Jaroslav: *Otázka „středověku“ v periodisaci všeobecných dějin*. In: K dějinám československým v období humanismu. Sborník prací věnovaných Janu Bedřichu Novákovi k šedesátým narozeninám 1872–1932. Praha 1932, s. 5–18.
- WHITROW, Gerald J.: *Die Erfindung der Zeit*. Hamburg 1991.

Úkoly k zamyšlení:

1. Jaký je smysl a význam periodizace v historické práci?
2. Jaké znáte typy a druhy historických periodizací?
3. Co to znamená dlouhé a krátké trvání?
4. Kdy a proč se začal užívat „náš“ letopočet?
5. Lze římsko-německého císaře a českého krále Karla IV. pokládat za panovníka vrcholného nebo pozdního středověku? A proč?

4. PRAMENY

Historie se ve svém vědeckém rozměru potýká s dvojakostí. Na straně jedné se může chlubit stále se zdokonalující metodickou a metodologickou výbavou, která jí přiznává status vědecké disciplíny. Na straně druhé je odsouzena k soustavnému dialogu se společností, která tak může podlehnout představě, že historie není vědou, nýbrž spíše krásnou literaturou. Že ke studiu minulosti není potřeba zvláštního školení, neboť v podstatě stačí najít „dosud neznámé zdroje“ a pak už jen strávit několik večerů nad klávesnicí. Kudy ale vede pomyslná linie mezi amatérskými nadšenci a profesionálními historiky? Připomeňme si nejprve, že historik se nikdy zcela nevymaní z pout své přítomnosti a že nikdy nebude moci vstoupit do světa, který je předmětem jeho vědeckého zájmu. A přiznat si snad můžeme i to, že rovněž výsledek historikovy práce bude vždy záviset na verbálním umu „vypravěče“. Přesto však zájemce nezasaženého historickým vzděláním dělí od kritického výkladu minulosti odborný pojmový aparát, neboť ten v každém okamžiku přesně rozlišuje mezi výpovědí historického pramene a názory odborné literatury. A co si představit pod slovem „pramen“?

Pokus o definici

Asi bychom měli začít poznámkou, že „pramen“ nám připomíná, že historie je věda o živých lidech v čase a prostoru. Současně se ale nelze ubránit podvědomému pocitu, že dějiny z pramene „tryskají“. Není tomu nakonec tak dlouho, co tuto představu sdílely i vlivné historické školy, které si do štítu vetknuly vědeckou poznatelnost dějin, již spojily zejména s bezvadnou deskripcí a s proklamací, že nezaujatý historik by se měl spokojit s poznáním, „jak to vlastně bylo“. Ona dílem až sakralizovaná deskripce pohříchu přehlížela, že tolik velebený „pramen“ byl vždy dobově poplatným, nedokonalým a neúplným popisem někdejších událostí. Že vzorným popisem historik nepředkládá čtenářům „pravdu“, nýbrž nejvýše hodnoty, mínění a postoje glosátorů, pozorovatelů nebo přímých aktérů někdejšího dění, k čemuž můžeme doplnit asi tolik, že dobově podmíněná zaujatost byla a je pro prameny příznačná a že povahu historické vědy od jejich vzdálených počátků v antickém Řecku určoval vztah k minulosti.

Minulost se však nedala pozorovat a studovat v neměnném, přírodním rámci, nýbrž muselo se po ní cíleně pátrat a poté vydat svědectví v podobě příběhu. Historická věda proto vyrostla z vyprávění, jež bylo založeno na osobnosti (individualitě) a důvěryhodnosti pamětníka, který mohl prohlásit, „viděl jsem“, v krajním případě „slyšel jsem“. Nároky posluchačů a nezřídka i politická objednávka si vynutily proměnu vyprávěného a slyšeného v trvalejší, písmem kodifikované zápisky. Natolik dokonale, že teprve v posledních dekadách jsme svědky rehabilitace ústně (orálně) předávaných dějinných zápletek.

Návrat vyprávěného do historického výkladu rozhodně neznamená, že by pamětníci opanovali pracovní pole. Naopak. Historickým seminářům nadále vládou písemnosti všeho druhu, které byly již v antice, ve středovýchodní Evropě od středověku, systematicky uchovávány, tříděny a chráněny v archivech a knihovnách, jejichž budování a ochranu přejímaly jak soukromé instituce, tak státy. Později, zhruba od konce 17. století, začaly být promyšleny zásady kritiky, které z historie učinily řádnou, na univerzitách vyučovanou vědeckou disciplínu. Nověji se pozornost historiků obrátila i k „faktu“, v němž dnes není spatřována objektivní danost, nýbrž účelový konstrukt, který ze všeho nejvíce vyjadřuje pisatelův (pamětníkův) bezděčný nebo vědomý, vždy však hodnotově a dobově podmíněný vztah k události samotné.

Subjektivně vnímaný historický fakt umožnil historikům nahlédnout do světa, který jim dlouho zůstal zapovězen. K tradičnímu výkladu minulosti, jenž se zpravidla spokojil s převyprávěním příběhu v plynule (chronologicky) uspořádaném toku událostí, tak přibýly dějiny představ nebo přesněji dějiny mentalit. Ty se již nevztahovaly pouze k textu či slovu. Zasloužené pozornosti se dostalo obrazu, což historické kritice a interpretaci otevřelo dosud skrytá souvrství široce chápaných kulturních dějin. Předmětem studia se stala rovněž sama historická věda, která je dnes zkoumána jak v proměnách filosofickokritického myšlení, tak ve společenskodějinném rámci. Ať již se ale pohybujeme v půdoryse tradičně pojeté nebo „nové“ historie, osou vědeckého poznání dějin zůstává jasný terminologický aparát, a ten začíná u pojmu pramen. Kruhem se tak dostáváme zpátky k otázce, co vše zahrnuje sousloví „historický pramen“.

Dušan Třeštík, kolem přelomu tisíciletí jeden z mála veřejně činných a také vlivných českých historiků, poznamenal, že historik je nadšeným otrokem pramenů a že prameny jsou jeho milovaným i nenáviděným božstvem. Vtipnou zkratkou vystihl výsostný poměr historika a jím zkoumané otázky k pramenům. Můžeme však prameni přiznat i nějaké obecné definiční rysy, když nepřehledný spletenec řešených otázek a různých metodických přístupů od počátku vylučuje, že by bylo možno dospět k jednoduchému řešení?

Navzdory všem pochybnostem se tak přinejmenším dočasně stalo, neboť v závěru 19. století se na stránkách historické literatury pevně usadily hned dvě koncepce, totiž užší a širší. V širokém rozměru byl za pramen označován dokument, materiál nebo otisk události, faktu či jevu, z nichž historik mohl čerpat své poznatky. Úzké pojetí zase rozvíjelo představu, že prameny jsou výsledkem lidské činnosti nebo společenského vývoje a že přímo nebo bezděčně, třeba již pouhým vznikem, přispívají k výkladu dějinné skutečnosti. Jak vidno, užší definice pracuje se společenskými souřadnicemi, přičemž fakta se mění v pramen teprve ve chvíli, kdy se sama stávají předmětem kritického studia. Úzce vymezený pramen je proto určen vztahově: nejprve společensky, jako výtvar nebo výsledek lidské činnosti, a poté coby předmět historikova výzkumu. Široké pojetí pramene pak zahrnuje přírodní předměty a životní prostředí, jejichž vztah ke společenským proměnám je nepřímý, nicméně při citlivém studiu mohou tyto zásadně doplnit nebo zpřesnit historické poznání.

Tradiční definice pramene vzešla z pozitivistického přístupu k dějinám a ten kladl důraz na popisnost. Statický přístup tak předurčoval výsledek historikovy práce a zcela opomíjel, že výpověď je dána jak povahou zkoumaného materiálu, tak souborem kladených otázek a strukturou historického myšlení. Zapomenuto bylo i to, že si událost nelze plést s jejím otiskem v paměti. Že pramen nevypovídá objektivně, ale vždy v sobě nese dobově sdílené hodnoty. Důvěrný vztah mezi historikem a pramenem nás přitom posouvá k jiné otázce, a sice k objektivitě historického poznání. Zde, na troskách konzervativního přístupu k minulosti, se zrodila „nová historie“, která nabídla řešení v podobě metodických postupů, jež si začaly všimát „míst paměti“, čili způsobu, jakým se v dějinách utvářelo společenské vědomí a jak byl ve jménu společně sdílených hodnot manipulován výklad dějinných souvislostí. Tak se moderní dějepisectví dokázalo vzdálit laciným aktualizacím, aniž by se zřeklo svého statusu společenské vědy i zkušenosti, že historie je především společenskou praxí. Pokusme se o předběžné shrnutí.

Obecně vzato, pramen je informace (text, dokument, artefakt, událost), jež vypovídá o době a širších souvislostech svého vzniku nebo dění, ovšem tím, kdo pramenu propůjčuje jeho status, je pouze historik. Nejprve proto, že definuje pracovní pole a klade otázky, a dále proto, že postupuje dle zásad historické kritiky a interpretace. Soustavně promyšlený přístup k pramenům zároveň historii posouvá mezi vědecké disciplíny, přičemž historikové důsledně rozlišují mezi prameny a literaturou (publikačními výstupy). Nelze sice přehlédnout, že anglosaské dějepisectví obohatilo český historický slovník o „zdroj“, nicméně „pramen“ mnohem lépe vystihuje podstatu a smysl historické práce. Nikoliv tedy „zdroj“, jenž může znamenat cokoli, a to i se zpřesňujícími přívlastky „primární“ a „sekundární“, neboť ty budí zmatečný dojem, že historik pracuje s jakýmsi prvořadými a druhořadými údaji, nýbrž vždy, jedině a pouze „pramen“.

Dělení historických pramenů

Rozmanitost a mnohvrstevnatost historických pramenů ve spojení s proměnlivostí jejich souboru neumožňuje vytvořit žádné absolutně platné dělení pramenů, ať metodou klasifikace, nebo charakteristikou prostřednictvím typologizace, které by je logicky jednoznačně a beze zbytku rozdělilo. Nebylo by to ani smysluplné, protože prameny většinou nejsou vlastním účelem a cílem, nýbrž „jen“ prostředkem historického poznání. Jejich počet (rozuměj efektivně využitelných pramenů), dělení a hodnota (ocenění) jsou nutně odvislé od právě platných, avšak nekonečně variabilních badatelských cílů historiků. Intenzita změn potenciálních pramenů – mezi které například patří pozůstatky lidské činnosti, u nichž dosud není známo, za jakým účelem vznikly, hliněné tabulky s texty v neznámém jazyce, zatím nedekódované šifrované zprávy, staré fotografie bez popisu okolností vzniku, s dosud neidentifikovanými postavami na snímku apod. – v prameny badatelsky efektivně využitelné úzce souvisí s úrovní a kvalitou historického poznání.

V dějinách nauky o pramenech došlo k řadě pokusů a snah historické prameny systematizovat. Pro jejich klasifikaci byla využívána různá dělicí hlediska. Prameny byly (jsou) děleny podle jejich obsahu, původu nebo formy, tj. podle způsobu vyhotovení. Dále podle toho, zda jde o prameny, které jsou přímými pozůstatky, nebo určitými prostředníky zachycené a předávané informace o historické skutečnosti. Stranou badatelské pozornosti nezůstala ani kritéria společenské funkce pramenů, záměru a úmyslu při jejich vzniku, tedy zda byly nebo nebyly orientovány na příjemce (v přítomnosti nebo budoucnosti), případně jak ho chtěly informovat nebo ovlivnit. K obecně hojně používanému dělicímu kritériu patří vnější podoba pramenů, která často byla a je spojována se způsobem fixace informací. Naopak k méně frekventovaným náleží rozlišování pramenů na záměrně uchovávané, tj. na takové, které byly jako kulturní a historické památky vyčleněny, uchovávané, ošetřovány, zpřístupňovány (tezaurovány) ve specializovaných institucích, a na ostatní prameny, jež jsou ještě součástí života společnosti. Soustředit pozornost na všechny uvedené způsoby dělení není nutné. V dalším textu je proveden subjektivní výběr několika z nich, které považujeme z metodických, praktických a didaktických důvodů za přínosné.

V druhé polovině 19. století německé bádání rozvinulo zásluhou Johanna Gustava Droysena (1808–1884) a Ernsta Bernheima (1850–1942) klasifikaci pramenů podle původu. Soustředilo pozornost na hlediska vědomého nebo nevědomého (záměrného nebo nezáměrného) vytváření pramene, na jeho poznávací hodnotu a v neposlední řadě na okolnosti původu pramene. J. G. Droysen rozdělil prameny (označoval je jako historický materiál) na:

POZŮSTATKY, do nichž zahrnul veškeré přímé, bezprostřední, nezprostředkované hmotné i písemné stopy po existenci a činnosti člověka (obděláná půda, cesty, technická díla, zvyky, mravy, korespondence, zákony, účty apod.);

PRAMENY (v užším slova smyslu – pozn. autorů), které byly vytvořeny (dochovány) pro paměť („zum Zweck der Erinnerung überliefert ist“) do určitého systému zpráv o historických faktech (ságy, historické písně, publicistika aj.);

PAMÁTKY, které vědomě podávají zprávy určitým skupinám osob (rodinám apod.), a to nejen současníkům, ale i jejich následovníkům (pomníky, medaile, umělecká díla všeho druhu aj.).

Z hlediska dobové metodiky představovala Droysenova klasifikace pramenů zásadní krok vpřed. Nebyl však vyvážen odpovídající terminologickou přesností. Tento nedostatek se snažil odstranit E. Bernheim, který uvedenou klasifikaci zjednodušil na:

POZŮSTATKY, jež definoval stejně jako Droysen jako veškeré bezprostřední stopy existence nebo činnosti člověka, a **TRADICE**, které pomocí určitých znaků (písemných i nepsaných) podávají zprostředkované zprávy o historických faktech.

Mezi pozůstatky zařadil **památky** (nápisy, pomníky, listiny aj.) a **pozůstatky ve vlastním slova smyslu**. Ty lze dnes dále dělit na **věcné** (tělesné pozůstatky člověka, obydlí, zbraně, mince, nástroje denní potřeby všeho druhu apod.), **abstraktní** (zaniklé i do současnosti existující instituce, kultury, mýty, mravy, zvyky, obyčeje, řeči, místní jména apod.) a **písemné** (soudní a správní materiály, účty, urbáře, matriky, dopisy a další). Tradici pak Bernheim rozlišoval na **obrazovou** (historické mapy, obrazy, ale i sochy apod.), **písemnou** (anály, kroniky, legendy, paměti, životopisy, genealogie a rodokmeny a jiné) a **ústní** (anekdoty, písně, pořekadla a přísloví, pověsti, ságy, vyprávění apod.).

V předminulém století našel princip dělení pramenů podle původu, v němž se především jednalo o určení konkrétních původců, tj. společenských skupin, institucí a osob, jejich existenčních podmínek, možností, schopností a záměrů, své uplatnění při shromažďování a pořádání materiálů v archivech. V instrukci francouzského ministerstva vnitra z roku 1841 pro pořádání departementních a komunálních archivů byla poprvé formulována zásada respektování původce fondu (*respect des fonds*). Obecného uznání dosáhl tento provenienční princip, jehož podstatou je členění archivů na fondy podle původců, respektive sestavování archivního fondu z pramenů od jednoho původce, až na přelomu 19. a 20. století zásluhou holandských archivářů Samuela Mullera, Johana

Adriaana Feitha a Roberta Fruina. Princip popsali v příručce *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven* (Groningen 1898), která byla záhy přeložena do mnoha evropských jazyků (česky referoval o provenienčním principu nejdříve Václav Kratochvíl). Provenienční princip používá dnes archivnictví v celosvětovém měřítku.

Další dělení pramenů, tentokrát využívající ve své klasifikaci vnějších hledisek, tedy fyzické podoby, resp. způsobu dochování (fixace) informace, mělo své kořeny již v pracích historiků humanismu a později v 17. století zejména v dílech Daniela Papebrocha (1628–1714) a Jeana Mabillona (1632–1707). Prameny byly opět rozdělovány bipolárně, tentokrát na:

NEPSANÉ a PSANÉ. Nepsané prameny pak dále na **hmotné, obrazové a ústní**. K jejich zpracování a utřídění se využívalo zejména metodických postupů archeologie, dějin umění, etnologie, lingvistiky apod.

S proměnami výzkumných témat historické vědy a s rozvojem moderních technologií v průběhu 20. a na počátku 21. století došlo k úpravám tohoto dělení (naposledy Josef Bartoš a Stanislava Kovářová). V současnosti je možné rozdělovat prameny podle vnějších hledisek na:

hmotné (trojrozměrné) pozůstatky minulé lidské činnosti a existence, včetně jevů přírodních;
písemné;
obrazové a zvukové;
informace zachované v paměti a předávané ústně.

A. Hmotné (trojrozměrné) pozůstatky minulé lidské činnosti a existence, včetně jevů přírodních

Do této skupiny pramenů řadíme **přímé pozůstatky po člověku** (jeho tělesné schránky) a **ostatní trojrozměrné pozůstatky minulé lidské činnosti**, ať už ukryté pod povrchem země, nebo dosud existující na jejím povrchu (sídla včetně ruin, hospodářské prostory, výrobní nástroje a zařízení, umělecké předměty vyjma obrazů, předměty každodenní potřeby, ozdobné předměty, zbraně apod.). Také do ní zahrnujeme **přírodní objekty**, z nichž lze prostřednictvím badatelských metod různých vědeckých disciplín získat podrobnější a komplexnější informace o existenci a činnosti lidí, resp. podmínkách jejich života v minulosti. Kosterní pozůstatky zvířat a zbytky rostlin v odpadních jámách

mohou dát odpovědi na otázky týkající se množství a skladby stravy obyvatelstva, výskyt a četnost pylových zrn může přiblížit klimatické poměry v minulosti podobně jako analýzy struktury ledovcových vrstev nebo letokruhů starých stromů apod. Badatelé využívající hmotných pramenů je zkoumají buď v původním prostředí, nebo jsou odkázáni na depozitáře archeologických pracovišť a muzeí. Pouze část hmotných pramenů je zpřístupňována ve výstavních prostorách muzeí.

B. Písemné prameny

Od počátku historické vědy jako skutečné vědecké disciplíny byly jako první zkoumány prameny písemné. I v současnosti představují dosud největší skupinu pramenů, s nimiž historici pracují. Nejstarší písemné záznamy byly vytesány do kamene, vyryty do kovu, dřeva, hlíny nebo vosku, pozdější byly zapsány na papyrus, pergamen a papír. V posledních letech roste počet písemností bez ohledu na to, zda se jedná o původce institucionální nebo z řad jednotlivých osob, které jsou zachovány pouze ve formě elektronických nebo digitálních záznamů, a tedy postrádají jakési přímé „zhmotnění“ jazykového textu na klasický psací materiál. Texty jsou převáděny do počítačového (technického) kódovacího systému a teprve ten je speciálními technologiemi ukládán na nosiče (kovové a keramické desky harddisku PC, diskety, CD, DVD aj.). Po obsahové stránce jsou však záznamy zachované v elektronické i digitální podobě stejnými písemnostmi jako prameny zapsané na klasických psacích materiálech, proto nepovažujeme za nutné je v rámci níže uvedeného dělení písemných pramenů vyčleňovat.

Ke klasifikaci písemných pramenů je možné opětovně využít různých hledisek: chronologického, místního (geografického), obsahového, podle funkce, záměru, formy, autentičnosti apod. Nejčastěji jsou však děleny při uplatnění kritérií účelu a okolností vzniku na:

- prameny úředního (institucionálního) původu;**
- prameny osobní (soukromé) povahy;**
- prameny literární.**

Jako **prameny úředního (institucionálního) původu** jsou označovány písemnosti vzniklé z působnosti úřadů (institucí), které v nich dokumentovaly svoji činnost, informovaly jiné instituce a jednotlivce, stanovovaly dobové normy a pravidla, rozhodovaly o nejrůznějších záležitostech. Podrobnou klasifikací těchto pramenů se zabývá diplomatika. Při jisté míře zjednodušení je možné rozdělit tyto prameny na:

listiny;
listy;
úřední knihy;
úřední akta (spisy).

Listiny jsou písemnosti, které při respektování zvláštností daných dobou, místem, osobami a věcmi, jichž se týkají, podávají v určitých pevných formách svědectví o právním jednání. Podle vztahu k právnímu pořízení se rozeznávají listiny *vysvědčovací*, které obvykle v objektivní formě podávají svědectví o právním pořízení, jež se konalo dříve a na nich zcela nezávisle, a *dispozitivní*, které toto pořízení teprve dovršují či přímo zakládají. V posledních letech je snaha nahradit tyto termíny výstižnějšími pojmy: *deklarativní* a *konstitutivní*. Listiny je možné dále dělit podle obsahu (privilegia, směny, smlouvy, soudní listiny apod.), podle autority vydavatele na veřejné (papežské, císařské, královské apod.) a soukromé, dále podle místa vzniku na kancelářské a nekancelářské apod. Další podrobnosti k listinám viz 2. díl publikace.

Listy na rozdíl od listin podávají pouhé sdělení bez právního dosahu. Jistou výjimkou jsou listy papežské, které mohly mít konstitutivní význam. Obsah těchto písemností kancelářského původu může být velmi různorodý, od nevýznamných zpráv až po důležité texty politického a správního dosahu. Svou formou jsou jednodušší než listiny a také se od nich odlišují svými vnějšími znaky.

Úřední knihy se rozdělují na knihy veřejné a vnitřní. Veřejné knihy byly vedeny úřady proto, aby svými zápisy, které měly obecnou právní závaznost, zajišťovaly právní pořízení v příslušném právním okruhu. Často tak nahrazovaly listiny. Do této skupiny knih náleží například zemské a dvorské desky, městské a pozemkové knihy, urbáře, matriky apod. Vnitřní knihy byly kancelářskými pomůckami sloužícími k evidenci agendy projednávané před úřadem, který příslušnou kancelář vedl (kopiáře, registra, podací protokoly, indexy, elenchy apod.).

První exempláře **úředních akt (spisů)** mají svůj původ již v činnosti středověkých kancelářů, avšak jejich množství se výrazně zvýšilo od 16. století (v následujících staletích došlo k exponenciálnímu růstu jejich počtu). Jde o písemné záznamy vzniklé z příprav a provedení určitých právních a správních pořízení (různé žádosti, jejich zpracování a vyjádření úředníky, protokoly, zprávy, přílohy apod.). Jednotlivé úřední úkony bývají rozepsány na samostatné listy papíru, jejich soubor pak představuje spis. Spisy se dále dělí na několik částí (dělení není obecně závazné): podání, vyjádření, zápis o rokování, koncept a čistopis vyhotovení, popřípadě přílohy doplňující spis. Aktová písemnost bývá uchována v podobě konceptu (návrh znění budoucího čistopisu), čistopisu (konečný text písemnosti) a opisu (doslovný přepis čistopisu písemnosti).

Ke klasifikaci pramenů úředního charakteru bylo využito také kritéria společenské funkce, kterou historici považovali za důvod jejich vzniku. Jistým nedostatkem tohoto dělení je skutečnost, že mnohé prameny mohly zároveň plnit více funkcí, a tudíž jejich zařazení pouze do jedné ze skupin není jednoznačné. Přesto považujeme za vhodné se o tomto dělení zmínit, protože poskytuje základní vhled do obsahu pramenů úředního charakteru. Tyto prameny jsou rozdělovány na: **sdělovací**, jejichž účelem, jak je z názvu zřejmé, bylo předat informaci jiné instituci nebo jednotlivci (úřední hlášení nadřízeným institucím, diplomatická sdělení apod.); **pamětní**, mající zachovat informace pro budoucnost (městské a farní pamětní knihy, obecní a školní kroniky, kroniky podniků, spolků, zájmových sdružení apod.); **pojišťovací**, které měly zajistit institucím a jednotlivcům různá práva (knihy trhové zemských desk, městské knihy trhové aj.); **normativní**, jejichž prostorová i společenská působnost byla různá (stát, země, kraj, panství, jednotlivé lokality, právní nařízení pro specifické vrstvy obyvatelstva apod.) a které poskytují badateli informace o dobové právní situaci a právních zásadách (Sbírka zákonů České republiky, sněmovní snesení, hospodářské instrukce, řády poddanské, cechovní, čelední apod.); **evidenční**, které vznikly za účelem zachycení různých (obvykle kvantifikovatelných) jevů a skutečností života společnosti (urbáře, matriky, katastry, soupisy obyvatelstva, písemnosti spojené s výběrem daní apod.); a **vnitroinstitucionální**, které vznikly především z vnitřních potřeb a činnosti úřadu (kancelářské řády a schematismy, kopiáře, registra, podací protokoly, protokoly ze sjezdů a shromáždění politických stran, společenských organizací apod.). Do této skupiny pramenů je řazen i účetní materiál různé povahy (vrchnostenské účty z panství, účetní materiál měst a obcí, účty postihující rozsah těžby, manufakturní a tovární výroby apod.).

Prameny osobní (soukromé) povahy, označované také jako **ego-dokumenty**, jsou různorodé písemnosti a jiné dokumenty, jež zpravidla nejsou určeny veřejnosti a vznikly z činnosti jednotlivé osoby nebo jí byly adresovány. Mohou to být jednotliviny, obvykle se však tyto materiály dostávají k badateli v souborech osobních fondů, dříve označovaných jako písemná pozůstalost. **Osobní fond** je soubor písemných i jiných dokumentů, který organicky vznikl z činnosti jednotlivé fyzické osoby (popřípadě i členů její rodiny), dokumentuje hlavní směry jejího života, činnosti a zájmů a má samostatnou vědeckou hodnotu (Radka Edererová – Václav Podaný). Osobní fond (písemná pozůstalost) většinou obsahuje:

osobní doklady týkající se života původce fondu (rodné, oddací a úmrtní listy, cestovní pasy, občanské průkazy, členské legitimace, vysvědčení, diplomy apod.);

osobní korespondenci;
deníky, diáře, zápisky, rukopisy prací a přípravný materiál k nim (včetně ilustrací);
dokumenty rodinných příslušníků, pokud netvoří samostatný fond;
cizí materiál;
písemný materiál vzešlý z úřední a veřejné činnosti původce pozůstalosti, tj. písemnosti, které svou povahou patří do pramenů úředních, ale zůstaly ponechány v osobním fondu.

Jako příklad dvojitého výskytu materiálu tak mohou posloužit zápisy ze schůzí konaných v rámci instituce, které si původce pozůstalosti odnesl domů a zařadil je mezi svoje osobní věci.

Osobní fond obvykle dále obsahuje fotografické a podle charakteru činnosti a zájmů zůstavitele další s jeho osobou spjaté obrazové, zvukové i hmotné prameny.

Z uvedených písemností osobní povahy bývá badateli nejvíce využívána **osobní korespondence**. Většinou jde o dopisy adresované původci pozůstalosti, méně často dopisy, které sám psal. V takovém případě jde o koncepty nebo opisy listů, popřípadě originály, které z různých důvodů nebyly odeslány nebo po smrti jejich autora byly adresáty (nebo jejich dědici) vráceny do jeho pozůstalosti. Možnosti využití písemností osobní korespondence jsou mnohoznačné – studium okruhu lidí, s nimiž se adresát dopisů stýkal, zkoumání jejich názorů, záměrů, postojů k různým událostem apod. Pokud je zachována i korespondence původce pozůstalosti, je to příležitost nahlédnout do jeho myšlení, poznat jeho názory, stanoviska atd. Způsob vyjadřování původců korespondence bývá osobnější, otevřenější. Zpravidla větší autocenzuru vykazují v dopisech osoby starší než mladší, a ty, které jsou společensky výše postavené (více počítají s tím, že se dopis později může dostat na veřejnost).

Dalším pramenem, který může objasnit duchovní obraz (myšlení, názory, postřehy, představy apod.) původce pozůstalosti, je **deník**. K tomuto účelu poznání jsou většinou nejvhodnější rukopisné deníky obsahující autorovy záznamy prováděné v nedlouhém časovém odstupu od zaznamenaných osobních nebo veřejných událostí, jevů apod. Autor u těchto zápisů nepředpokládal, že budou někdy v budoucnosti, popř. za jeho života, zveřejněny. Zároveň býval „otevřenějším“, s menší mírou autocenzury záznamů, než je tomu v případě zápisů prováděných s delším časovým odstupem od zaznamenaných událostí. Záznamy prováděné s delším časovým odstupem od sledovaných událostí, jevů apod. logicky ztrácejí prvek spontánnosti, čímž směřují k jinému typu pramenů – k pamětem, popř. autobiografiím, jež stojí na přechodu k literárním pramenům.

Literární prameny

Tyto prameny bývají ne zcela přesně označovány také jako prameny vyprávěcí (narativní). Podávají informace o minulosti zprostředkovaně, tj. prostřednictvím osob/y autora/ů, a adresně se zaměřují na současníky nebo budoucí generace, což musí soustředit historikovu kritiku pramene na zjištění co nejširšího spektra poznatků o autoru/ech pramene, okolnostech jeho vzniku, záměru, na koho a jak má pramen působit apod.

Nejjednodušší formou vyprávěcího pramene je **záznam pro paměť**, který autor provedl do jiného druhu pramene (kalendáře, modlitební knížky, církevní matriky, účtu, exteriéru nebo interiéru budovy apod.). Mohl se týkat nejen živelných pohrom, přírodních a astronomických úkazů, válek apod., ale i událostí ze života jednotlivce (narození, sňatek, úmrtí příbuzných, dokončení stavby domu aj.). Když autor přidával další zápisy podobného charakteru bez toho, že by je komentoval, hodnotil, hledal mezi nimi nějaké souvislosti, vznikly **letopisy (anály)**. Naopak **kronika** zachycovaný sled jednotlivých událostí třídila, hodnotila, případně literárně zpracovávala. Kroniky jsou psány v českých zemích od středověku až dodnes (od Kosmovy kroniky až po kroniky spolků, sportovních oddílů, podniků, kulturních zařízení apod.). Zvláštním typem narativního pramene, který byl čten a vykládán na mších v kostelech, byla **legenda** (původ slova z lat. gerundia ad legendum), v níž byly popisovány životy světců, přitom si však všímala také dobových reálií, promítaly se v ní současné názory na život, morálku společnosti apod.

Jako zcela zvláštní a osobitý typ kronikářského vyprávění se vyvíjely **autobiografie a paměti**, které jsou prameny subjektivními, proto mají blízko k pramenům osobní povahy, formou zpracování však náleží k pramenům vyprávěcím. Podávají informace o autorovi, jeho názorech, myšlenkovém světě, hodnocení a vztahu k historickým událostem, vlastní činnosti, o dalších osobách apod. Mohou obsahovat fakta, která by historik z jiných pramenů zjistil jen velmi obtížně (obsahy zákulisních jednání, utajované skutečnosti apod.). Pro badatele je důležité zjištění, kdy a za jakých okolností paměti vznikly, s jak velkým časovým odstupem od zaznamenaných historických událostí, za jakým účelem je autor publikoval (celoživotní bilance, obhajoba a výklad určitého jednání v historických událostech proběhnuvších v relativně kratším časovém úseku apod.).

K dalším literárním pramenům patří **publicistika**. Na tomto místě se o ní zmíníme jen okrajově (podrobně viz 2. díl publikace). K publicistice jsou řazeny nejen noviny, časopisy a brožury, ale i letáky, plakáty aj. Letáky, plakáty a brožury představují neperiodicky vydávané tiskoviny obvykle reagující na některé (mimořádné) politické a společenské události. Noviny a časopisy jsou naopak tiskoviny vydávané periodicky,

kteřé by měly čtenáře pravidelně informovat. Z historického hlediska má publicistika dvě základní funkce:

1. Informuje o „všech“ sférách života společnosti současníky a zároveň je jeho odrazem pro historiky.
2. Jako jeden z mediálních prostředků ovlivňuje veřejné mínění formou zejména komentářů, fejetonů, rozborů politické situace apod.

Poslední skupinu narativních pramenů představuje **krásná literatura**. Historik nesleduje tolik umělecké a estetické kvality literárních prací, ale jejich informační hodnotu, tj. do jaké míry jsou reflexí skutečných životních reálií, zda a jak se v nich odrážejí dobové názory jednotlivých společenských vrstev apod. Jako příklady takových děl lze uvést realistické vesnické romány z 19. století, dobovou dramatickou tvorbu, ale i kalendáře, které v 18. a dlouho i v 19. století byly čteny hojněji než noviny.

C. Obrazové (ikonografické) a zvukové prameny

Tyto prameny jsou dále děleny na:

obrazové prameny symbolické;

vlastní obrazové prameny;

obrazové a zvukové prameny jako výstup moderních technologií.

Mezi **obrazové prameny symbolické** patří různé mapy (včetně atlasů a glóbbů), plány, technické výkresy, obrazové reklamy apod. Informace a fakta zaznamenávají prostřednictvím určitých symbolů a znaků. Převažuje u nich vysoká míra dokumentární hodnoty, z hlediska věrohodnosti tak tyto prameny patří k velmi spolehlivým.

Počátky mapových zobrazení jednotlivých zemí Koruny české jsou v 16. století. Autorem první mapy Českého království byl Mikuláš Klauďán v roce 1518, o více než půl století později (1569) zachytil Moravské markrabství Pavel Fabricius, když předtím první mapu Slezska vyhotovil Martin Helwig (1561). V následujících letech byly mapy zdokonalovány – viz například mapu Moravy od Jana Amose Komenského z roku 1624, mapy Moravy z roku 1716 a Čech z roku 1720 od Jana Kryštofa Müllera, Slezska z roku 1752 od Jana Wolfganga Wielanda, první vojenské mapování z 60. a 80. let 18. století, indikační skici, tj. mapy stabilního katastru z 1. poloviny 19. století jako výsledek trigonometrického měření, topografické mapy po roce 1918 a další. K zpřesňování map od 1. poloviny 20. století do současnosti dochází prostřednictvím leteckých a družicových snímků.

Vlastní obrazové prameny tvoří dobové obrazy, grafika, kresby, obrazové tkaniny (např. gobelíny), nástěnné malby, fresky, mozaiky apod. Pro jejich interpretaci má klíčový význam zjištění, zda uvedené prameny vznikly v době existence historických reálií, probíhajících historických událostí, jež zobrazují, nebo až s delším časovým odstupem. V druhém případě je jejich využitelnost zaměřena především k poznání recepcce minulosti pozdějšími společenskými vrstvami, popř. generacemi.

Od poloviny 19. století docházelo postupně ke vzniku nových forem obrazových a zvukových pramenů, popřípadě jejich kombinací. Společným předpokladem jejich vzniku byly vědecké objevy a rozvoj moderních technologií (energetické a fixované přenosy informací). Do skupiny **obrazových a zvukových pramenů jako výstupů moderních technologií** patří fotografie, fonogramy, gramofonové desky, filmy, záznamy rozhlasového a televizního vysílání, videozáznamy, elektromagnetické, laserové a digitální záznamy zvuku a obrazu (magnetofonové pásky, faxy, diskety, CD, DVD, internet). Přestože nové technologie dokážou v uvedených pramenech poměrně věrohodně zachytit obraz i zvuk (záleží na kvalitě nahrávky), musí je historik podrobovat zvláště pečlivému kritickému zhodnocení ve snaze například odhalit vnější zásahy do pramene (vyretušování fotografií, sestřihání filmových záběrů za účelem určitý jev zvýraznit nebo naopak potlačit apod.). Obecně u těchto pramenů, a zvláště pak u digitálních záznamů, může značné obtíže pro badatele představovat samotné stanovení originálu pramene.

D. Prameny zachované v paměti a předávané ústně

V úzkém vymezení se jedná o informace udržované lidskou pamětí a předávané jen ústně (lidové zvěsti, pověsti, písně, říkadla, přísloví, pranostiky apod.). Šířeji pojatá definice zahrnuje informace o minulých časech, které se přenáší z generace na generaci a projevují se bezprostředně v životě, práci, mravech, zvycích, jazyce, názvech, umění apod. K této skupině pramenů bývají zařazovány i **vzpomínky pamětníků**, s nimiž se v českém badatelském prostředí začalo pracovat v 60. letech 20. století, po roce 1989 se odborný zájem o ně zejména pod vlivem metody orální historie významně rozšířil. Ve srovnání s ostatními prameny této skupiny se vzpomínky pamětníků výrazně odlišují tím, že postrádají prvek tradování, přenosu (úpravy, změny, významového posunu) informace z generace na generaci. Při uvážení skutečnosti, že tyto ústní výpovědi se prakticky okamžitě fixují do nějaké uchovatelné podoby (písemné zápisy, v novější době zejména záznamy zvukové, popř. kombinované s obrazem – videozáznam, digitální záznam), se tak jako vhodnější jeví jejich zařazení buď mezi písemné prameny osobní povahy, nebo mezi obrazové a zvukové prameny jako výstupy moderních technologií.

Od pramene k příběhu

Není tomu tak dlouho, kdy historikové upřímně věřili, že se poctivě vedenou analýzou pramenů mohou dobrat věcné podstaty událostí, jakési „objektivní dějinné pravdy“. Z někdejších jistot již sice mnoho nezbylo, nicméně historikova práce stále začíná u kritiky pramene, jejíž zásady byly přivedeny k dokonalosti před koncem 19. století. A již tehdy platilo, že „čtení“ pramene začíná u vnějších znaků, které zahrnují psací látku, formát a úpravu textového zrcadla slepým nebo viditelným linkováním, písarské ruce a typy písma, výzdobu, textové razury a korekční zásahy, grafická znamení, podpisy, glosy a přípisky, kancelářské poznámky a konečně pečeti. Vnitřní znaky pak obnášejí studium jazykové složky dokumentu, skladby a stylu (diktátu).

Rozbor vnějších a vnitřních znaků je příznačný pro starší dějiny, ale neobejdou se bez něj ani historikové, kteří se pohybují na poli nejnovějších dějin, neboť důvěrná znalost pisatele, jeho názorové dílny a časových souřadnic, v nichž zkoumaný pramen vznikl, může zabránit nepřesnému výkladu. Není tím míněna pouze paleografická výbava, tedy schopnost porozumět zápiskům vedeným v gotické fraktuře nebo kurentu, nýbrž i vsazení pramene do hodnotového kontextu. Namísto dlouhých komentářů stačí připomenout sémantické proměny slova „*civitas*“, které ve středověku mohlo znamenat obec (společenství), pevnost (sídlíště) nebo právy obdařené město, či sídlo biskupa.

Citlivý převod textové předlohy do moderní češtiny a obecně živých jazyků je však pouze předpokladem další kritické práce, neboť po „prvním čtení“ musí následovat analýza dobových souvislostí. Právě ony vtiskly pramenu jeho výslednou podobu i místo v dějinném procesu. Jinými slovy, vztah pramene k realitě nemusí být nutně objektivní a jeho výpověď může být zatížena neznalostmi, předsudky nebo prostým nepochopením dobových poměrů. Příkladem nám mohou být třeba učebnice dějepisu před rokem 1918, které se zcela bez zábran rozepisovaly o téměř úplné nebo naprosté nezávislosti českého státu na římsko-německé říši, přičemž benevolentní vztah vídeňských cenzorů k takto laděným úvahám zjevně vycházel z představy, že pokud Češi odmítají velkoněmeckou myšlenku, prospívají tím supraetnickému rakušanství podunajské monarchie. Ve skutečnosti ale česká veřejnost vnímala rakušanství a němectví jako snadno zaměnitelné, ne-li přímo shodné veličiny. Historik se dále setkává a potýká s prameny, jejichž dikce byla vědomě upravena tak, aby odpovídala a lichotila představám mocných. Sotva dnes asi někoho napadne nazývat události roku 1968 „bratrskou pomocí“ a dobře znám je rovněž osud v nemilost upadnuvších komunistických funkcionářů.

Bylo by jistě možné zaplnit následující řádky dalšími příklady, nicméně i náhodně zvolený výčet dokazuje, že cesta od historického pramene k příběhu může být dlouhá a

že ani přesná deskripce nemusí stačit k pochopení dějinných souvislostí. Naopak beze zbytku platí, že pečlivá analýza vnějších a vnitřních znaků definuje pracovní pole, které vytváří předpoklady k správnému nebo alespoň citlivějšímu dekódování pramene. To začíná u četby, a je-li to nutné, u rekonstrukce poškozeného textu, následuje překlad (převod) a datace. Poté je možno prozkoumat individualitu pramene, možnosti a meze jeho výpovědi, která se může, někdy však ani nemusí stát součástí vyprávěného příběhu.

K dalšímu čtení:

- BARTOŠ, Josef – KOVÁŘOVÁ, Stanislava: *Nauka o historických pramenech*. Olomouc 2005.
- BECK, Friedrich – HENNING, Eckart (eds.): *Die archivalischen Quellen. Mit einer Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften*. Köln – Weimar – Wien 2012⁵.
- BERNHEIM, Ernst: *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. Mit Nachweis der wichtigsten Quellen und Hilfsmittel zum Studium der Geschichte*. Leipzig 1908 (více vydání).
- BRANDT, Ahasver von: *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften*. Stuttgart 2003¹⁶.
- BRUNNER, Karl: *Einführung in den Umgang mit Geschichte*. Wien 2004⁴.
- DROYSEN, Johann Gustav: *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. Darmstadt 1977 (více vydání).
- EDEREROVÁ, Radka – PODANÝ, Václav: *K problematice osobních archivních fondů*. Sborník archivních prací 34, 1984, s. 310–350.
- FABER, Karl, Georg: *Theorie der Geschichtswissenschaft*. München 1978 (více vydání).
- HANZALOVÁ, Jarmila (ed.): *Soupis osobních písemných pozůstalostí a rodinných archivů v České republice*. Praha 1997.
- HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*. Jinočany 2002³.
- HOWELL, Martha – PREVENIER, Walter: *Werkstatt des Historikers. Eine Einführung in die historischen Methoden*. Köln – Weimar – Wien 2004 (překlad *Reliable Sources. An Introduction to Historical Methods*. Cornell University Press 2001).
- PAUSER, Josef – SCHEUTZ, Martin – WINKELBAUER, Thomas (eds.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*. Wien – München 2004.
- PETRÁŇ, Josef a kol.: *Úvod do studia dějepisu*. Sv. III. *Nauka o historických pramenech*. Praha 1983.

SEMOTANOVÁ, Eva: *Historická geografie českých zemí*. Praha 2002².

TOŠNEROVÁ, Marie (ed.): *Průvodce po rukopisných fondech v České republice*. I – Rukopisné fondy zámeckých, hradních a palácových knihoven v České republice. Praha 1995; II – Rukopisné fondy archivů v České republice. Praha 1998; III – Rukopisné fondy muzeí a galerií v České republice. Praha 2001; IV – Rukopisné fondy centrálních a církevních knihoven v České republice. Praha 2004.

Úkoly k zamyšlení:

1. Co to je historický pramen? Srovnejte jeho užší a širší definici.
2. Jak lze prameny klasifikovat?
3. Jaké znáte typy a druhy pramenů?
4. Jaké je místo historického pramene v historické práci?
5. Prostudujte si Kosmovu kroniku a určete, o jaký typ pramene jde a jaké jsou možnosti a meze jeho výpovědi.

5. ZPŮSOBY TÁZÁNÍ A METODY HISTORICKÉ VĚDY

Při hledání prvních kroků historické metodologie sahají historikové zpravidla po díle německého historika Johanna Gustava Droysena (1808–1884), který ve snaze po prosazení „vědecký“ pojatého soudobého dějepisectví definoval klasickou trojici kroků v historikově práci: **heuristika – kritika – interpretace**. Heuristikou je míněno „hledání“, tedy jednak umění definovat si relevantní výzkumnou otázku, nalézt vhodné prameny a zmíněnou otázku následně modifikovat tak, aby byla se stavem pramenné základny v souladu. Kritikou je míněno dvojí – jednak prověření pramenů z hlediska pravosti (tzv. vnější kritika), jednak zhodnocení pramenů a jejich relevance z hlediska kontextu jejich vzniku, informací o autorovi, adresátech atd. (tzv. vnitřní kritika). Následně lze na základě zodpovězení pokud možno všech otázek spojených s rozvažováním faktů tyto „složit“ v novou interpretaci dějinné skutečnosti, tedy dějinám – řečeno s Droysenem – „rozumět“. Droysenův „kánón“ vede k následující **definici historické metody**: *„Jde o sumu pravidel, podle nichž je zpřítomňována lidská minulost jakožto dějiny. Těž je možné prostě říci, že jde o cestu k historickému poznání, které byla přiznána legitimita ze strany autorit.*

Droysenova klasická cesta byla v průběhu 19. století vystavena prudkému rozvoji dalších společenských věd a musela se vyrovnat s určitou modifikací svého zásadního tázání (odklon od politických dějin Droysenovy éry k dějinám hospodářským a sociálním aj.) a také metod. Především dílo sociologa Maxe Webera (1864–1920) přineslo do historické vědy koncept ideálních typů, tj. pojmových konstrukcí, vytvořených na základě empirické zkušenosti (zvláště v moderních pluralitních masových společnostech), které zdůrazňují podstatné a typické součásti historické skutečnosti a myšlenkově je propojují. Konkrétně jde třeba o struktury (např. sociální vrstvy), aktéry a skupiny aktérů (např. dělník/dělnické hnutí), události (např. stávky) a vzorce chování a jednání (např. strategie řízení, ovládnání, přesvědčování). Ideální typy pomáhají sociálním vědcům redukovat skutečnost na únosnou, zkoumatelnou míru, ovšem s omezujícím vědomím, že vědec tu pracuje pouze s jakýmsi extraktem skutečnosti, nikoliv s celou skutečností jako takovou. Díky teorii ideálního typu tak můžeme vyjadřovat to, co v dějinách považujeme za „pravidelné“ nebo „standardní“. Z jiného úhlu pohledu vedl tento

vývoj k markantnímu rozostření metodologických hranic mezi historií a ostatními humanitními vědami. I když se postupně v praxi poněkud ustálil vztah těchto disciplín a historie si obhájila svou pozici vědy, která vnímá široký všeobecný kontext minulé skutečnosti a pracuje na rozdíl od ostatních věd s vědomím dlouhé „časovosti“ a „trvání“ mnoha struktur a jevů, přece jen existuje ve stýkání a potýkání zmíněných věd hlavně na poli nejnovějších dějin jisté napětí. Nelze pochybovat o tom, že vzájemná inspirace či výměna zkušeností v metodách či definici badatelských otázek mezi historiky, politiky, sociology, juristy atd. je přínosná, ovšem každý z příslušníků zmíněných táborů si musí být vědom specifik metodického arzenálu svého oboru.

V případě historie jde o následující metodická specifika:

- a) **Výzkum pevně opřený o prameny.**
- b) **Kritická analýza pramene a jeho interpretace.**
- c) **Výkladová srozumitelnost a přístupnost vědeckého jazyka.**

Dobře si uvědomíme rozdíl ve vnímání předmětu zkoumání při pohledu na přístup historika a juristy zabývajícího se právními dějinami. Ukažme si jej na příkladu historika a juristy analyzujících v současné době, tedy na počátku 21. století, konkrétní ústavní dokument minulosti, např. předlitavskou ústavu z roku 1867. Historika zajímá dobový kontext, poměřuje úroveň dokumentu z hlediska změn ve vztahu k předchozí ústavě, poměřuje prizmatem těchto dvou dokumentů úroveň garancí občanských práv, zajištění rovnováhy moci, praktické naplnění ústavy atd. Snaží se *pochopit* roli dokumentu a kontext jeho vzniku a existence v dějinách, přičemž pochopitelně historik nemůže a nechce zastrít skutečnost, že jej posuzuje očima badatele současnosti, že je pro něj zmíněný časový odstup limitující v možnosti minulost plně pochopit. Právnicka sice na dokumentu zajímá prakticky totéž, sleduje obvykle téměř stejné parametry ústavy, ale poměřuje je nikoliv mírou dosaženého pokroku ve zmíněných segmentech, ale mírou dnešních garancí občanských práv, zajištěním rovnováhy moci atd. Jurista tedy dokument *soudí* z pohledu dneška, můžeme říci, že z pohledu dějin svého vědního oboru, ale na rozdíl od historika tento fakt nevnímá jako limitující. Již na první pohled bude pravděpodobně verdikt o kvalitách zkoumané ústavy z roku 1867 a její roli v (právních) dějinách ze strany historika a juristy dosti odlišný, přece však obě interpretace budou provedeny kvalitně a v intencích metodického arzenálu příslušné vědy.

Jak tedy zvolit vhodnou metodu pro svůj plánovaný výzkum? Metoda se v první řadě odvíjí od badatelské otázky, v podstatě tedy od toho, o co má badatel z pestré škály historických jevů hlavní zájem. Pokud je badatelská otázka nejasná, vnáší tato

skutečnost do další činnosti mnoho problémů, neboť vede badatele k práci s bezbřehým okruhem pramenů a na zmatenou badatelskou otázku je prostě velmi těžké dát jasnou odpověď. Při výzkumu dochází ke kombinaci vzájemně obtížně souvisejících či vůbec nesouvisejících otázek a odpovědí, práce pozbývá promyšlené struktury, stává se pro čtenáře dílem nepochopitelným a vědecky bezcenným.

Vědecky hodnotná práce eliminuje tato rizika svým ukotvením v některé oblasti historického tázání, tj. v zájmu o historický jev například z oblasti politiky, ekonomického dění nebo třeba kultury. Pro výzkum je nutné respektovat specifika tázání daného oboru historické vědy a sledovat badatelské výsledky v příslušném oboru. Předchozí řádky nevylučují badatelskou kreativitu, tj. vzájemné ovlivňování jednotlivých oborů historické vědy, na místě je však vždy otázka přiměřenosti a akceptování novinek vědeckou komunitou. Obecně platí, že k podstatnému rozšíření akceptovaných metod došlo v 60. letech nikoliv náhodou, ale mj. proto, že v téže době se v USA a západní Evropě prudce rozšiřoval počet badatelských pracovišť a univerzit, přičemž snad každé nové badatelské středisko se snažilo profilovat specifickým přístupem a metodou. Česká historická věda podobným vývojem prošla v 90. letech 20. století.

Daný historický jev se projevuje v pramenech, k metodě tedy patří už volba určitého okruhu pramenů. Byť se okruhy pramenů, např. z oblasti politiky nebo kultury, mohou překrývat, volba metody se projevuje i v tom, které z pramenů považuje badatel za nejdůležitější, o které opírá svoji interpretaci více než o jiné, jež sice také registruje, využívá a interpretuje, přece jen však v nich obsažená informace z jeho pohledu přináší menší užitek. A nakonec náleží k metodě specifická práce s pramenem – třídění, kritika, komparace atd. informací. Řada metodologů vnímá jako hlavní dělítko badatelské práce to, zda historik usiluje spíše o postžení hromadných, strukturálních jevů v dějinách, nebo zda míří spíše za zachycením individuálního, zvláštního. Pramen lze tedy interpretovat např. ve směru kvantitativním, ikonologickým, biografickým a tuto interpretaci pak účelně využít k hledání odpovědi na specifické tázání zvoleného historického oboru – a to i tehdy, pokud bylo dané teoretické východisko k práci s pramenem původně definováno a je dominantně používáno v jiném historickém oboru. Příkladem je třeba přenos ikonologické analýzy z oboru kulturních dějin a dějin umění do oblasti politických dějin.

V následujících řádcích je čtenáři nabízen katalog vybraných přístupů k historické skutečnosti. Historická obec v ČR i v zahraničí je dosti vzdálena shodě při typologizaci jednotlivých přístupů, roli hraje národní tradice, ambice specializovaných pracovišť i jednotlivců atd. Použitý přístup odhlíží od extrémních názorů, přistupuje k dělení spíše konzervativně a snaží se diferencovat mezi nezpochybnitelně etablovanými obory

historické vědy a mladšími, snad trochu módními a jen částí historiků akceptovanými podobory, jejichž čas a s ním i všeobecné uznání možná ještě přijdou.

Přístupy politických dějin

Politické dějiny jsou nejstarší oblastí historického bádání, s kořeny sahajícími k antickému dějepisectví. Ostatní přístupy se proto ve svých počátcích více či méně profilyovaly kritikou politických dějin a jejich představitelé se snažili o revizi a osvěžení metodického repertoáru politických dějin, považovaného mnohdy za zastaralý a příliš konzervativní. Od antiky je základním tématem politického dějepisectví sledování činnosti státu, zvláště na poli diplomacie a mezistátních vztahů. Silná vazba na dějiny státu dávala až do druhé světové války politickému dějepisectví do rukou argument o všeobecném charakteru vlastního historického bádání, protože stát byl a priori postaven do role nejvyššího stupně rozvoje lidské společnosti a centra všeho dění. Fungování režimů existujících v Evropě od časů Francouzské revoluce a také prudce se rozšiřující pole působnosti státu po první a ještě více po druhé světové válce vedly mnoho historiků k petrifikaci těchto postojů ještě v 50. a 60. letech. Nelze rozhodně říci, že by šlo o proud interpretačně či metodologicky zcela strnulý, za nejznámější konfliktní linii v rámci tohoto tzv. **tradičního politického dějepisectví** byl považován spor o nadřazenost zahraniční politiky nad ostatními segmenty politického dění. Ve své převažující orientaci na tzv. událostní dějiny státu šlo ovšem o směr badatelsky stále více plytký a pro potřeby poválečného vývoje euroamerické civilizace stále obtížněji použitelný. Nové impulsy se v oboru začaly projevovat nejprve v meziválečném období ve Francii, po roce 1945 v Německu a obecně s nástupem marxistické ideologie do dějepisectví také v zemích středovýchodní Evropy. Od konce 60. let 20. století je tradiční forma politického dějepisectví všeobecně považována za překonanou. Napadány byly hlavně následující segmenty tradičního politického „*událostního*“ dějepisectví a s tím spojený metodický arzenál:

- a) „*Muži dělají dějiny*“ – přílišné zaujetí postavami vládců, klíčových státníků a politiků – mužů – a sklon k interpretaci dějinného vývoje jako výsledku pohnutí jejich mysli, jejich činorodosti nebo naopak lenivosti, schopnosti či neschopnosti. Kritizováno bylo přesvědčení, že jeden rozhovor středověkého vladaře s jeho rádcem nebo jedna excelentní parlamentní řeč představují uzlové okamžiky dějin, tedy že tito muži jsou hybateli dějin.

- b) *Primát politiky* – odtržení interpretace dějin z pera vyznavačů tradičních metod politického dějepisectví od sociálního, hospodářského a kulturního kontextu doby, tedy podceňování faktu, že i nejschopnější vladař či politik se ve svém rozhodování pohybuje v mezích možného, v tomto případě v intencích daných hospodářských, společenských a kulturních poměrů.
- c) „*Dějiny píše vítězové*“ – primární zaujetí tradičního politického dějepisectví skutky a pohnutkami té ze stran, která se v dobovém střetu ukázala jako silnější a prosadila svůj názor. Podceňování argumentace opozičních sil, imanentní přesvědčení o jediném „správném“ vývoji a nahlížení i zjevně životaschopných (a v dalším vývoji se v modifikované podobě třeba prosadivších) alternativ jen jako slepých cest.
- d) *V centru pozornosti: stát* – ulpívání na povrchu politického dění, tj. přílišné zaujetí strukturami státu a podceňování ostatních oblastí veřejného života, ať už oficiálních či neoficiálních, tedy vlastně znovu již jednou zmíněný nedostatek pochopení pro postžení alternativ, rýsující se zpravidla dříve mimo státní struktury než uvnitř nich.

Od 70. let 20. století lze hovořit o prosazení se nové koncepce politického dějepisectví, nazývané nejčastěji **moderní politické dějepisectví**, nebo též kulturní dějiny politiky, či integrativní politické dějepisectví. Novinkou v přístupech je vlastně reakce na výše zmíněné problémy tradičního politického dějepisectví, opřená o mnohem strukturovanější a pestřejší portfolio badatelských otázek a také o mnohem širší spektrum pramenů, než bylo vlastní vyznavačům tradičního přístupu. Enormní je snaha přesněji postihnout komplikované vazby mezi ekonomikou, společností a politikou, především prostřednictvím užívání centrálního pojmu *moc*. Premisou je teze, že badatelské napětí vychází hlavně z částečného a časově i místně modifikovaného překrývání, splývání a střetání zájmů politických, hospodářských a společenských, tedy zvláště napětí v prostoru mezi státem, občanskou společností a ekonomickou sférou. K ohledání jejich artikulovaných i neartikulovaných zájmů, ambicí, nároků vznesených i nevznesených, forem komunikace, reprezentace atd. používá moderní politické dějepisectví nejen pramenů úřední povahy, jak v minulosti činili představitelé tradičních přístupů, ale více jsou sledovány prameny vzniklé z činnosti spolků, odborových a zájmových organizací, politických stran, zájem je o statistiky, žurnalistiku, analyzovány jsou z různých úhlů pohledu výsledky voleb atd. Boom zažívají témata analýz státní a demokratické reprezentace a legitimace moci, výzkumy cest vedoucích k formulaci politických stanovisek, sledování strategií politické komunikace a rozhodování, cesty

k tzv. tvorbě veřejného mínění a k jeho manipulaci atd. Za nejnovější trend politického dějepisectví můžeme považovat snahu tematizovat „kulturní dějiny politiky“, tedy široké spektrum prolínání otázek dějin všedního dne s politikou („všední den poslance“), genderové aspekty (např. míra soudržnosti žen-poslankyň napříč politickými tábory) nebo komplikované diskursivní analýzy politických projevů s hledáním klíčových slov typických pro zástupce jednotlivých táborů, politických generací atd. jako pokus o modulaci tzv. mentální mapy politika. V očích velké části historiků si takto modifikované politické dějepisectví i nadále drží své tradiční „místo na slunci“ a nadále může vznášet nárok na „všeobecnost“ svého pohledu na minulost, jiná – patrně ještě větší – část historiků se spíše domnívá, že ona „všeobecnost“ již přešla do rukou tzv. nových kulturních dějin.

Přístupy dějin práva a správy

Badatelské napětí, které přivedlo tento segment historického bádání mezi etablované disciplíny, pocházelo ze snahy legitimizovat (či naopak delegitimizovat) právní a správní systémy vzniklé mimo dosah teologické argumentace (božské, zjevené, přirozené právo). Šlo o právní systémy, které nazýváme pozitivními (tj. závislými na vůli zákonodárce) a které svými počátky sahají do časů renesance a humanismu. *Právo je nazíráno jako produkt měnících se společenských, ekonomických a kulturních poměrů*, přičemž z toho plynoucí labilita práva je pro historika výzvou i v tom smyslu, aby zkoumal recepti práva u aktérů jeho nalézání (obyvatel, představitelů státu atd.) a zamýšlel se nad příčinami a zdroji změn právního řádu, nad alternativami a vůbec nad širokou škálou vazeb mezi právem, spravedlností, mocí, legitimitou a kulturou. Za tradiční napínavou badatelskou otázkou právních dějin je možno považovat vztah mezi pozitivní právní normou (u nás např. nacistické rasové zákony, trestní odpovědnost za homosexuální svazky, neúřední „sňatky“ nezletilých v romské komunitě nebo instituce rozvodu aj.) a hodnotou spravedlnosti opřenu jednak o přirozené právo, jednak o mentální mapu členů společnosti, na níž má být příslušný zákon aplikován. Z nadčasového hlediska jde vlastně o badatelské napětí mezi historickou změnou a trvalostí hodnot.

V posledních dekádách obor rychle rozšiřoval škálu běžných badatelských otázek (např. dějiny kriminality, právní ikonografie, dějiny lidských práv, dějiny sociálního zákonodárství) se silným akcentem na komparaci jednotlivých právních systémů v rámci jednoho kulturního okruhu. Právní dějepisectví se stále více odpoutává od vazby na státní instituce a prameny úřední povahy a sleduje splývání, souznění i střet normy

psané s nepsanou. Například v pozdním období habsburské říše každý dobře věděl, že se nelze spoléhat jen na dikci zákona, ale že nad formálně demokraticky přijatým a poměrně moderně koncipovaným zákonem stojí privilegia vládnoucí dynastie, šlechty, episkopátu, že do značné míry stojí mimo zákon také armáda. Také se vědělo, že chudému člověku bude u soudu měřeno odlišným metrem než člověku zámožnému. Vůdce rakouské sociální demokracie Viktor Adler dokonce mluvil v tomto smyslu o tiché diktatuře, která ve formálně konstitučním Rakousku, údajně právním státě, ve skutečnosti panuje. A podobné napětí ve vztahu části společnosti k aplikaci práva můžeme snadno pozorovat i v současné ČR. – Se snahou studovat tyto a podobné jevy se adekvátně rozšiřuje škála pramenů a poněkud slábne někdejší silná vazba právní historie k politickému dějepisectví, a to na vrub vazeb k dějinám kultury.

Přístupy vojenských dějin

Není patrně oboru historického bádání, který by vyvolával tak rozporné reakce. Na jedné straně stojí badatelé, kteří se na armádu a válku dívají jako na organizované násilí, jako na nejhorší možnou formu mezilidské komunikace plnou agrese a útlaku. Naopak mezi jinými badateli, stojícími ovšem zpravidla mimo proud hlavního výzkumu a mimo hlavní badatelská pracoviště, se setkáváme s až hypertrofovaným zájmem o tuto problematiku. A v neposlední řadě je třeba zdůraznit, že jen málokterý segment bádání nachází takový ohlas u čtenářské obce jako tento.

Klasická podoba vojenského dějepisectví, s tradicí sahající k Thukydidovi či Caesarovi, tíhne k otázce, jak vlastně probíhaly vojenské střety? Zajímá se tedy o tzv. vojenské umění, strategii, výzbroj a výstroj vojsk, tematizuje kvalitu velitelského sboru, otázku morálky a poslušnosti vojska včetně problémů spojených s jeho organizací, zásobováním, lékařskou péčí atd. V pokleslé formě se texty vyznavačů tradičního přístupu mohou jevit namnoze poněkud stereotypními a někdy snad i trochu absurdními a směšnými – pokud je velký prostor věnován např. otázce, proč se pěší pluk č. 43 během některé z bitev napoleonských válek přesunul z lokality na návrší pod kopec již krátce po poledni a nevyčkal příchodu posil a zda tento přesun byl či nebyl včasný a zda narušil či nenarušil strategické úmysly protivníka. Je pozoruhodné, že podobně vykládané dějiny jsou již po více než století napadány ze strany kritiků, většinou levicově-humanistického, křesťanského a také anarchistického světového názoru, jako adorace násilí, kultu osobnosti velitele a ničení lidské důstojnosti i života, a přesto jsou u čtenářské obce stále oblíbené a drží si své místo i ve školním dějepisu. Právě tato – výše jistě v extrémní podobě představená

varianta vojenského dějepisectví – přivedla obor v rámci historického bádání do izolace a uzavřela jej na vojenských akademiích a v klubech vojenské historie. Výsledkem tohoto stavu je mj. slabé zastoupení výzkumu vojenských dějin na prestižních českých pracovištích historické vědy i fakt, že např. hospodářský rozměr dění v armádě byl od klasických vojenských dějin de facto oddělen a je dnes dominantně zkoumán jako složka hospodářských dějin, tj. bez markantního respektu ke specifikům zbrojní výroby. Podpora takto pojatého dějepisectví ze strany armád a zbrojního průmyslu, zvláště v zemích se silnou militaristickou tradicí, vede jeho kritiky také k jistým přepjatostem, postaveným většinou na provokativní paušální interpretaci vrchních velitelů, důstojníků a zbrojařů jako masových vrahů a válečných štváčů se zlatými límcí, kořisticích z lidského neštěstí.

V českém prostředí se sice výraznější inovace v oboru vojenských dějin zatím projevují poměrně málo, ale v případě vyspělejších historiografických škol můžeme hovořit o změně spojené s 90. lety 20. století. Obecným znakem inovací je snaha pojmout armádu a vojáky jako subjekty stojící v rozličných, často badatelsky velmi zajímavých vztazích k ostatní společnosti. Velkou výzvou pro historiky a sociální vědce je téma, za jakých okolností přechází řešení konfliktů ve společnosti nebo mezi státy ve válečný střet, v intencích výroku vojenského teoretika Carla von Clausewitze (1780–1831), že *„válka je pokračováním diplomacie jinými prostředky“*. Jde také např. o otázku, jak je striktní vojenský militarismus a hierarchismus slučitelný s občanským vědomím vojáků, zvláště např. v české, dánské nebo německé společnosti, které jsou v současnosti považovány za velmi antimilitaristicky orientované. Jaké formální a neformální (kulturní, rasové, genderové aj.) podoby může nabývat armádní hierarchie, jaký je symbolický význam služby v armádě jako důkazu mužnosti (bojový pokřik, střih uniform aj.) a jak na tento aspekt pohlížet v kontextu feminizace armád. V této souvislosti jsou zajímavé otázky po vojenské „slabosti“, „zbabělosti“ a jejich formách, projevech a symbolickém znázornění, po pohnutkách a autostylizaci dezertérů a odpíračů vojenské služby. Z druhé strany téže mince je zajímavá analýza vnímání válečných hrdinů a veteránů civilisty, zvláště v komparativním geografickém i chronologickém pohledu, jejich symbolické oceňování nebo péče o válečné hroby a památníky (např. legionáři vs. příslušníci habsburské armády v české společnosti). Lze předpokládat, že podoba současných válečných konfliktů tzv. války proti terorismu přinese do oblasti vojenských dějin četné nové impulsy a pomůže i v našich podmínkách obor modernizovat, snad do podoby, kterou můžeme zatím pracovně nazvat kulturními či sociálními dějinami války a míru.

Přístupy církevních dějin

Starobylý historický obor, s tradicí sahající hluboko do středověku a kdysi silně ovlivňovaný mocnými církevními strukturami, se dnes pohybuje na pomezí mezi teologií, sociální a kulturní historií a dějinami umění. I když evropská společnost prošla od středověku markantním a velmi rozporným procesem sekularizace, neznamenalo to likvidaci oboru církevní dějiny, ale jeho modifikaci, proměnu v metodách a vědeckém tázání. Předmětem zkoumání jsou církve a společnosti, jejich dějinný vývoj, proměna jejich struktury, jejich teologie, liturgie, komunikace a obecně sociální a kulturní vazby. Konfesně podmíněný, tj. teologický, přístup vykazuje při formulaci badatelských otázek a při hledání odpovědí silné znaky obrany vlastních zájmů, „pravého učení“, integrity a dějinné role vlastní církve (koneckonců je prováděn převážně na příslušných teologických fakultách). Pro teologa je výzkum církevních dějin motivován především snahou lépe poznat dějiny vlastní církve. Historický přístup k tématu je podstatně více kritický, méně „angažovaný“, vycházející z premisy, že církev s křesťanským učením je záležitostí nejen episkopátu a kléru, ale je přístupná všem věřícím a jako badatelské téma je otevřená třeba také vědcům stojícím svým světovým názorem úplně mimo křesťanský tábor. Pro historika jsou tedy dějiny církve a náboženství jen jedním z mnoha projevů života v historii a zabývat se jím má smysl jen tehdy, pokud tento „střípek“ položíme vedle ostatních, s cílem získat ucelenější obraz minulosti. Z uvedeného vyplývá, že interpretace církevních dějin z pera historika a teologa se může zvláště v kontroverzních uzlových bodech dějin dosti lišit (život a dílo Jana Husa, II. vatikánský koncil, organizace *Pacem in terris* aj.) a vzájemná komunikace a akceptace mezi oběma vědami vyžaduje značnou dávku tolerance.

Je nicméně zjevné, že kvalifikovaný přístup k církevním dějinám a interpretacím s nimi spojených pramenů (převážně zápisů koncilů, vizitačních protokolů, pastýřských porad, akt konsistoří, ordinariátů atd.) je podmíněn schopností historika zvládnout přinejmenším základy teologické terminologie, přičemž k výkladu jednotlivých pojmů existují namnoze mnohasvazková výkladová díla. Z uvedeného plyne, že církevní dějiny jsou pro badatele-začátečníka obvykle poměrně obtížně přístupné, pokud ovšem dotýčný není svým kulturním zázemím spjatý s křesťanskou věroukou – což v praxi poněkud „obrušuje hrany“ mezi historickým a teologickým přístupem a představuje hlavní specifický znak oboru. Portfolio běžných badatelských otázek sahá od témat na pomezí politických a správních dějin (vztah státu a církve, role církevních institucí v organizaci života společnosti), přes témata s inklinací k sociálním dějinám (společenská pozice náboženských komunit) až po převahu tázání z oblasti blízké kulturním dějinám

(role náboženství v dějinách včetně forem symbolické reprezentace, tzv. kulturní „antiklerikální“ boje aj.).

Přístupy sociálních a hospodářských dějin

Předmětem zkoumání tohoto oboru je celé spektrum historických společenských poměrů, zvláště s ohledem na zajišťování ekonomických potřeb člověka a celé společnosti. Sociální dějiny zkoumají proměnu společenských institucí a struktur a důsledky těchto změn. V centru zájmu tak stojí témata rodiny, příbuzenských vazeb, různých náboženských, stavovských, hospodářských či zájmových společenstev, vzájemné vazby mezi ekonomikou, společností, státem a mnoho dalšího. K sociálním dějinám jsou počítány i místně a časově poměrně úzce fixované sondy, příkladem mohou být sociální změny v Liberci pod vládou nacistů, ale také široce časově a geograficky koncipované výzkumy, např. urbanizace či migrací. Od kulturních dějin se sociální dějiny odlišují důrazem na kauzalitu v dějinách, od politických dějin v záměru zkoumat sociální souvislosti politického dění, nikoliv tedy přímo dění samotné – pro sociálního historika je v podstatě zajímavé napětí mezi držiteli moci a „obyčejnými“ lidmi, z analýzy tohoto vztahu je hojně vysvětlován fenomén společenské změny. Mezi hospodářskými a sociálními dějinami je hranice poměrně málo zřetelná, obvykle jsou např. v české historické škole oba obory těsně propojeny. Ale v západních zemích se již v samotné definici hospodářských dějin projevuje sílící vazba k ekonomii a slábnoucí vztah k historii. Americký hospodářský historik Alexander Field (*New Palgrave Dictionary of Economics*, 2008) dokonce definuje hospodářské dějiny tak, že by patrně většinu Evropanů dosti popudil: „*Hospodářské dějiny jsou oddílem ekonomie a v menší míře historie, jejichž těžištěm je studium hospodářského růstu a rozvoje v čase.*“ Chybí tedy veškeré kulturní kontexty, na které jsou historikové, zvláště v posledních desetiletích, tolik citliví. V českém prostředí by byla Fieldova definice považována za extrémní. Zůstaňme tedy u jiné, která snad pohorší méně, byť její kořeny jsou v díle Karla Marxe: „*Hospodářské dějiny se zabývají hlavně hospodářskými procesy v minulosti, sociální dějiny vysvětlují sociální dopady těchto procesů.*“

V sociálních dějinách se v posledních desetiletích projevuje stále silnější napětí mezi dvěma proudy, pracovně je nazvěme realisty a idealisty. První pojem označuje badatele, kteří vnímají sociální dějiny jako výzkum individuálních rozhodnutí a mezilidských vztahů a věří, že tyto jsou empiricky věrohodně zkoumatelné. Druhá skupina preferuje pohled na sociální dějiny jako výzkum dějin myšlení (ducha), světonázorového přesvědčení

a řeči, což jsou ovšem kategorie, jejichž systematický a jakkoliv kvantifikovatelný výzkum je stěží možný. První směr se přidržuje převládajícího náhledu hospodářských dějin, druhý směřuje stále více do blízkosti kulturní antropologie, dějin myšlení a vůbec kulturních dějin.

Spor mezi oběma směry vyvolává hodnota strukturálních společenských kategorií, nejvíce snad pojmu třída. Tzv. realisté vycházejí z premisy, že např. dělnická třída je reálně existující společenskou kategorií, její vymezení je hledáno buď v postavení na trhu práce, případně ve společenské prestiži dané tržním postavením, event. jde o kulturní fenomén opřený o vědomí společné dějinné role, o sdílené sebevědomí a vnímání světa podle dělítka my – oni. Tzv. idealisté jsou k tomuto východisku skeptičtí a domnívají se, že pojem třídy je iluzí a špatným a zavádějícím nástrojem k analýze sociální nerovnosti a že by bylo lépe pojem zcela opustit a nadále pracovat spíše s pojmy, jako jsou individuální kompetence, etnická kultura nebo příslušnost k profesi, zde se více projeví shodné uzlové body myšlení, vnímání světa, genderové stereotypy a zvláště jazyk. Existuje pochopitelně celá řada postojů, které výše zmíněná krajní stanoviska překlenují. Část „realistů“ se snaží brát vážněji v potaz kulturu a jazyk jako fenomény sociální konstrukce a pracují s nimi hlavně při snaze vysvětlit procesy sociální změny. Na druhé straně se také část „idealistů“ snaží změnit svůj postoj k historické skutečnosti, označovaný kritiky jako kulturní a lingvistický redukcionismus, a více vnímat aspekty materiální kultury. Jako syntetický postoj bychom mohli označit třeba tento: *„Pozice ve společenské hierarchii vede ke sdílení vědomí o vlastní roli a ke sdílení kulturních statků. Společenská hierarchie reálně existuje, ale tento fakt nutně neznamená, že by se ve společnosti musely nutně nebo často objevovat ostře protikladné třídy.“* Nebo je k dispozici výklad (neo-) marxistický: *„Postavení v produkčním procesu určuje postavení ve společenské hierarchii, vztah k trhu a společnou kulturu.“*

Bylo by ovšem chybou se domnívat, že pojem třída je jediným z klíčových pojmů hospodářských a sociálních dějin. Jako alternativa tohoto kontroverzního pojmu často vystupují analytické kategorie mentalita, národnostní, rasová či genderová příslušnost, část sociálních historiků se také koncentruje prostě na výzkum společenských institucí. K běžným badatelským tématům opřeným o zmíněné klíčové pojmy pak patří např. dějiny materiální kultury, občanské participace na veřejném rozhodování, výzkum sociálních konfliktů v dějinách, velmi široce jsou z hlediska přístupů a metod založeny tzv. dějiny ženy. Mezi nejvíce zkoumané společenské instituce náleží město, církve nebo rodina.

Obor sociálních a hospodářských dějin se pochopitelně dostává do četných kontaktů s dalšími sociálními vědami, zvláště sociologií, ve vztahu k ekonomickým vědám

je jeho pozice jako historického oboru dokonce často předmětem pochybností. Pro badatele v oboru sociálních a hospodářských dějin je totiž naprostou nutností zvládnutí sociologické a ekonomické teorie, hlavních koncepcí a sledování vývoje s tím spojených debat také mimo okruh historické vědy, což zvláště s ohledem na odlišnosti v kurikulu a vůbec způsobu pohledu na realitu u ekonoma a historika představuje nepochybně vážný problém. Je zajímavé, že ani reprezentativní anketa mezi hospodářskými historiky realizovaná univerzitou v německém Tübingen v roce 2010 nedala na postavení hospodářských dějin příliš jasnou odpověď a jen potvrdila jistou labilitu oboru na pomezí mezi ekonomii a historií, a lokalizovala jej snad ale přece jen již trochu blíže ekonomii. Zatímco např. v USA, Velké Británii nebo Francii jsou nyní přední hospodářští historikové spíše historizujícími ekonomy, v ČR převažují ekonomizující historikové a v Německu se situace po jistém nerozhodném období nyní vyvíjí také podle vzoru západních velmocí. Vzájemná komunikace historie s ekonomikou a sociologií je v oboru hospodářských dějin hlavně v USA, Francii nebo Německu velmi intenzivní, zvláště živě se hospodářské dějiny rozvíjejí v těsné blízkosti ekonomických oborů na příslušných ekonomických školách a fakultách. Chřadnou tam, kde zůstaly zastřešeny filosofickými a humanitními fakultami. Pozice českých sociálních a hospodářských dějin se dlouhodobě trendům ve vyspělých zemích vymyká především tím, že zdejší historikové sice vcelku nacházejí společnou řeč se sociologií, ale vazba k ekonomii je poměrně slabá – což lze přičítat nedostatku pochopení a deficitům potřebného vzdělání na obou stranách.

Impulsy ke vzniku a profilaci oboru jsou zpravidla hledány v 19. století a zájmu sociálních vědců o problematiku industrializace a s tím souvisejících jevů včetně vzniku masových hnutí. Mohutným podnětem byla pro obor díla Karla Marxe (1818–1883) a Friedricha Engelse (1820–1895), která přinesla dosud nevídané badatelské napětí, silné politické kontexty a specifickou terminologii, vůči níž se posléze vymezovali další výrazní teoretikové. Mezi badateli, jejichž díla měla pro obor hospodářských a sociálních dějin zásadní význam, můžeme jmenovat třeshského rodáka, rakousko-amerického ekonoma a politologa, Josefa Aloise Schumpetera (1883–1950), německé sociology a ekonomy Maxe Webera (1864–1920) a Wernera Sombarta (1863–1941) nebo rusko-americké ekonomy Simona Kuznetse (1901–1985) a Walta Rostowa (1916–2003). V současnosti si nelze představit zapojení do mezinárodní diskuse bez znalosti díla např. Paula Krugmana (teorie mezinárodního obchodu) nebo Douglasse Northa (tzv. nová institucionální ekonomie). Od 60. let 20. století jsou v oboru sociálních a hospodářských věd považovány hluboká teoretická recepce koncepcí hospodářských cyklů, teorie udržitelného růstu, teorie tříd a teorie industrializace za naprostý základ a neoddiskutovatelnou součást i akademických kvalifikačních prací. Od 70. let došlo

pod silným vlivem německé tzv. bielefeldské školy (Jürgen Kocka, Hans Ulrich Wehler) k podstatnému rozšíření spektra běžného tázání v sociálních dějinách, s důrazem na téma společenské změny, na související otázky po původu, kulturnímu profilu a integritě společenských vrstev a skupin, po specifiku životního stylu z hlediska třídního, genderového, generačního včetně dějin každodennosti a tzv. „dějin práce“, „dějin venkova“, „dějin chudoby“, „dějin sociálních jistot“ atd. Z hlediska portfolia běžných otázek nezaostává ani obor hospodářských dějin. Na jedné straně se u světově významných pracovišť oboru (univerzity v Chicagu, Cambridge nebo Štrasburku, London School of Economic, kodaňská Business School) projevuje silná vazba na ekonomii v rovině hojného používání i nadužívání kvantifikačních a statistických metod k zachycení široce definovaného hospodaření v dějinách, na druhou stranu se více na historicky mladších pracovištích hospodářských dějin ukazuje odpor vůči tomu přístupu v podobě návratu k narativnímu pojetí hospodářských a sociálních dějin nebo k širokému splývání přístupů hospodářských, sociálních, kulturních i právních dějin (např. témata proměn konzumu, dějin podnikání, ekonomických strategií jednočlenných domácností, „vdovské“ ekonomiky, cest technologických inovací v dějinách aj.). V souvislosti s globalizací světové ekonomiky ve 20. století nabyl obor výrazně globálního a komparativního rázu s aktuálně silným akcentem na mimoevropská témata.

Přístupy kulturních dějin

Mohutný nástup pojmu „kultura“ v širokém slova smyslu a také kulturních dějin je v evropské historické vědě k vidění od 80. let 20. století. Můžeme se setkat s tvrzením, že jde o novou „královskou disciplínu“ dějepisceví a že hranice kulturních dějin jsou vlastně hranice dějepisceví jako takového. Tento trend bývá připisován jednak stále intenzivnějšímu tlaku konzumu a konformity v běžném životě, jednak poněkud příliš jednostranně na společenské struktury zaměřeným a individualitu a kulturní jevy údajně podceňujícím sociálněhistorickým výzkumům tzv. bielefeldské historické školy. Častý je názor, že kritický potenciál k badatelským výsledkům bielefeldské školy se sbíral spíše v rovině dějin všedního dne a vůbec v oblasti, kde je hojně užíván mikrohistorický přístup, a pojem kultury a kulturních dějin byl do sporů o hodnotu sociálních struktur pro vnímání minulosti zapojen teprve později a až po podstatném rozšíření svého významu.

Tradice kulturních dějin sahá totiž podstatně hlouběji do minulosti, markantní je linka vedoucí k osvícenské definici pojmu kultura, kdy se tento pojem začal více spojovat

s individualitou člověka a vnímat jako nástroj jeho kultivace. V tradičním pojetí byl pojem kultura užíván ve vazbě na vyšší společenské složky, eventuálně na vzdělaneckou elitu, které (domněle) udávaly svým způsobem života a definicí kulturních hodnot tón pro zbytek společnosti. Ovšem již dílo švýcarského historika a teoretika kulturních dějin Jakoba Burckhardta (1818–1897) je vnímáno jako základ moderního výkladu kulturních dějin, tedy jako protest proti osvícenecké představě lineárního kulturního pokroku a postupující kultivace, a hlas pro pluralitní interpretaci kultury s vazbou na konkrétního člověka v definovaném prostředí. Bouřlivé debaty o vymezení přístupů kulturních dějin vedly nejprve k profilaci různých stanovisek, jistému tříštění a teprve od 80. let 20. století lze hovořit o stabilizaci pojmu, oboru a jeho metodického arzenálu pod hlavičkou tzv. **nových kulturních dějin** – a také o globalizaci tohoto přístupu k historické skutečnosti. V důsledku změn v 80. letech byla kultura především nahlížena mnohem více pluralisticky než dříve, tj. jako relativně autonomní kulturní praxe historického subjektu, u níž nelze hovořit o pozici na škále vyšší – nižší, event. vzor – napodobenina. Badatelé hlásící se k novým kulturním dějinám obecně nepracují s globálními teoriemi kulturní změny, nepovažují je za směrodatné při jakékoliv snaze poměřovat roli subjektivity a sociální praxe v dějinách, a snaží se své výzkumy silně vázat ke konkrétnímu jednajícimu subjektu – mj. ve snaze rehabilitovat postavení individuality v dějinách v opozici vůči sociálněhistorickým výzkumům preferujícím pohled na velké společenské struktury (třídy, vrstvy, národy apod.).

Kulturní dějiny jako obor historické vědy vykazují značnou schopnost expanze do badatelských oblastí, ve kterých byly dosud aplikovány výhradně nebo dominantně přístupy politických, sociálních nebo právních dějin, často se zdá, že se předmět výzkumu v kulturních dějinách rozšiřuje zcela nekontrolovatelně. Nebudeme daleko od pravdy, pokud si za předmět bádání definujeme prostě vše, co zůstává jako „zbytek“ po aplikaci běžných metod paralelně působících či konkurenčních oborů historického zkoumání. Jádrem kulturněhistorického bádání, které je staví do role korektoru politických, sociálních nebo právních dějin, je ovšem nepochybně snaha uchopit každodennost života a význam reprezentace (osoby, stavu, organizace atd.). K populárním tématům kulturních dějin patří role určité zdánlivě banální věci denní potřeby (např. cukru, vína) v různých kulturních, geografických, sociálních, genderových aj. kontextech. Podobně se, zpravidla s oporou v díle francouzského sociologa Pierra Bourdieu (1930–2002), zachází s výzkumem jevů distinktivního charakteru (oděv, vousy) nebo vysloveně historikosymbolického charakteru (cihly z Bastily nebo berlínské zdi, válečné památníky atd.). Je jasné, že při tomto zaměření se badatel v oblasti kulturních dějin soustřeďuje na to, co prameny sdělují takřikajíc „mezi řádky“, všímá si třeba toho, o čem např. autor

memoárů mlčí, ačkoliv by se dal čekat opak, všímá si okamžiku, kdy původce pramene promlouvá jakoby mimoděk, kdy sdělí i to, co patrně říci původně vůbec nechtěl.

Právě zájem o jazyk, analýzu diskursu apod. vedly k tomu, že obor kulturních dějin byl snad nejvíce z historických oborů zasažen tzv. lingvistickým obratem, opřeným o provokativní dílo francouzského filosofa Michela Foucaulta (1926–1984), a naopak lze říci, že moderní kulturní dějiny ze zdrojů lingvistického obratu v jistém smyslu vyrůstají. Foucault vycházel z předpokladu, že „*jazyk realitu neodráží, ale vytváří*“. Společnost tedy ve svém diskursu určuje, co je tzv. normální a co nikoliv, diskurs uspořádává, vymezuje vnímání jakéhokoliv předmětu. Z toho plyne, že historik nemá zkoumat společnost, ale její diskurs, tedy má se soustředit na jazykové vyjádření minulosti, nikoliv na minulost samotnou. Tento postoj způsobil sice zděšení řady historiků a byl a je dodnes mnohými zásadně odmítán, na druhou stranu našel řadu příznivců v oblasti tzv. dějin myšlení a dějin pojmů jako podoborech dějin kultury. Obecně lingvistický obrat, ať už si o něm myslíme cokoli, vedl k výraznějšímu zastoupení diskursivní metody a historické sémantiky v metodickém aparátu kulturních dějin.

Pestrost, nejednoznačnost a obtížnou uchopitelnost fenoménu kulturních dějin je nutno vnímat i v akcentech, kterými se profilují jednotlivé národní historické školy. Zatímco předchozí řádky kladly důraz na uchopení fenoménu kulturních dějin v celoevropském rámci s uvedením některých příkladů z Německa, stojí za to upozornit na zvláštnosti francouzské či anglosaské historické školy. Francouzský přístup ke kulturním dějinám je spojován tradicí se školou Annales, lze tedy mluvit o kontinuitě zájmu o téma již od 30. let 20. století, a na rozdíl od Německa se nevyvíjel v tak zjevně opozitní formě k sociálním dějinám. Profilovým byl hlavně výzkum tzv. mentalit, založený na předpokladu, že pro určitou dějinnou epochu jsou typické jisté psychické znaky jednajícího subjektu a že je na nich nutné vystavět naše porozumění dané době a vůbec dějinám. Velmi známými se staly francouzské výzkumy pocitů, strachu, vášní, světové proslulosti dosáhly pojmy jako „španělská mentalita“, označující vzrýv barokní religiozity, a mnohé další. V dalších generacích francouzské historické školy Annales se od 60. let (Michel Vovelle, Pierre Chaunu) výzkum mentalit postupně stával pluralitnějším, kladl se stále větší důraz na dějinnou změnu sledovaných fenoménů a k centrálním pojmům se řadila sexualita, stáří, smrt, mateřství apod.

Britský výzkum mentalit nedošel takového světového věhlasu jako bádání francouzské, zajímavým znakem britského přístupu ke kulturním dějinám byly ovšem četné vazby k problematice společenského neklidu (hony na čarodějnice, lidové nepokoje, hladové bouře) a hlavně v podání britských neomarxistů (Edward P. Thompson) tyto výklady přispěly k eliminaci některých zjednodušujících přístupů sociálních a hospodářských

dějin k této problematice. Kulturně založená britská tradice výzkumu sociálních hnutí v dějinách, dějin protestu atd. je dodnes považována za velmi živou a inspirativní a je pokládána za jeden z nejdůležitějších katalyzátorů rozvoje kulturní antropologie v posledních dvaceti letech.

Pokud se přes všechny obtíže pokusíme vymezit profil „nových“ kulturních dějin, snad nebudeme daleko od pravdy, když kromě vazby na tradici „starých“ kulturních dějin jako profilové znaky definujeme a) silnou vazbu na individualitu s jejím specifickým vnímáním světa, symboliky a skrytých významů předmětů; b) důraz na proces kulturní výměny mezi subkulturami, národy, společenskými vrstvami a třídami, konfesemi, na vnímání „svého“ a „cizího“, vše při silné aktualizaci ve smyslu hledání odpovědí na otázky po roli tradice a modernity v současné společnosti.

Přístupy dějin všedního dne

Pro některé badatele je obor dějin všedního dne vlastně vedlejší linií vývoje dějin mentalit nebo větví dějepisectví patřící do proudu nových kulturních dějin. Zájem o dějiny všedního dne byl původně spojen s obratem dějepisectví v USA ke sledování „dějin zdola“, šlo v jistém smyslu o reakci na hlubokou nedůvěru americké veřejnosti i intelektuální obce k politickému a ekonomickému establishmentu, typickou pro 60. a 70. léta 20. století (vietnamská válka, aféra Watergate aj.). Oživena byla tímto způsobem tradice zájmu o dějiny nižších vrstev obyvatelstva, spojená mj. s dílem Friedricha Engelse ze 40. let 19. století, a vazba k mikrohistorii, např. z díla Karla Lamprechta.

Obor se projevoval jako korektor zavedenějších oborů historického bádání a poukazoval na specifické místo člověka v dějinách, zdůrazňoval odlišnost ve vnímání historických událostí a historického vývoje ze strany lidí takříkajíc nezúčastněných na „velkých událostech“ a vůbec lidí, kteří jsou objektem rozhodování mocných, hračkou v rukou náhody, lidí stojících na okraji dění a žijících ve zvláštním přirozeném světě atd. Zdůrazněním významu individuality stojící mimo běžně zkoumané sociální struktury se obor dostal do těsného kontaktu s novými kulturními dějinami, také ovšem s dějinami sociálními, protože jeho snahou vlastně bylo v individuálním prožitku, např. v ich-formě sepsaném životopisu, zachytit skrze osud jednotlivce změny společenských a mocenských struktur, především těch neformálních a nestátních.

S postupem času se objevilo mnoho pochybností o smyslu oboru. Pojem všedního dne byl kritizován pro svoji nejednoznačnost, vlastně pro to, že si pod ním můžeme

představit stejně tak dobře všechno, jako skoro nic. Z nejasnosti předmětu zkoumání vyplývá odůvodněná obava, že se pod hlavičkou módního modernistického přístupu historie vlastně zbavuje své (pracně nabyté a např. vůči skepsi přírodovědců obtížně hájené) pověsti kritické sociální vědy. Obor však jistě nelze zcela zavrhnout, jen je třeba si při aplikaci jeho přístupů velmi dobře uvědomovat jeho výhody i jeho limity. Ostražitost je na místě hlavně proto, že historik všedního dne pracuje buď s dosti omezeným okruhem písemných pramenů převážně biografické povahy, nebo používá obtížnou a v mnoha ohledech problematickou metodu orální historie. Málo kreativní, nepříliš obezřetný či prostě jen málo zkušený a nedostatečně sebekritický badatel se snadno chytí do pastí těchto zdánlivě jednoduchých a přístupných, ve skutečnost však velmi náročných metod a namísto vědeckého poznání trvalé hodnoty a významu vystoupí spíše s quasivědeckým tlacháním o banalitách, z nichž koneckonců všední den člověka obvykle sestává. Přínos dobře užitého přístupu oboru dějin všedního dne je možno vidět v komplexním pohledu na jedince v dějinách, na něhož lze nahlížet jako na zástupce sociální vrstvy, profese, sociální skupiny, a lze tedy touto cestou zachytit „běžné“ a „zvláštní“ v dějinách, přístup pomáhá pomocí respektu k individuálnímu vnímání světa korigovat některé přepjatosti sociálních či politických dějin – a dává mj. šanci alespoň trochu zakalkulovat do interpretace dějin roli náhody.

Přístupy zemských, regionálních a místních dějin

Zdůraznění existence a specifik tohoto oboru historické vědy přivádí mnohé v údiv. Za dosti zažitý přístup lze totiž považovat vnímání regionálních či místních dějin pouze jako výzkumu otázek patřících vlastně do jiných oborů historické vědy, ale pouze v geograficky malém měřítku. Hlavně pod vlivem německé historické školy se však tento obor od konce 19. století rozvíjel jako obrana před „událostním pojetím“ dějin v režii politického dějepisectví a před preferenci ideální či „vysoké“ kultury bez ohledu na odlišnosti ve vývoji na úrovni malých komunit, hospodářských jednotek atd. Šlo tedy vlastně o protest proti příliš paušálním interpretacím historického vývoje a hlas pro pluralitní vnímání dějin. Silným příznakem tohoto přístupu je důraz na obtížnou uchopitelnost a flexibilitu pojmu *prostor* ve smyslu nezávislosti či jen omezené závislosti kulturního, hospodářského či sociálního pojmu prostoru od politickosprávního členění. Při sledování zmíněné interpretační linky na konkrétním materiálu obvykle historik

brzy zjišťuje, že jej badatelská cesta vede hlavně směrem ke kulturním, event. sociálním dějinám, se silným zastoupením tázání označovaného jako dějiny všedního dne. Německý historik Karl Lamprecht (1856–1915) dokonce interpretoval regionální dějiny jako krok směrem k uchopení historické skutečnosti ve formě všeobecných kulturních dějin, jako jedinečnou šanci k propojení historie a geografie ve smyslu vnímání prostoru v dějinách.

V tomto smyslu se také historický obor zemských, regionálních a místních dějin liší od historicky pojaté vlastivědy. Rozdíl spočívá především v cílech. Historik více či méně sdílí Lamprechtův koncept a místní dějiny interpretuje jako geograficky podmíněný projev všeobecného dění s vědomím širokých celospolečenských kontextů, ovšem též místních a regionálních specifik. Platí pořekadlo: „*Zkoumám v malém, hledám velké.*“

Vlastivědný badatel obvykle pracuje s cílem uchování kolektivní paměti o minulých jevech, a i když je jeho pozornost obvykle zaměřena na podobné či stejné jevy jako pozornost historikova, interpretace je daleko více „insitní“, zakotvená v místě, v předporozumění místních obyvatel historické skutečnosti. Nemá vlastně ambice vyslovit se k problémům „velkých dějin“ na základě znalosti místních specifik, ale popis (a v lepším případě dílčí interpretace) těchto specifik je sám ambicí. Vlastivědné dějepisectví není uznáváno jako vědní obor, přestože má např. v ČR nebo Rakousku více než stopadesátiletou tradici a početné publikum.

Zemské, regionální a místní dějiny jsou dnes i v ČR, Německu nebo Polsku považovány za standardní obor historické vědy a jsou etablovány hned na několika badatelských pracovištích. Značnou vzpruhou pro vstup oboru na scénu, po bok snad přece jen prestižnějších oborů, byl v ČR vývoj v oblasti hospodářských dějin, kde si velkého ohlasu získala teze o regionálních projevech raných fází industrializace, dále poptávka po výzkumu místních a regionálních projevů nacionalismu v režii moderního politického dějepisectví a z pohledu medievisťky debata o roli prostoru v dějinách.

Portfolio používaných pramenů je v oboru zemských, regionálních a místních dějin mimořádně pestré, za kvalifikovanou práci je, zvláště pro menší sídla, považována pouze ta, která do výkladu zapojí prakticky všechny dostupné prameny církevní, správní, hospodářské aj. povahy. Pro výzkum soudobých dějin se v oboru hojně prosazují interpretace orální historie, naopak příliš těsné spojování regionálních a místních dějin s užíváním mikrohistorické analýzy je dnes již často vykládáno jako zmatení pojmů, neboť mikrohistorický přístup je vnímán jako bádání *v obci*, nikoliv *o obci*.

Přístupy historické demografie

Jde o obor integrovaný zčásti z tázání historického a zčásti demografického. Úkolem disciplíny je studium historického vývoje (počtu, rozmístění, pohybu a sociální, profesní, genderové atd. skladby) obyvatelstva od nejstarších dob do současnosti. Těžiště disciplíny leží vzhledem ke stavu pramenů v českých zemích přibližně v období od konce 17. století po začátek 20. století. Obor pracuje hlavně metodami historické statistiky a mikrohistorickou metodou, přičemž moderním trendem oboru je nevnímat demografické aspekty historické skutečnosti jako izolované jevy, ale těsně je interpretačně propojovat s otázkami vývoje trhu práce, klimatu, také s otázkami výživy, dostupnosti lékařské péče apod. Obor obvykle těsně spolupracuje se sociální historií, v zahraničí bývá časté propojení práce historiků s badateli na poli dějin lékařství, u nás se tento trend zatím příliš neprosadil. Obor se vyznačuje intenzivním mezinárodním propojením pracovišť a značným zaměřením na komparativní studia, což usnadňuje velmi homogenní okruh používaných pramenů a také mezinárodně dobře srovnatelné tázání a používané metody.

6. PŘÍKLADY METOD A ANALÝZ

Indukce a dedukce – nejde tu v žádném případě o metody specificky historické, jde o univerzální postupy vědeckého bádání, které historie pouze aplikuje na svůj předmět výzkumu. Indukcí se rozumí postup, kdy na základě pozorování jednotlivých jevů usuzujeme na obecnější závěry. Dedukce je úsudkem, v němž nová myšlenka logicky vyplývá z jistých tezí (premis) vystupujících v roli obecného pravidla pro jevy dané kategorie.

Historik obvykle obě metody používá současně při jediném výzkumu, jde o zcela běžný přístup vědeckého uvažování a jeho aplikaci si mnozí už ani explicitně neuvědomují. V teoretické rovině je rozlišována úplná indukce, kdy jsme schopni shromáždit dostatečné údaje o všech zkoumaných jevech, například o robotní povinnosti všech sedláků sledovaného panství. V praxi historického výzkumu je podobný jev ovšem řídký a aplikace metody je podvazována možnostmi pramenné základny. Odtud plyne pojem neúplné indukce, tedy vyvození obecnějších závěrů ze sledování nekompletního souboru jevů v daném místě a čase. Při aplikaci neúplné indukce je však na místě větší míra opatrnosti, neboť je možné, že se objeví jednotlivý jev, který může získané obecné tvrzení vyvrátit. V jistém slova smyslu je řešením z toho plynoucí badatelské nejistoty proces falzifikace obecného tvrzení, tj. s tvrzením získaným neúplnou indukcí pracovat jako s platným tehdy, pokud se v předem definovaném (dostatečném, tj. autoritami akceptovatelném čase) nepodaří zmíněné obecné tvrzení vyvrátit.

Deduktivní přístup nelze stavět do protikladu k induktivnímu, oba se vzájemně v praxi doplňují, nestojí izolovaně. Význam metody spočívá hlavně v možnosti badatelsky se zorientovat ve velkém množství pramenů a informací. V praxi jde obvykle o případ, kdy historik zná obecné závěry předchozích, zpravidla empiricky rozsáhlých a komunitou historiků respektovaných výsledků bádání a s jejich závěry pracuje jako s předpokladem. Uvedme si příklad: Badatel očekává, že pokud zná rozsah robotních povinností na panství Boskovice, že v případě panství Velké Opatovice nebudou výsledky zásadně jiné. Nepracuje ovšem s obecnými tvrzeními získanými předtím pro Boskovice jako s dogmatem, ale kalkuluje s možností, že místní specifika Velkých Opatovic mohou přinést v obecném závěru jisté, a často nikoliv nepodstatné odlišnosti, odchylky.

V starší české historické literatuře se setkáváme s případy dogmatického využití deduktivní metody v tom smyslu, že badatel pracuje s ideologicky podloženým tvrzením opřeným o obecné závěry – definované např. Vladimírem Iljičem Leninem (1870–1924) – jako se všeobecně platnou pravdou, kterou lze pouze aplikovat, v dílčích výzkumech prokazovat a podporovat, nikoliv však dále rozvíjet nebo vyvracet. V deduktivní metodě je obsaženo určité riziko manipulace, a je proto na místě důkladné promyšlení celého výzkumu a hlavně premis, které badatel přijímá jako výchozí.

Přímá a nepřímá metoda – jde o klasické metodické nástroje historické vědy 19. století, kdy také debaty o vztahu obou přístupů zaznamenaly svůj zenit. V případě přímé metody historik vychází z předpokladu, že je schopen pramen vyhodnotit tak, že jeho interpretace věrně odráží historickou skutečnost. Že tedy proces vnější a vnitřní kritiky pramene je tak dokonalý, že badatel 21. století dokáže jeho prostřednictvím chápat jevy staré třeba tisíc let. Také v případě jevů moderní éry nebo soudobých dějin platí bonmot, že „očitý svědek je přirozeným nepřítelem historika“, neboť jeho porozumění skutečnosti je z valné části subjektivní záležitostí danou věkem, vzděláním, výchovou, světonázorovou inklinací atd. Optimismus historiků 19. století při používání přímé metody již současní badatelé nesdílí a kalkulují daleko více s bariérou času, mentality atd., která historika ve snaze porozumět historickým jevům omezuje. Přímá metoda má tak pro současnost význam z hlediska kritiky pramene a popisu historické skutečnosti na jeho základě – což je ovšem pouze část cesty, kterou musí historik při své práci urazit. Pouhé převyprávění historické skutečnosti na základě známých pramenů je totiž dnes ve vyšších patrech historické vědy již nepřijatelné. Historik usiluje o hlubší interpretaci jevů a nechce zůstat v naprostém vleku pramenů, neboť by to zásadně omezovalo jeho možnost historickou skutečnost vyložit. Na druhou stranu platí, že bez vazby na pramen neexistuje historie jako vědní obor a namísto vědeckého bádání přichází tvůrčí psaní. Ve schopnosti vhodně a přiměřeně pracovat přímou metodou tedy tkví věrohodnost historika jako vědce.

Přímou metodou je např. možné popsat průběh bitvy u Jankova, ale k hlubšímu pochopení způsobu, jak uvažovali velitelé, řadoví válečníci, jak fungovalo zásobování vojsk, jak byla udržována morálka atd., nám patrně přímé prameny stačit nebudou. Nepřímá metoda proto slouží k aplikaci poznatků z roviny obecnějších vztahů na daný konkrétní historický jev – např. tedy naši znalost o tom, jak byla udržována morálka vojsk v bitvě u Lützen, můžeme na zmíněnou bitvu u Jankova s jistou obezřetností aplikovat. Nepřímá metoda se vyznačuje nejen vazbou na pramen, ale i mimopramenným poznáním, tj. aplikací obecně přijímaných zákonitostí historického vývoje, fungování

lidské společnosti nebo ekonomických vztahů na konkrétní jev. Také při aplikaci nepřímé metody je na místě obezřetnost. Nelze ji v žádném případě povyšovat nad metodu přímou a odpoutat touto cestou historické bádání od pramene a jeho kritiky. Nelze také přistupovat k historické skutečnosti s přehnaným sebevědomím a domnívat se, že obecné vztahy a zákonitosti zkoumané epochy již do té míry známe, že lze tuto znalost již pouze „ilustrovat“ na konkrétním jevu a při práci s konkrétními prameny. Tato cesta vede pak k tomu, že si historik z minulých jevů vybírá pouze ty, které jeho zažité interpretaci vyhovují. Ostatní pomíjí a označuje je za nepodstatné, geograficky nebo časově vzdálené atd. Častým je tento problém hlavně při výzkumu kulturních a sociálních jevů, kde je namísto otázka časové trvalosti a geografické přenositelnosti příslušných mentálních či sociálních struktur. Konkrétně jde např. o problém, zda a v jaké míře je možné znalosti o životní úrovni dělnictva získané pro Brno v roce 1890 přenést na liberecké dělnictvo v roce 1907, přičemž v úvahu je třeba vzít vývoj hospodářského cyklu, cenu bydlení, potravin, konkurenceschopnost sledovaného odvětví, jeho kapitálovou sílu, vazbu na veřejné zakázky a mnoho dalších faktorů.

Zpravidla tu platí, že historik pracuje nepřímou metodou obezřetněji, pokud ji aplikuje na časově a geograficky mu bližší historické jevy. Např. zámořští badatelé nad českými dějinami často v negativní slova smyslu překvapí zdejší odbornou veřejnost svým velkorysejším nakládáním s prameny, daným nutností časově omezeného studia v českých archivech, která se sice podpisuje na důkladnosti provedení přímé metody, ale na druhou stranu přicházejí často s originálními nápady v rovině aplikace metody nepřímé. Historik moderních dějin je také někdy udiven výkyvy interpretací téhož historického jevu u medievistů, kteří při omezeném portfoliu pramenů, především pro raný středověk, nakládají s přímou a nepřímou metodou ve svých výzkumech odlišně než badatel zvyklý na relativně bohatou pramennou základnu moderních nebo soudobých dějin.

Diachronní a synchronní přístup – nejde tu v pravém slova smyslu o metodu, spíše o pohled na dějiny, z něhož jsou teprve druhotně odvozovány metody. Diachronní postup znamená sledování změn, ke kterým došlo v jistém časovém období, postupujeme tu tedy souběžně s myšlenou časovou osou. Jde o postup výhodný a běžný při sledování dějin malých strukturálních jednotek, tj. jednotlivců, obcí nebo továren. Pokud se ovšem historik snaží zachytit souběh hospodářských, politických a kulturních jevů v jednom místě nebo sleduje souběžně dějinný vývoj ve více sídelních jednotkách, s diachronním přístupem nevystačí. Nutností se tu jeví abstrakce, která vzniká propojením paralelního vývoje většího počtu jednotek a systémů. Náhle se tu objevuje otázka, na které jevy klást

důraz, jak se nenechat svést jednoduchým mechanickým spojením vývoje v různých celcích a který jev zobecnit, který prohlásit za méně podstatný či okrajový. Přichází tu ke slovu synchronní pohled, který se snaží jevy vnímat jako dočasně stabilní, aby je mohl vzájemně konfrontovat. Načas tu historik abstrahuje od fenoménu historické změny, aby se mohl více věnovat jevům, které se jeví trvalými, aby více vystoupila do popředí struktura jevů, které se ve zkoumaném časovém období mění málo nebo jen nepatrně. Za příklad synchronního přístupu mohou sloužit snahy zachytit podobu sociálních struktur. Aby mohl historik vůbec směřovat k postižení životní úrovně moravského rolnictva v meziválečném období, musí vědomě abstrahovat od faktu, že situace jednotlivých rolnických rodin se v daném časovém úseku neustále proměňovala. Hodnocení bude tedy nutně generalizované, z pohledu pramene memoárového charakteru konkrétní osoby vlastně krajně problematické, přesto vědecky cenné ve svém sdělení o místě sledovaných struktur v celkovém vývoji.

Metoda sondy – používá se v případě, kdy historik stojí před úkolem zpracovat velké množství údajů. Klasickými příklady jsou otázky výzkumu poddanských povinností nebo sledování kvality bydlení a vůbec životní úrovně. Metoda sondy je někdy také nazývána metodou reprezentativního výběru. Ten je možno učinit v zásadě třemi způsoby.

Prvním je metoda náhodného výběru, která je ovšem akceptovatelná jen tehdy, pokud stojíme před daty dosud zcela neutříděnými, neprobádaným tématem a jde tedy o výzkum vysloveně průkopnický. Variantou náhodného výběru je i ta, kdy nevolíme zcela libovolně, ale seřadíme data např. podle chronologického klíče a blíže se věnujeme třeba každému tisíciému údaji. Eventuálně můžeme sáhnout k detailnější analýze, např. daňové poplatnosti osob narozených vždy 2. každého měsíce apod.

Jinou cestou výběru je tzv. kvótní výběr. Používá se často při sledování veřejného mínění nebo při sestavování sledovanosti televizních stanic. Jde v podstatě o vytvoření poměrně malé a snáze zkoumatelné skupiny sestavené na základě odpovídajícího zastoupení všech skupin obyvatelstva, tj. mužů a žen, věkových, vzdělanostních a sociálních skupin, profesí atd.

Třetím obvyklým postupem je osobní výběr, postavený na erudovaném zvážení dosud známých historických jevů a souvislostí. Např. postoj obyvatelstva k politice KSČ v polovině 50. let 20. století bude krajně obtížné detailně sledovat u veškerého obyvatelstva českých zemí, badatel se proto omezí na sledování dění na úrovni okresů. Zvolí si tři nebo čtyři okresy a v nich provede sondu. Do sledovaného souboru zvolí např. jeden průmyslový okres v Čechách a jeden na Moravě, podobně si vybere dva

agrární okresy. Nebo se přidrží výsledků posledních relativně svobodných voleb v roce 1946 a bude pracovat s jedním okresem s výrazně levicově orientovaným elektorátem (např. Kladno), s jedním okresem s výrazným zastoupením národních socialistů (např. Brno) a dále okres se silnou pozicí strany lidové (Uherské Hradiště) apod. Výhodou je přehlednější práce s vybranými údaji, nevýhodou výrazná role subjektivního rozhodování, jejíž míru si badatel mnohdy nemusí ani uvědomit. Obvyklým problémem je v tomto ohledu malá citlivost k údajům z tzv. šedé zóny, tj. údajům interpretačně málo výrazným, vyhraněným, a přílišná expozice údajů jednoznačných, jasně potvrzujících interpretaci, která je historikovi z nějakého důvodu blízká. Relevance takto provedené sondy je následně ověřována až výsledky dalších výzkumů.

Komparativní metoda – zpravidla se rozlišuje mezi prostým srovnáním dvou a více historických jevů a mezi užitím komparativní metody. Srovnání samo o sobě tedy není komparací, proces srovnávání je považován za techniku práce, komparace pak za metodu s propracovanou teorií. Základními pravidly pro komparaci jsou a) definice objektu komparace, b) určení cíle komparace, c) stanovení kritérií pro vlastní analýzu zvolených objektů a vymezení vztahu komparace k časové ose.

V případě prvního kroku si musí badatel ujasnit, zda hodlá komparovat jevy, resp. procesy téže kategorie; otázka přesné definice se tu jeví být naprosto zásadní. Při snaze komparovat např. vývoj měst v poslední třetině 19. století si musí badatel říci, kterou lokalitu vlastně považuje za městskou, zda toto určení je odvislé např. od pozice v ekonomickém dění nebo počtu obyvatel. Musí mít také jasno, zda chce srovnávat jevy relativně stabilní, nebo zda klade důraz na jejich dynamický charakter, tedy zda srovnává např. strukturu rozpočtů městských samospráv v roce 1887, nebo zda mu jde o vývoj výdajové stránky těchto rozpočtů třeba v letech 1862–1913.

Druhý krok obnáší definici cílů. Obvykle se historik snaží komparativní metodou dospět k rozpoznání shod a rozdílů mezi objekty komparace. K vyšším kategoriím cílů pak náleží zařazení prozkoumaných a komparovaných objektů a jevů do skupin jako východisko pro typologii či periodizaci; dalším krokem může být zasazení komparací prověřeného jevu do širšího kontextu historické vývoje. Vlastní komparací v užším slova smyslu je pak snaha vysvětlit příčinné vztahy mezi jevy a procesy a definice dílčích zákonitostí vývoje.

Stanovením kritérií pro komparativní analýzu rozumíme definici hlediska, podle kterého budeme jevy či procesy srovnávat. Obvykle se tu hledá nejnižší společný jmenovatel z hlediska znaků, který by současně nebyl banální a jehož použití by bylo spojeno s přínosem k vědeckému poznání. Platí, že čím početnější je soubor komparovaných jevů nebo procesů, tím méně početný je soubor kritérií, dle nichž komparujeme.

Rozlišujeme komparaci diachronní, tj. vázanou na myšlenou časovou osu, a komparaci synchronní, při níž se vychází z analýzy zvolených prvků v jednom konkrétním (zpravidla poměrně krátkém) časovém úseku. Diachronní komparace dokáže lépe postihnout dynamiku dějin, dějinný vývoj, je ale považována za obtížnější kvůli nutnosti zvážit mnoho faktorů tento vývoj ovlivňujících. Pro badatele-začátečníky je proto snadnější synchronní komparace, jejíž statický ráz ovšem zase ponechává stranou pozornosti řadu jevů, které zvláště historik musí brát v potaz a které vlastně představují specifikum užití komparativní metody v historii. Ale také její výhody jsou nepřehlédnutelné, důležité především je, že umožňuje vymezit odlišnosti spojené s prostorovým výskytem sledovaných prvků, a je proto pokládána za jeden z hlavních indikátorů nerovnoměrnosti vývoje jednotlivých míst a oblastí.

Historikové často tíhnou k dosažení nejvyšších met komparativní metody tzv. komparaci analogických historických situací. Tato metoda v sobě zahrnuje i periodizaci sledovaných jevů a umožňuje tak nacházet a porovnávat vývoj a proměny zvoleného prvku, resp. souboru prvků, v širším kontextu obecných zákonitostí (jejich) vývoje. Je nesporné, že tento typ analýzy je nejen nejobsáhlejší co do souboru užitých a potřebných dat, ale je rovněž nejnáročnější na jejich vymezení a zpracování. Na výzkum jakých témat se užívá komparativní metody nejčastěji? Škála je velmi široká: typy mocenských systémů, struktura poddanských povinností, proces industrializace, projevy národněemancipačního nebo dělnického hnutí v různých zemích, regionech i místech a mnoho-dalších témat.

Kvantitativní analýza – práce s kvantitativními údaji je v historické vědě dnes již zcela běžnou záležitostí, tradice tohoto postupu není však nijak stará – v obecném měřítku přibližně stoletá, v české historické vědě se s rozmachem této metody setkáváme až po roce 1945 v souvislosti se změnou priorit výzkumu po nástupu marxismu a důrazem na hospodářské a sociální dějiny. Historik se při užití kvantitativní metody musí rozhodnout, zda se vydá tradiční cestou a statistické údaje využije „pouze“ jako ilustraci své narace, přičemž pro tento postup nejsou nutné hlubší znalosti oboru statistika a vůbec matematických věd. Jiná cesta vede právě přes aplikaci metod statistiky a vyšších znalostí matematiky na historickou skutečnost, což je vzhledem ke kurikulu českého gymnazisty a studenta společenskovědních oborů na VŠ cesta bohužel zřídka vídaná.

Kvantitativní metody jsou ovšem pro historickou vědu velmi přínosné z hlediska shromažďování a třídění údajů o jevech hromadné povahy, při přesnější detekci příčinných souvislostí v dějinách a při usměrnění naší interpretace jevu, o kterém se zachovalo příliš mnoho subjektivních výpovědí a pramenů.

Výhoda užití kvantitativních metod v historii je odvislá především od schopnosti badatele shromáždit potřebná statistická data. Jde tu v první řadě o skutečnost, že do tzv. statistického období s relativně dobrým portfoliem pramenů kvantitativní povahy vstoupily české země až na začátku 19. století a zvláště pro místní či regionální výzkumy jsou k dispozici alespoň trochu relevantní data až z druhé poloviny 19. století. Starší statistické údaje nelze v celku považovat za věrohodné, nejasnost metody sběru dat, nahodilost údajů atd. jsou shledávány příliš velkými překážkami všeobecné akceptace. Ani pro starší období historik nemůže kalkulovat s kompletními číselnými řadami dat vhodných ke komparaci či vyvozování závěrů přímou metodou, nasnadě jsou časté přetržky ve sběru dat, nekompatibilita metod a geografické odlišnosti. Zvláště pro 20. století je při užití kvantitativních metod namísto ostražitost vzhledem k politické manipulaci s daty – připomeňme si slavný údajný výrok Winstona Churchilla (1874–1965): „*Věřím jen takové statistice, kterou si sám zfalšuji.*“

Historik pracuje kvantitativní metodou obvykle ve třech krocích. V prvním musí vypracovat soustavu statistických znaků, na jejichž základě následně stanoví soubor jednotek, s nimiž pak bude dále pracovat. V podstatě tedy jde o to definovat si, který kvantitativní historický jev má v úmyslu sledovat a které prameny mu to (alespoň částečně) umožňují. Pro příklad si řekněme, že hodláme sledovat vývoj nominálních mezd dělnictva na Moravě v letech 1908–1913 a že použitelným pramenem jsou státem shromažďované údaje o odvodech na zdravotní pojištění, které se odvíjely od výše nominální mzdy. Důležitým kritériem výběru jednotek je reprezentativnost, což souvisí se správnou aplikací metody sondy. Nelze tedy sebevědomě tvrdit, že výše zmíněné údaje shromážděné pouze pro Brno vypovídají o situaci celé Moravy nebo že údaje o dělnictvu v textilním průmyslu lze vztáhnout i na dělnictvo strojírenské, neboť mj. z memoárů a dobového tisku víme, že situace v těchto odvětvích byla zásadně odlišná.

Ve druhém kroku si historik definuje znaky a případné zvláštnosti vybraných jednotek, které chce v dalším výzkumu sledovat a třídit podle určitého klíče tak, aby další práce s nimi směřovala k odpovědi na stanovené badatelské otázky. V našem případě hraje roli např. výše odvedených plateb v závislosti na sezonních pracích a sezonní nezaměstnanosti, častých např. v potravinářském průmyslu. Roli hraje forma pojištění, kterou si mohl dělník zvolit ze škály přibližně pěti či šesti možností (s mírným dopadem na výši odvedených plateb). Historik tak stojí před otázkou, zda není lépe kvantifikovat poměry podle jednotlivých odvětví než paušálně pro všechny zaměstnance v dělnických profesích, zda nedělit výsledky podle kalendářních měsíců atd.

Ve třetím kroku pak dochází k samotné aplikaci statistických a matematických metod na vybraný soubor podle stanoveného klíče, jednoduše řečeno, dochází k samotnému

„počítání“. Presentace výsledků je následně provedena buď formou tabulky nebo grafu. Podcenění definice záměrů a třídicího klíče v prvním či druhém kroku mívá pro výsledky výzkumu fatální následky, velké vynaložené úsilí a naděje vkládané do aplikace kvantitativní metody se tak mohou být znehodnoceny v tabulkách bez relevantní výpovědní hodnoty.

Biografická analýza – jejím cílem je prostřednictvím detailní analýzy života konkrétního člověka v minulosti přispět k poznání širokých kontextů jeho veřejného působení, osobního a rodinného života, hospodářské dimenze života a mnoha dalších aspektů. Vedle tradičního zájmu o životy státníků, panovníků, světců, významných umělců nebo podnikatelů existuje tendence uchopit tímto způsobem i život lidí, kteří ve společenské hierarchii zaujali spíše nižší pozice a kteří vlastně vynikali jenom v místním nebo regionálním měřítku. A za marginální nemůžeme považovat ani snahy takto tematizovat životy lidí veskrze „obyčejných“, či lidí stojících z různých důvodů na okraji společnosti, včetně zločinců, prostitutek apod. V užívání metody mohou být také patrné jisté degenerativní znaky, spojené s komercializací historického bádání. Projevují se jednak ve výběru osob, přičemž v hledáčku se častěji objevují typy osob, které má současný bulvár ve zvyku označovat termínem celebrity, hlavně však specifickým tázáním opřeným o titěrné drobnosti intimního života, dohledávání skandálů, naznačování či dokonce vytváření quasiafér apod. V Rakousku se např. staly synonymem pro pokleslé biografické dějepisectví nesčetné pokusy o zachycení života císařovny Sisi.

Špičková aplikace metody na historické osobnosti mezinárodního věhlasu vyžaduje mnoho let práce, zpravidla jde o díla zralých historiků na vrcholu či sklonku jejich kariéry, elévům historické vědy jsou přístupné méně významné osobnosti spíše místního či regionálního významu. Časově náročné je především shromáždění pramenů, neboť metoda vyžaduje práci s prakticky kompletním portfoliem informací o sledované osobě, tj. memoárů, korespondence, pramenů úřední povahy, literárních a vědeckých děl s autorstvím připisovaným sledované osobě, recenzí a ohlasů na tato díla, shromáždění politických manifestů, žurnalistické činnosti, záznamů ze zasedání spolků, jichž byla sledovaná osoba členem či účastníkem atd. Kromě pramenů takto bezprostředně spojených s analyzovanou osobností je zde ještě k mání nepřeborné množství pramenů kontextualizujících činnost sledovaného, tedy např. knihy, které četl, vědecké objevy jeho kolegů, konkurentů, žáků, místa, která navštívil nebo která navštívit chtěl atd. Cílem je komplexní zachycení dobového kulturního a socioekonomického kontextu, vlastně ohledání způsobu myšlení a vnímání světa u dané osoby. Touto cestou vzniká profil osobnosti, který někteří historikové nazývají mentální mapou, a tuto je nutno

dále srovnávat s osobami sociálně, kulturně, nábožensky atd. blízkými a hledat shody a rozdíly v uzlových bodech (vazba k rodině, sexualita, vzdělání, ambice, religiozita atd.).

Běžnou součástí špičkových biografí je v současnosti zařazení tázání po mýtu či „druhém životě“ sledované osobnosti v dějinách, ať už v rámci národní společnosti (např. František Palacký v českém nebo Hans Kudlich v německém prostředí v českých zemích), nebo v rámci určité politické subkultury (např. Antonín Zápotocký u socialistického dělnictva), nebo konfesní komunity (Antonín Cyril Stojan v římskokatolickém prostředí). Dostáváme se tím k tzv. etnosymbolismu, tj. k analýze, jakým způsobem jsou do symbolického vyjadřování přínosu díla sledované osoby promítány splněné i nesplněné cíle a touhy jisté komunity, jakým způsobem se dílem dané osobnosti legitimizují režimy, politické strany atd.

Rakouský historik Ernst Hanisch v práci *Otto Bauer – Der große Illusionist* představil strhující interpretaci života, díla a mýtu jednoho z vůdců a teoretiků rakouské sociální demokracie, světoznámé osobnosti pevně spojené s Vídní, ale také s Brnem a Československem. Kniha se drží tradičního chronologického postupu biografické analýzy jen velmi rámcově, jedním z důvodů je obrovské množství pramenů spojených s Bauerovým veřejným působením a minimum s vazbou k intimní sféře života. Práce není v žádném případě chronologickým sledováním Bauerových životních kroků, veřejných vystoupení, působení ve funkcích apod., tento tradiční řád je mnohokrát narušován, aniž by ovšem utrpěla srozumitelnost textu. Hanisch ve velké části své práce ohledává „mentální mapu“ Otto Bauera a srovnává ji s jemu podobnými osobnostmi. Za profilové znaky považuje sociální pozici Bauerovy rodiny, která patřila mezi poměrně zámožné měšťanstvo a jejíž potomek by tedy z tohoto pohledu neměl v řadách socialistů co hledat. Dalším znakem je Bauerův židovský původ a napětí spojené s antiklerikální a antináboženskou ideologií sociální demokracie, která se však v praxi projevovala řadou pragmatických kompromisů a Bauera přiváděla ke specifické interpretaci vlastního židovství a role náboženství a víry v životě člověka vůbec. Tématem je také Bauer – voják, člověk, který sice hlásal oficiální antimilitaristickou politiku sociální demokracie, současně však v jistém smyslu sdílel kulturu a identitu „němectví“, a proto také první světovou válku přijal za svou, byť bez nadšení. Marxista Bauer – jinak též rezervní důstojník c. k. armády – se pyšnil svými vojenskými výkony, které vnímal patrně jako potvrzení svých organizačních, vůdcovských schopností a v neposlední řadě – své mužnosti. Hanisch sleduje, jak Bauer reaguje v okamžiku zásadních krizí své interpretace světa a celého světónázoru, jako byly rozklad monarchie v roce 1918 nebo krátká občanská válka v Rakousku v roce 1934. Pečlivě analyzuje pozitivní i negativní

mýty a rozpory, které Bauera obklopují, zvláště zajímavá je práce s „mýtem zbabělce“, který Bauera provázela kvůli jeho zmatenému a snad skutečně nepřilíš hrdinskému chování během událostí roku 1934.

Metoda kolektivní biografie – v souhrnu osob, které prošly dějinami, se okruh těch, o nichž lze napsat smysluplnou vědeckou práci biografickou metodou při zkoumání portfolia relevantních pramenů markantně zužuje. Metoda kolektivní biografie částečně vychází vstříc poptávce po sledování životů i těch osob, jejichž stopa v pramenech zůstala z různých důvodů poměrně slabá, někdy téměř nezatelná.

Nelze ovšem zapomínat na skutečnost, že filosoficko-metodologický základ užití metody kolektivní biografie je od klasicky pojeté biografie dosti odlišný. Zatímco biografická metoda staví do centra pozornosti jednotlivce v dějinách, i když se táže na míru jeho specifik, metoda kolektivní biografie postupuje opačně – v centru pozornosti jsou tu historické sociální struktury, role jednotlivce sice není úplně opominuta, ale přece jen je tematizována až jako druhořadá skutečnost.

Jaký je praktický postup při práci touto metodou? Cílem je zachycení společných ekonomických, sociálních a v menší míře také kulturních znaků osob, jejichž okruh je zpravidla vymezen příslušností k nějaké formální instituci, zastáváním úřadu apod. v přesně definovaném období, vymezeném obvykle změnou legislativy nebo režimu. Jde např. o členy parlamentu, obecního zastupitelstva, podnikatelského grémia, studenty některého oboru, členy spolku apod., ovšem může jít také např. o prostitutky, které se v roce 1924 podrobily v Moravské Ostravě lékařské prohlídce, pohovoru a očkování. Sledované znaky jsou předdefinovány tzv. maticí, tedy vzorovou datovou vizitkou každého člena sledovaného souboru tak, aby matrice po doplnění daty všech členů poskytovala odpovědi na klíčové badatelské otázky. V matici zaměřené např. na výzkum generování elit v občanské společnosti druhé poloviny 19. století badatel sleduje členy obecního zastupitelstva konkrétního města s předpokladem, že právě tady lze detekovat jádro nejaktivnějších a veřejně nejvlivnějších příslušníků místní měšťanské (občanské) komunity. Do matrice se pak obvykle zanášejí údaje o vzdělání, majetku, profesi, členství ve spolcích a veřejných organizacích, vlastnictví nemovitosti a její symbolický význam (pozice v rámci urbánního komplexu sledovaného města), údaje o rodinných poměrech, sociálním postavení manželky, jejích i vlastních rodičů, sňatkové strategii dětí a případně mnoho dalších. Metoda kolektivní biografie doznala svého velkého rozmachu s nástupem masového užívání počítačů, bez nich by zpracování poměrně velké sumy sériových dat bylo krajně obtížné. Díky počítačům lze totiž získaná data třídit dle různých kritérií, např. politických vazeb, profesí, majetkové pozice atd.,

a získaná hromadná data následně použít při interpretaci role občanské společnosti ve městě jako celku, k přesnější detekci jednotlivých zájmových, profesních, konfesních aj. frakcí. Metoda byla v minulosti kritizována pro svoji nízkou citlivost vůči roli individua v dějinách a v dnešní době je její aplikace již poněkud za zenitem, ale při vhodném doplnění některými kulturněhistorickými, ikonografickými i biografickými metodami si svůj přínos jistě obhájí i nadále.

Analýza mikrohistorická – předmětem zájmu je hustá síť sociálních, ekonomických a kulturních struktur v malém prostoru, dnes je zpravidla pojmán jako prostor dokonce menší než jediná obec (domácnost, rodina, kruh přátel apod.). Historik se pohybem v „malém“ snaží zachytit způsob, jakým člověk v komunikaci a interpretaci přikládá významy a smysl všednímu dění kolem sebe, jak rozumí světu. Metoda je zvláště pro začátečníky obtížně uplatnitelná při absenci pramenů nazývaných ego-dokumenty, které se pevně a detailně vážou ke konkrétní osobě nebo osobám a které jsou následně postaveny vedle pramenů úřední povahy nebo výsledků aplikace metody orálních dějin. Metoda směřuje k ověřování toho, jak je „objektivní“ realita převedena do „subjektivní interpretace, jak vlastně člověk vůbec rozumí dění a světu kolem sebe“. Vychází se z předpokladu, že realita je příliš komplikovaná, než aby jí byl člověk schopen rozumět v její komplexnosti, zajímavé tedy je, co si z reality extrahuje a považuje pro sebe za významné, co z reality funguje jako podnět k dalším reakcím apod. Metoda si všímá faktu, že člověk reaguje spíše na výsledek než na jednotlivé fáze určitého historického jevu a na detaily těchto fází, že v pochopení jevu je prostě skryto mnoho nejasností a slepých uliček.

Mikrohistorický výzkum se ovšem neomezuje na tyto výše zmíněné a nejčastější interpretace, ale jeho přínos je i v používání kvantifikačních a statistických přístupů s detailní znalostí místního kontextu. Pochopitelně s tím, že statistická data bez znalosti místních podmínek a bez přiměřené a promyšlené komparace ztrácejí svoji výpovědní hodnotu a vytvářejí při přílišné koncentraci na makroúroveň a sklonu ke generalizaci vlastně jakousi virtuální realitu, ve které nikdo reálně nikdy nežil a nežije. Vychází se z prosté premisy, že lidé vnímali a vnímají svět kolem nich zpravidla velmi odlišně od toho, jak svět interpretují statistikové.

Metoda orální historie – česká historická obec je v pohledu na toto téma rozdělena na optimisty, kteří orální historii vnímají jako svébytnou metodu, a pesimisty, kteří ji chápou jen jako techniku práce s pramenem. Přístup je nejčastěji užíván pro tázání na pomezí politických a kulturních dějin – nejde tu o dotazování se bývalých

držitelů moci, což lze považovat hlavně za klasickou metodu výzkumu politických dějin, ale „obyčejných“ lidí. Nejde o jejich podíl na politických událostech, ten je koneckonců zpravidla vcelku nicotný, ale jde o zaznamenání jejich prožitku typických běžných situací a vztahů. S dotazovaným není metodicky nakládáno jako se ztělesněním určitého typu nebo jako příslušníkem sociální vrstvy, ale jako s individuem se specifickým pohledem na historickou skutečnost.

Miroslav Vaněk ve své publikaci o metodických a technických postupech orální historie uvádí, že: „... cílem analýzy by však nemělo být pouhé porovnání narátorova sdělení se známými skutečnostmi. Cílem výzkumu jsou jednak informace (nové, měnící dosavadní poznatky, shodující se s nimi) získané od narátora, jednak – a to především – narátor sám, jako subjekt a osobnost. Z osobnosti narátora lze vydedukovat mnohé o sděleních, která v rozhovoru poskytl, a zároveň poskytnutý rozhovor či vyprávění je nezastupitelným materiálem, umožňujícím poznat narátorovu osobnost (a implicitně jeho roli v určité historické události nebo procesu). Předmětem analýzy a interpretace se proto musí stát i individuální, svébytné rysy narátorova slovního nonverbálního projevu. Při tomto aspektu výzkumu je na místě začlenit do analýzy i určité kvantifikující (nikoli však statistické) prvky, umožňující rozkrýt z jazykového hlediska specifika narátorova sdělení.“

Ovoce metoda nepřináší ani tak v případě interpretace jednotlivého osudu a jednotlivého pohledu na dějiny, ale hlavně při srovnávání podobných osudů. Historik aplikující metodu orálních dějin musí velmi dobře zvážit cestu, po níž se k respondentovi přibližuje, navazuje kontakt, musí pracovat s vědomím jistého předporozumění, které mezi ním a dotazovaným existuje jako bariéra. Vzhledem ke skutečnosti, že respondenty jsou zpravidla lidé vyššího věku, je těchto bariér mnoho, vedle generační může jít o etnické diference, snahu respondenta činit se v rámci vzpomínek společensky úspěšnější a „lepší“ člověkem. Velkým problémem je vůbec podoba a struktura otázek, u nich je třeba co nejvíce eliminovat potenciál manipulace s respondentem, který má často přirozenou tendenci říkat to, o čem si myslí, že je poptáváno. Kritika metody upozorňuje na to, že její aplikace přináší do vědeckého poznání hlavně to, co chtěl k dějinám říci uživatel metody, a to při veškeré dobré vůli eliminovat rizika metody.

Výše již zmíněný Miroslav Vaněk uvádí příklady orálně historického dotazování:

Špatně formulované dotazování:

Tazatel: „Když jste se přestěhovali do X, tak jste zároveň přešel z OV KSC na KV, tedy na vyšší funkci s většími pravomocemi a zodpovědností, že ano? Cítil jste se tam spokojený nebo vás nová funkce spíše stresovala? Ve funkci krajského tajemníka jste potom zůstal až do důchodu?“

Narátor: „... Ano ...“

[Není jasné, na co vlastně narátor odpovídá. Na poslední z otázek? Na dotaz k přechodu na vyšší funkci? Otázky byly navíc nápovědné: ... „větší pravomoci a zodpovědnost“... a po poslední z nich narátor nejspíš neví, čím otázky začínaly. Vzpomíná si tedy na kladené otázky a ne na své prožitky. Pochopitelně potom neví, jak navázat.]

Správně formulované dotazování:

Tazatel: „*Jak se pak změnila vaše funkce, když jste se přestěhoval do X?*“

Narátor: „*Přišel jsem na kraj, tam jsem dělal tajemníka, bydleli jsme v novostavbě, ale ne paneláku, teda žádný luxus, luxus to tedy nebyl, taková vilka, říkalo se tomu okál, ale skoro sem se tam ani neukázal, na tom vejboru sem byl denně do večera, furt něco chodilo shora a my jsme to zase posílali dál na ty okresy, od nás sem znal spoustu lidí, ale třeba z P. už míř, ani sem někdy nevěděl, s kým vlastně telefonuju, že jo, člověk si musel dávat furt pozor jako...*“

Tazatel: „*Jak jste se s tlakem té nové funkce vyrovnal?*“

Narátor: „*No, někdy... taky sem rybařil, rekreačně, žena teda ryby jako nejí, často jsem to zase pustil, dát jsem to nikomu nemohl, že aby se jako neřeklo, že jako úplatek, jo, ten stav, člověk měl někdy až nahnáno...*“ /odmlka/.

Tazatel: /po delší odmlce/ „*Nahnáno?*“

Narátor: „*No, ne zas až tak, spíš jako před těma sjezdama, když se tam něco, tak na ÚV koukali, aby to hodili na nás, jako na kraj, zodpovědný za kraj jsme byli my.*“

Tazatel: „*A vy sám jste zodpovídal za...?*“

Narátor: „*Za to zemědělství, nejdřív, a pak...*“

Na tzv. *otevřené* otázky, uvozené *Jak*, *Proč*, *Jakým způsobem* apod., nelze odpovědět ano – ne. Narátor začne vysvětlovat. Je lépe nechat jej raději zabíhat do nepodstatných detailů než ho přerušit, protože se často k hlavní linii vyprávění vrátí sám. Tazatel by měl trpělivě snést i chvíli ticha – narátor vzpomíná, uvažuje, hledá nit vyprávění nebo se nad něčím zarazí. Pokud pomlka nekončí, může tazatel vstoupit *ne otázkou*, ale *zopakováním* (s povzbudivým tónem) poslední věty (části věty) narátora. Tím mu zároveň dává najevo, že ho sleduje *pozorně*, se *zájmem* a že je *zvědavý* na další pokračování. Podobný význam mají tazatelovy nedokončené oznamovací věty, přitakání, pobídka „*A potom...*“; „*Říkal jste, že...*“; „*To muselo být náročné /složitě/ zajímavé...*“.

(VANĚK, Miroslav a kolektiv: *Orální historie. Metodické a „technické“ postupy*. Olomouc 2003, s. 25 an., 39 an.)

Specifickým způsobem je orálně historická metoda užívána při výzkumu dějin společenských minorit a subkultur, nejlépe si zmíněné zvláštnosti uvědomíme při výzkumu dějin Romů, v českém bádání velmi vyspělém. Pracovníci různých vědních oborů se při výzkumu daných jevů romské kultury setkají dříve nebo později s komplikacemi či přístupy jednotlivých respondentů specifickými právě proto, že jde o příslušníky jiné etnické menšiny. Nepřipravený jedinec se může bez zavinění jakékoliv strany dostat do situací velmi problematicky řešitelných. Při výzkumu mezi Romy je tedy žádoucí seznámit se s odlišnostmi v normách chování, v chápání určitých situací i v životních hodnotách a postojích. Obecně platí, že starší generace je konzervativnější a s níže nastíněnými problémy se tedy můžeme setkat častěji u ní. U mladších osob naopak sledujeme přiblížení se „evropskému vzoru chování“.

Jinak vnímá určitou událost nebo skutečnost žena a muž, dítě, dospívající a dospělý člověk. Dokonce i příslušníci různých subetnických romských skupin mohou mít na jeden a ten samý fakt odlišné názory, vyplývající z jejich etických a životních norem. Ucelený pohled vytvořený průřezem názorů rozdílných generací by měl být jistě cílem každého výzkumníka.

První těžkosti mohou nastat již před zahájením a zaznamenáváním samotného rozhovoru. Výzkumník se může setkat s komplikacemi při domlouvání termínu, nedůvěrou vůči své osobě či k samotné skutečnosti, že chce nahrávat rozhovor, který se týká soukromí dané osoby. Především u starší generace může romský respondent projevit nedůvěru nejen z důvodu jiné etnické příslušnosti, ale i z důvodu pohlaví tazatele. Obdobnou roli jako pohlaví hraje i věkový rozdíl mezi oběma stranami.

Vůči tazateli neromského původu uplatňují romští respondenti obvykle spíše stanovisko vysvětlovací, při němž předpokládají jeho téměř úplnou neznalost romské kultury, historie či životních hodnot. Tento přístup je ve výsledku velmi přínosný, protože respondent je ochoten detailně vysvětlit či popsat fakt, který je dle něj mezi Romy obecně známý a s Romy není nutno jej více rozebírat. Pro tazatele jde o cenné záznamy, díky nimž může objasnit jinak majoritou nepochopený nebo přímo odmítaný jev romské kultury. Stále je však nutno mít na paměti, že k obdobným informacím se tazatel dostane právě až při opakovaných návštěvách u respondenta.

Pro odborného pracovníka je v dnešní době nahrávací technika naprosto samozřejmou a nepostradatelnou součástí výzkumné práce. Plánuje-li rozhovor s Romy, je nutné je upozornit na skutečnost, že použije záznamovou techniku, a konkretizovat jakou a za jakým účelem. Značná část romských respondentů je k uchovávaní svých slov lhostejná a mnohdy nechápe, z jakého důvodu je nutno požadovat potvrzení, že s archivací souhlasí. Obvykle také nelpí na dodržení anonymity a souhlasí s poskytnutím získaného materiálu pro badatelské a výstavní účely či pro média.

Pro širokou romskou rodinu je typické společné rozhodování o problému. Rozhovoru by tedy měl být přítomen pouze tazatel a respondent. V opačném případě se rozhovor stane záležitostí všech přítomných a pro badatele tak klesá jeho výpovědní hodnota. Při návštěvě respondenta se může neromský tazatel dostat do neobvyklých a pro něj neznámých situací, které jsou způsobeny odlišnými normami chování. Nezbytností je přijmout příslowecné pohostinství Romů, za které není třeba děkovat a není vhodné o něj ani prosit.

Pro vypravěče je vždy ideální taková situace, kdy smí mluvit mateřským jazykem, popřípadě nářečím, které je mu vlastní. Pokud respondent nehovoří svým mateřským jazykem, může se stát, že z něj některá slova nebo části vět nepřeloží správně. V horším případě se rozhodne raději myšlenku neprezentovat, aby se „neztrapnil“.

Při nejasnostech je nutné se opětovně setkat s narátorem a nechat si případné nesrovnalosti objasnit. Pro mnohé badatele a výzkumníky náležející k majoritě obyvatelstva je prvotní setkání s minoritní komunitou obvykle překvapivé. Každý by měl znát nejen základy historie minorit, ale i kultury, norem chování a zvyklostí. Zvýší se tím jeho šance proniknout mnohem detailněji do života svého respondenta a získat co neplastičtější obraz o něm.

Uměleckohistorická analýza – postup vlastní oboru dějin umění používá pro své potřeby i historická věda, pro kterou stojí v těsné blízkosti diskursivní analýzy. Přístup k uměleckému dílu (obrazu, plakátu, pomníku, bustě atd.) lze rozdělit do pěti kroků: a) popis a „rozpoznání“ díla, b) heuristika (analýza pramenů a literatury), c) analýza díla a komparace, d) rekonstrukce kontextu, e) konstrukce významu. V prvním kroku jde tedy vlastně o převod uměleckého díla nediskursivní povahy do podoby vědeckého diskursu, popisu provedeného vědeckým jazykem. Ve druhém kroku jde např. o ohledání materiálu, rozměrů, stavu zachování, míry originality díla. Třetí krok znamená rozčlenění díla do jednotlivých částí a hlubší vhled do použitých materiálů, technik a tvarů, přičemž následně je dílo srovnáváno s dalšími uměleckými díly dle hlediska času, místa, autora atd. Ve čtvrtém kroku rekonstruujeme původní stav uměleckého díla (např. v případě pomníků ohledáváme pozici díla v rámci urbanistické struktury města, ve vztahu k okolním budovám dle stavu k okamžiku vybudování pomníků). V návaznosti sledujeme související faktory vzniku díla po lince materiál – autor – objednatel – funkce. Posledním krokem je pak míněno tázání směřované na umělecké dílo – zařazení díla v rámci stylu, „rozšifrování“ zpráv, které dílo obsahuje, rozvaha nad možnostmi jeho psychologického či politického využití atd.

Je třeba rozlišovat mezi *ikonografií* a *ikonologií*, dvěma přístupy dějin umění, které si hojně bere za své také historická věda. Prvním pojmem se rozumí tzv. obrazopis, tedy nauka o námětech výtvarného umění. Ikonologie je pak naukou o výkladu výtvarných děl. Ikonologický přístup je pro část historiků zajímavý schopností rozkrýt skrytý symbolismus uměleckého díla, část historiků tyto postupy ovšem odmítá jako příliš spekulativní. Německo-americký historik umění Erwin Panofsky (1892–1968) představil některé postupy při výkladu symbolů na *Portrétu manželů Arnolfini* od Jana van Eycka. Dílo je zajímavé mnoha symboly svátosti manželství, např. spojené ruce a manželova zdvižená ruka jako gesto manželské přísahy, svatební pokoj s lůžkem, ovoce na okně jako stav před prvotním hříchem, pes jako symbol manželské věrnosti, dřeváky na podlaze vykládal Panofsky jako alegorii Mojžíše před Hospodinem, sošku sv. Markéty jako patronky narození dítěte apod.

Největšího rozvoje metoda uměleckohistorické analýzy doznala v 50. letech a při aplikaci na renesanční umění. Uplatnění ikonologické metody na moderní umění není zatím v české historické vědě příliš běžné, jde nicméně o potenciálně zajímavý pohled na problém. Za příklad nám poslouží plakát *Pyramida kapitalismu* – viz obr. na s. 161.

Předikonografický popis díla a heuristika (kroky a–c):

Formálně jde o plakát vytvořený na objednávku americké odborové asociace dělnictva v roce 1911, který prezentuje jednotlivé společenské vrstvy formou pyramidy. Základ pyramidy tvoří 16 zástupců nižších vrstev, identifikovatelných podle oblečení a atributů: dělníci (dva vlevo demonstrují), chudší řemeslníci, rolníci; ti podpírají celou pyramidu. Nad nimi „kapitalisté“, reprezentanti ekonomických elit 19. století, továrníci, velkoobchodníci – sedm osob hodujících u stolu, připíjejících si šampaňským; muži ve fracích, ženy v červených róbách. Nad nimi pět vojáků, tři pěší s puškou a bajonetem, dva dělostřelci. Ještě výše tři vysocí duchovní různých konfesí: katolický kardinál, luteránský pastor, pravoslavný kněz; rozeznatelní podle oděvů i symbolů. Nejvýše pak tři vladaři, každý z nich symbolizující jistou formu vlády: zleva doprava prezident, absolutní monarcha, konstituční monarcha. Zcela na vrcholu pyramidy je plný pytel s dolary. Dále jednoduché popisky, které vysvětlují základní význam jednotlivých částí pyramidy. Historik se v tomto kroku zabývá také mírou originality zobrazení a komparací s jinými podobnými díly. Analýzu širokého kontextu vzniku plakátu si samozřejmě nelze představit bez důkladné práce s literaturou a prameny.

Ikonograficko-ikonologický přístup (krok d):

Sledování významu a dobového kontextu jednotlivých symbolů – nutné využití široké škály dalších pramenů a literatury. Příklady: Prapor v ruce jednoho z dělníků jako výraz sociálního odporu; kontext stávek a demonstrací v dané době, rozmach dělnického hnutí, zdůrazněn význam jednotného postupu napříč profesemi, rasami, pohlavím. Mrtvé dítě při základně pyramidy ukazující jako memento na chudobu nejnižších vrstev, skrytá výzva pro dospělé, aby nedopustili opakování drastické bídy u další generace dělnictva. Šampaňské jako tehdejší symbol luxusu a zhýralosti boháčů, šarlatové róby žen naznačující jejich prostituční chování. Symbolika a stereotypy u církevních představitelů – atributy každého z nich a jejich význam v kontextu konfesijně specifické formy náboženství (katolická obřadnost, luteránský důraz na čtené slovo apod.); naznačena nutnost provedení sekularizace společnosti a položení jejího nového – vědeckého – základu v intencích Marxova učení. Zajímavým kontextem je, proč autoři zvolili ke zpodobnění zástupce pouze těchto tří konfesí a jaká je jejich relevance z hlediska víry laiků? Proč například na obraze chybí rabín? Když židé vždy hráli v (americkém) kapitalismu významnou roli a vztah židů k finančnímu sektoru a „pytlům s dolary“ je tradičním stereotypem? Vládci a prezentace tří forem státního zřízení – odkaz na tehdejší veřejnou debatu a představy o jednotlivých způsobech vlády, reprezentace státu; oblečení a atributy každé z postav a jejich význam (např. frak a cylindr a jejich kulturní kontext). Pytel s americkými dolary: hodnota a význam dolaru v oné době; obecně význam peněz a kapitálu, konotace na banky, investice, analýza zachycení údajného protikladu práce a kapitálu v kulturních artefaktech atd. Pyramida jako výraz sociální struktury a sociální vrstvy obecně: symbolika pyramidy jako hierarchie (která kontextualizuje až středověké představy o trojím lidu); rozšíření původní skupiny těch, kteří vládou, bojují a pracují, o skupinu těch, kteří konzumují, a těch, kteří vykládají církevní pravdy; reprezentace jednotlivých skupin prostřednictvím kolektivních stereotypů (návodné nápisy). Např. vojáci jsou zde příznačně symbolem utlačování a ohrožení obyčejného lidu, nikoliv jeho ochrany, což dokládá výrazný antimilitarismus socialistů a odmítnutí armády v její údajné roli tmelu držícího národ pospolu. Církevní představitelé jsou pojeti v kontextu sekularizované společnosti již pouze jako ti, kdo člověka balamutí, o spáse, věčném životě apod. není naznačeno nic. Kapitalismus je tu tedy vyložen výhradně jako systém, který člověka deptá, nikoliv jako systém, který dává lidem práci, narušuje stavovské dělení společnosti, nebo který v střednědobém časovém horizontu přináší společnosti vyšší životní úroveň. Naznačení liberály prosazovaného rovnítka mezi kapitalismem a lidskou svobodou zcela chybí a v kontextu je dokonce karikováno.

Recepce díla – perspektiva diváka (krok e):

Primárně je na místě otázka role obrazu v tehdejšímu kontextu vizuální kultury (noviny, knihy, film atd.). Historik se zabývá rolí plakátu v dobové vizuální kultuře, sleduje umístění plakátů obecně i umístění tohoto konkrétního plakátu, kdo a kde jej mohl vidět, při jaké příležitosti se tak dělo. Dále se soustřeďuje na rozměry plakátu, co z jeho prvků bylo vidět, co nikoliv, zda se u plakátu lidé shromažďovali, zda u něj vedli debaty, zda byl plakát např. předmětem soudního sporu, zda se plakát stal v nějakém smyslu obecně známým, „legendárním“, přelomovým, z jakéhokoliv důvodu. Sleduje funkci díla: charakteristiku plakátu (účel, distribuce, význam, kvantita); umístění (kdo a kde jej mohl vidět), rozměry (co na něm mohl kdo vidět), užití díla (jak s ním bylo zacházeno – např. lidé se u něj shromažďovali a vedli veřejné diskuse; nosili jej při demonstracích; anebo jej viděli pouze v soukromí a detailně jej zkoumali). Na závěr historik rozvažuje o možnosti vnímání a porozumění danému dílu: Pro koho byly výše analyzované symboly a jejich významy pochopitelné? Rozuměli jim všichni lidé stejně, anebo si je mohli vykládat různě? Byl obyčejný dělník schopen porozumět všem indiciím v kontextu svého vzdělání? Do této oblasti patří také analýza různých tvůrčích strategií a technik, pomocí nichž chtěl autor díla zapůsobit na diváka – zde je zjevná názornost, tj. vysvětlení základních momentů pomocí textu, resp. jednoduchých hesel, která dávají každé části jasný význam a také vedou diváka k tomu, aby si všiml právě těchto prvků; není zde nijak složitá symbolika, žádné emblémy, jež by umožňovaly více rovin porozumění.

Metoda právní ikonografie je poměrně mladá a vcelku málo užívaná, ale o to zajímavější metoda, která v sobě spojuje právní symboliku, historické disciplíny (historii a pomocné vědy historické) a právní etnologii, tedy analyzuje možnosti znázorňování osob, reálií, textů a jejich funkcí. Obrazy náležejí k sekundárním právním pramenům stejně jako budovy, předměty, avšak vzhledem ke svému raritnímu výskytu a komplikované symbolice stojí ve stínu primárních právních pramenů – textů. Obrazy a předměty mající funkci právních pramenů mohou nejen odlehčit „suchost“ právních dějin a pomoci publiku k příjemnějšímu pohledu, nýbrž také mohou zaplnit mezery interdisciplinárního bádání a sloužit k vizualizaci právních pramenů.

Obrazové prameny s právní tematikou jsou typické pro středověk a raný novověk. Hypotetickou otázku o účelu těchto pramenů je možno zodpovědět tezí o dvojím rozdílném přístupu k pramenům. Obrazy nalézající se v zákonících a jiných písemnostech, jež byly přístupné pouze v centrech tehdejší vzdělanosti, tedy v kláštorech a zeměpanských kancelářích, byly určeny úzkému okruhu osob, naproti tomu jiná

znázornění, např. vitráže v kostelích a jiných budovách, sochy, reliéfy atd. byly přístupné široké veřejnosti.

Na prahu moderní doby obrazů s právněikonografickou tematikou ubývá. Příčiny můžeme pravděpodobně hledat v ústupu analfabetismu, v lepším přístupu veřejnosti k publikacím, tedy nejen ke knihám, ale též k právním normám, významnou roli zde sehrál osvěcenský stát, který se snažil o zpřístupnění právních norem obyvatelstvu.

V moderní době dochází nejen k ústupu obrazů s právní symbolikou, nýbrž také k jejich obsahové proměně. Objevují se obrazy s právní tematikou, jejichž hlavní funkcí není – jako převážně doposud – zprostředkování informací, nýbrž kritické nebo satirické stanovisko ke znázorňovanému problému. Zde je možno pozorovat červenou nit k později velmi oblíbeným karikaturám, satirickým a humoristickým periodikům, jež zažívaly největší dobu rozkvětu v druhé polovině 19. století.

Primárně stojí obrazy s právní tematikou „na křižovatce“ několika oborů, především právních dějin a dějin umění, historie, etnologie, dějin literatury atd. Jejich hodnota je proto v každém oboru jiná, což může v hraničních případech vést k tomu, že jsou ze stanoviska právní ikonografie, resp. právních dějin, extrémně hodnotné, avšak z pozice dějin umění téměř bezcenné. Za příklad užití právněikonografické analýzy může sloužit analýza *Alegorie Všeobecného občanského zákoníku* (olej, 130 × 130 cm, autor Ignaz Pieschel, Muzeum města Ústí nad Labem, obraz nedatován, přibližná datace 1847–1849) – viz obr. na s. 162.

Životní data Ignaze Pieschela, malíře a radního města Ústí nad Labem, nejsou známa, jako radní působil mezi lety 1828 až 1855. Ignaz Pieschel se věnoval především dekorativní malbě, a to v interiérech movitých obyvatel města Ústí a nedalekých lázní Teplíc.

Ústřední postavou *Alegorie Všeobecného občanského zákoníku* je Justicia (tedy personifikovaná Spravedlnost), s váhami v jedné a mečem v druhé ruce. Justicia je zde znázorněna vidoucí, tedy nemá, stejně jako Justicia v *Josefínském zákoníku*, obvyklou pásku přes oči. Barva oděvu – královská modrá – může symbolizovat mimořádné postavení Všeobecného občanského zákoníku (královská modrá nebo červená se objevují jako typické barvy vznešenosti již od středověku, často je mají např. korunovační roucha panovníků). Ozdoba hlavy, jež je pro tuto postavu velice netypická – mašle se závojem – dodává Justicii měšťanský charakter. Všeobecný občanský zákoník symbolizují tradičně znázorňované desky Starého zákona a především otevřená kniha s nápisem „Allgemeines Bürgerl. Gesetzbuch“, nesená andělem, stejně jako řada výnosů c. k. zemského gubernia – „Verordnungen von dem k. k. Landesgubernium“. Alegorii doplňují právněhistorické atributy: fascis – svazek prutů jako symbol úřední moci,

jenž byl používán ve starém Římě (později se objevuje též u jiných států: Francouzské republiky, Spojených států amerických, ale i fašistické Itálie), moc symbolizuje i prostá zeměpanská koruna, klasickým právním atributem je zde též přísahající ruka. Vavřínová větev pod Všeobecným občanským zákoníkem a koruna mohou být též interpretovány jako symboly vítězství, a to jak panovníka jako vítěze nad Napoleonem, tak vítězství Justicie jako „čisté justice“ (termín objevující se v zákonících a jiných pramenech koncem 18. století). Zrcadlo v rukou anděla neukazuje obličej nahlížejícího, nýbrž obličej Janův (římský bůh Janus se dvěma obličejí jako symbol přeměny, vývoje, minulosti a budoucnosti, dvojakosti aj.), tedy někdy komplikovanou dvojí, a přesto jednotnou spravedlivou cestu práva. Rozevřené okovy rovněž držené andělem jsou atributem nové občanské společnosti (objevují se takto i v Josefínském zákoníku), pravděpodobně jde o narážku na zrušení nevolnictví. Atletickou postavu Justicie obklopuje prosvětlené oválné pozadí, jaké bývá kolem postav na obrazech s církevní tematikou.

Velký obraz nevznikl v době publikace Všeobecného občanského zákoníku (1811), nýbrž mnohem později, mezi lety 1847–1849. Jestli měla být alegorie Všeobecného občanského zákoníku výrazem občanských svobod, resp. požadavků konstitučního života za revoluce roku 1848, zůstane zřejmě hypotézou.

Genderová analýza se v historii začala uplatňovat od 80. let 20. století jako reakce na metodologické a teoretické problémy dějin žen. Dějiny žen pracovaly s kategoriemi „ženy“ a „ženská zkušenost“, které se postupně ukazovaly jako problematické. Kategorie „ženy“ vytvářela iluzi, že existuje určitá podstata společná všem ženám bez ohledu na sociální vrstvu, věk aj. Kategorie „ženská zkušenost“ vycházela ze stejného základu a budila dojem univerzální kategorie. Historická zkušenost je však podmíněna časově, kulturně, sociálně apod. Např. životní ženská zkušenost otrokyň byla odlišná od zkušenosti otrokářovy manželky (jiná sociální vrstva, etnicita), naopak se nejvíce blížila životní zkušenosti otroka. Oproti esencialismu dějin žen gender history pracuje s kategorií genderu, která o žádné společné podstatě žen principiálně neuvažuje, ale představuje analytickou kategorii historického výzkumu vycházející především z konstruktivismu.

Ačkoli existuje mnoho teorií genderu a forem genderových analýz, nejjednodušší a nejrozšířenější způsob jak vysvětlit, co to gender v nejobecnější rovině je, znamená vymezit ho vůči pohlaví. Gender je kulturní a sociální konstrukt feminity a maskulinity, který se mění v různých historických epochách, společnostech apod. Každá společnost v daném období předepisuje svým členům „správné“ podoby ženskosti a mužskosti. Jak se mají muži a ženy oblékat, jaké mají mít záliby, jaké je pro ně vhodné povolání apod. Tyto psané i nepsané normy si každý jedinec osvojuje již od narození, většinou

neuvědoměle v procesu primární a sekundární socializace. Např. již v dětství evropská děvčata dostávají panenky, chlapci autíčka, jsou vychováváni k tomu, aby dívky byly sociálně vnímavé, chlapci neplakali apod. Pohlavím se naopak rozumí biologická „danost“ člověka, v nejširším slova smyslu tělesnost. Ve společnosti panuje představa, že pohlaví určuje konkrétní podobu genderu. Podle toho jsou „správné“ vlastnosti a role žen i mužů odvozené od biologické danosti, jsou přirozené. Za přirozené je např. považována „bytosťná“ submisivita žen a dominance mužů. Ve společnosti totiž gendery (maskulinita a feminita) nestojí v neutrálním vztahu, ale naopak v tzv. binárních opozicích. Charakteristiky spojované s maskulinitou (např. aktivita, racionalita) jsou považovány za hodnotnější než ty, které jsou spojovány s feminitou (např. pasivita, emocionalita). Protikladné chápání genderů ve společnosti s sebou nese jasný mocenský aspekt, který považuje řada badatelek za důležitější než kterýkoliv jiný (třídní, národnostní atd.)

Vraťme se ale k vymezení genderu a pohlaví, které tvoří časté východisko k pochopení kategorie genderu. Na základě mnoha analýz se ukazuje, že fyzická (pohlaví) a kulturní či sociální (gender) dimenze nejsou neprostupně a striktně odděleny. Tělo včetně jeho pohlavních orgánů a znaků není pro jedince neutrální hmotnou realitou, ale předmět vědomé i nevědomé reflexe. Tělesnost je v tomto smyslu již předem „připravena“ momentálně převládajícími dobovými diskursy krásy, sexuality apod., které ovlivňují přístup jedince k sobě samému. Např. proměnlivé je pojetí tělesné krásy – jaké parametry má mít ideální postava včetně pohlavních znaků (ňader a rozmnožovacích orgánů), pojetí studu – o čem je vhodné či nevhodné hovořit apod. Do tradičního duálního dělení pohlaví žena-muž není také možné zařadit další formy, např. transsexualitu. Zároveň gender jako kulturněsociální konstrukt není nutně spojen s pohlavím. Především v každé společnosti paralelně existuje několik podob maskulinity a feminity, přičemž jedna z nich většinou dominuje. Odlišná je např. představa o „správné“ ženě s vysokoškolským vzděláním a dělnici, jiné nároky jsou kladeny na „správnou“ ženu v produktivním a důchodovém věku. Zároveň žádný jedinec se ve skutečnosti nechová pouze na základě „své“ genderové role. Žena vykazuje znaky maskulinních podob jednání a naopak. Spojení maskulinity a feminity nalezneme např. u policistky při zásahu či u muže na rodičovské dovolené.

Výše uvedená relativizace striktního oddělení či jasného vymezení genderu a pohlaví odkazuje k jedné významné skutečnosti. Gender zde byl dosud charakterizován ve dvou částečně se prolínajících rovinách. První z nich tvoří analytická „metarovina“, kde jde o to, jaká teoretická východiska jsou spojena s užíváním této kategorie při konkrétním výzkumu. Druhou rovinu představuje dobové pojetí genderu ve společnosti, tedy

předmět samotné analýzy. Badatel či badatelka musí tyto roviny oddělovat a nikoli je ve svých závěrech směřovat. Např. gender jako analytická kategorie podstatnou, bytostnou souvislost s pohlavím odmítá, naopak dobová podoba genderu jako kulturněsociálního konstruktů těsnou souvislost, či dokonce kauzální vztah s pohlavím deklaruje.

Na co je tedy možné genderovou analýzu aplikovat? Pro historii je nejdůležitější časová proměnlivost genderu, tedy že představy o maskulinitě a feminitě se v různých epochách mění. To nám umožňuje aplikovat gender jako analytickou kategorii na jakékoli historické období. Zároveň gender history stojí na přesvědčení, že gender je zakódován ve všech oblastech společnosti. Díky tomu se možnosti genderové analýzy neomezuji jen na určité dílčí aspekty či sféry, ale můžeme analyzovat konkrétní podoby genderu všude, např. v politice, rodině, sexualitě, literární produkci, ekonomických vztazích apod. Při konkrétním výzkumu se tedy nemusíme zaměřovat pouze na ženy, jak to dělaly dějiny žen, ale můžeme sledovat určitou problematiku z hlediska genderového uspořádání a zkoumat, jakou roli zde hrály dobové představy o feminitě a maskulinitě a jakým způsobem se to konkrétně projevovalo.

Genderová analýza v nejobecnější rovině spočívá ve sledování a interpretaci dobových představ o maskulinitě a feminitě. Většinou je zaměřena na určitou konkrétní oblast společnosti či problematiku ve vymezeném časovém období. Genderovou analýzu můžeme aplikovat např. na analýzu argumentů v souvislosti s rozšiřováním volebního práva, možností vysokoškolského vzdělávání apod. Většinou se genderová analýza soustřeďuje na čtyři hlavní sféry: 1) Kulturní ideologii – genderová analýza zkoumá, jakou podobu mají dobové normotvorné ideologie, v nichž je maskulinita a feminita implicitně či explicitně obsažena. V této souvislosti se také můžeme ptát, jak jsou dobové obrazy maskulinity a feminity reprodukovány a které oblasti společnosti nejvíce zasahují. 2) Symbolické znaky – genderová analýza se zaměřuje na kulturní symbolické vzorce spojené s maskulinitou a feminitou. Zkoumá, jak jsou tyto gendery obsaženy např. při oslavách svátků, jak je motiv poskvrnění či adorace spojován s maskulinitou nebo feminitou, v jakém kontextu apod. 3) Sociokulturní uspořádání – genderová analýza si všímá, na základě jakých obrazů maskulinity feminity jsou jedinci z určitých sfér společnosti vylučováni, či naopak s nimi primárně spojováni. V procesu vyloučení je možné sledovat např. vztah feminity a politiky, vztah maskulinity a rodičovství. 4) Genderová identita – genderová analýza se zaměřuje na vlastní sebereflexi určitého jedince ve společnosti, většinou jde o významnou osobnost. Sleduje, na základě jakých konstruktů maskulinity i feminity a jakým způsobem vnímá daný člověk sama sebe jako muže či ženu, zda se dobovým dominantním pojetím vymyká či je naplňuje apod.

Genderová analýza jako celek obohacuje historické bádání v několika ohledech. Především nabízí alternativní konceptuální přístup, který může odkrýt nové skutečnosti. Díky tomu se mohou projevit limity dosavadních interpretací, v moderní éře nejčastěji např. demokracie, liberalismu. Gender history narušuje také velká vyprávění historie zejména v rovině objektivit a periodizace. Genderové analýzy totiž dokládají preferenci eurocentrismu a maskulinity, tedy to, že předkládané dějiny jsou spíše dějinami „bílého středostavovského muže“ než ucelenou a vyváženou interpretací dějin společnosti jako celku. V souvislosti s periodizací gender také ukazuje jistou kontinuitu a změny vyvolané komplexnějšími procesy než jen politickými událostmi, o něž se tradiční periodizace opírají.

V poslední době se bádání metodou genderové analýzy otevírá širšímu úhlu pohledu, který zahrnuje nejen „ženská“ specifika, ale též specifické aspekty mužů a dětí a v širším kontextu dějiny rodiny. Tento postup vede ve svém konečném efektu k užšímu propojení genderové analýzy s metodami sociálních dějin, jimiž se v tomto proudu bádání vlastně genderová studia stávají. Jiný směr genderové analýzy vyvolal zvýšenou poptávku po dějinách maskulinity, jež vznikly „protireakcí“ na zvýraznění typických ženských aspektů historického bádání. Čas prověří, nakolik je tento specifický přístup dlouhodobě udržitelný, nicméně publikace k dějinám maskulinity vyvolávají rozporuplnou odezvu (přinejmenším podle recenzí) nejen mezi historičkami, ale zpravidla i mezi historiky a odbornou veřejností z jiných oborů..

Diskursivní metoda – diskursem se rozumí v běžném jazyce dialogické či monologické pojednání o nějakém tématu, v jazyce historické metodologie nabývá ovšem pojem poněkud odlišného významu. Diskursem se tu rozumí kulturní pozadí každé promluvy, jde o způsob chápání skutečnosti příznačný pro určitou dobu a kulturní prostředí. V diskursu se projevují horizonty a limity existence člověka. Pro historika je důležité, že analýza diskursu umožňuje doplnit běžnou interpretaci minulosti, opřenou o klasické prameny. Jde vlastně o přístup poskytující šanci rozkrýt způsob uvažování sledované osoby, skupiny osob, vymezit si jejich vnímání sebe sama, spojenců, nepřátel, strachu, naděje atd. V české historické škole bychom stěží hledali historiky dogmaticky lpějící na snad přece jen extrémní Foucaultově představě o vztahu jazyka a skutečnosti. V názoru na využitelnost diskursu k objasnění některých kulturních procesů vedoucích k vytváření struktur v dějinách jsou již domácí historikové optimističtější.

Vždyť co je vlastně diskursivní metoda? Vedle hledání imaginární „historické pravdy“, zpravidla podepřené fakty z pramenů, umožňuje diskursní analýza další „rozměr“: jejím prostřednictvím se může historik ptát, proč tak lidé jednali, co říkali, (a možná ještě

důležitější) co neříkali, nesměli či neodvážili se říci, co se skrývalo za jejich jednáním, proč volili určité výrazové prostředky a jak můžeme jejich verbální prostředky vyhodnotit.

Analýza diskursu spočívá v detekci klíčových pojmů spojených obvykle s některým z politických táborů nebo výrazných subkultur. Prostřednictvím těchto pojmů rekonstruuji příslušníci a sympatizanti sledovaného tábora minulou skutečnost a to, čím promlouvá minulost k současnosti. Je ovšem zřejmé, že jazyk má v tomto procesu roli pouze jednoho z faktorů, těžko si například představit rekonstrukci dělnického hnutí v 19. století s výhradním použitím kategorie diskursu, nutné je nepochybně kalkulovat také s fenoménem materiální kultury, postavením na trhu atd. Ale ani diskurs a kulturní aspekty procesu nelze podcenit. Typickým znakem např. diskursu socialistického dělnického hnutí konce 19. století je používání a téměř adorace pojmů spojených s dílem Karla Marxe (třída, třídní boj, vykořisťování), příznačné jsou jazykové útvary typu „kapitalističtí upíři“, „bohatství z krve a potu dělnictva“. Charakteristickou ukázkou je např. úryvek z básně Petra Bezruče *Ostrava*:

*Sto roků v šachtě žil, mlčel jsem
sto roků kopal jsem uhlí,
za sto let v rameni bezmasém
svaly mi v železo ztuhly.
Uhelný prach sed mi do očí,
rubíny ze rtů mi uhly,
ze vlasů, z vousů a z obočí
visí mi rampouchy uhlí.
Chléb s uhlím беру si do práce,
z roboty jdu na robotu,
při Dunaji strmí paláce,
z krve mé a z mého potu.
Všichni vy na Slezské, všichni vy, dím,
hlubokých páni vy dolů,
přijde den, z dolů jde plamen a dým,
přijde den, zúctujem spolu!*

Běžným motivem, bez něhož by proletářský diskurs nebyl autentický, je silný důraz na vyjádření těžké fyzické práce, interpretované jako „boj o chleba“. Na „bojišti práce“ zůstávají ležet mrtví a ranění, tj. dělníci stížení pracovními úrazy, zastřelení při demonstracích apod. Do diskursu i ikonografie se často dostávají motivy zařatých pěstí

jako symbolu vzdoru, nebo motivy planoucích očí uvědomělých dělníků, vycházejícího slunce jako naděje na lepší svět a také motiv nepřátelské aliance kapitalismu, militarismu a klerikalismu, personifikované osobami obtlouštělého velkopodnikatele povalujícího se na pytlích s penězi, oficíra se zlatým límcem a samozřejmě dobře živeného duchovního, nejlépe právě opouštějícího lože farské kuchařky a pojídajícího nějakou vybranou lahůdku. Užítí typického diskursu spojuje příznivce socialistického dělnického hnutí do té míry, že vlastně tento diskurs hnutí jako takové *vytváří*. Účastníkům manifestací apod. je vlastně vcelku lhostejné, o čem se mluví, zpívá a co vyjadřují symboly, jde jim o to, že cítí pocit sounáležitosti s určitou (z nestranného úhlu pohledu dosti nekonkrétní a individuálně vykládanou) vizí společenské změny.

Pro nacionální a šovinistický diskurs lze za typické znaky považovat důraz na půdu, krev i válku jako očištný boj, v současném krajně pravicovém diskursu se často opakují alegorie Evropy jako přeplněného člunu na rozbouřeném moři, z něhož je třeba vyhodit ty, kdo jsou zjevnou přítěží. Dalším znakem jsou obraty jako „pevnost Evropa“, „muslimské hordy“ atd. Obecně se poněkud snadněji aplikuje diskursivní analýza na subkultury a politické proudy do značné míry extrémní, protestní, nabízející se stávajícímu hlavnímu proudu jako alternativa. Jakmile se příslušný proud dostane k moci, jeho diskurs se zpravidla mění, rozměňuje se a stává se hůře zkoumatelným.

Badatelsky obtížným, ale významným přístupem je analýza diskursivního stýkání politických proudů a táborů vnímaných z hlediska demokracie jako bezproblémové a těch, které takto vnímány nejsou. Ukázka je z přednášky polského literárního historika Michała Głowińskiego Krize vlasteneckého diskursu: „... rozdíl mezi diskursem vlasteneckým a nacionalistickým se projevuje při tvorbě toho, co jsem označil jako figura nepřítel. Ve vlasteneckém diskursu se protivník ovšem vyskytuje, je to však pravidelně protivník skutečný a konkrétní. Může být nositelem různých jmen podle historické situace – může být uchvatitelem, nájezdníkem, okupantem apod. Figura nepřítel tu není rozlišovacím znamením, může se objevovat či neobjevovat, rozhodují o tom konkrétní dějinné okolnosti. Je to však činitel nezbytný v diskursu nacionalistickém – bez ohledu na dobu a politické vztahy, v nichž se utváří. Aniž bychom se obávali, že upadneme do špatně podložených zobecnění, řekněme, že bez figury nepřítel není nacionalistického diskursu, je prostě nemožný. Realnost nepřítel tu není zásadní, setkáváme se totiž obvykle s nepřitelem mytickým. Žádný Hannibal nemusí reálně stát před branami Říma, může to být imaginární výtvor, který v nacionalistickém diskursu získá hodnotu něčeho zásadního. Stává se často, že nepřítel mytický, imaginární, více či méně vědomě cíleně utvářený zaujímá místo nepřítel skutečného, se zlými úmysly, agresivního. V publicistice, kterou pěstovala krajní národní pravice ve třicátých letech 20. století, byli jako úhlavní nepřítel představováni Židé.

Představovali trvalý cíl mytické povahy a – vše tomu nasvědčuje – zastiňovali nepřítel skutečného a nebezpečného, vždyť to přece nebyli Židé, kdo v září 1939 přepadli Polsko a rozdělili si je mezi sebe (neučinili to ani zednáři, a tedy další mytičtí nepřátelé). Vzhledem k figuře nepřítel, s níž se zachází způsobem zde popsaným, se nacionalistický diskurs ve 20. století zásadně neliší od diskursu totalitárního, v podstatě tvoří jeho součást – stejně tak v nacistické verzi, v níž byla postava Žida nutným prvek, jako ve verzi sovětské, v níž byl nevyhnutelným činitelem „podvratný živel“ či „krvavý pes“. Další protiklad je bezprostředním důsledkem předcházejícího. Hovořil bych o motivu vydědění, zbavování národního společenství statků všeho druhu, odnímání. Pro vlastenecký diskurs nemá tento motiv v zásadě žádný význam, neobjevuje se v něm (pokud se samozřejmě netýká konkrétních faktů), ale má zásadní význam pro diskurs nacionalistický, který představuje národní situaci jako situaci ohrožení. Mytický nepřítel nás chce zbavit všeho, co má hodnotu, chce nás zbavit rodinného stříbra – bez ohledu na to, odkud pochází, může to být totiž stejně tak nepřítel vnější, jako vnitřní. Tento proud nacionalistického diskursu projevil neobyčejnou životnost v posledních letech, tvoří totiž jeden z vůdčích argumentů publicistiky pěstované odpůrci vstupu Polska do Evropské unie. Ti, kteří se vyslovují pro přistoupení, vlastně chtějí připravit vlast o všechno, co je v ní cenné. Onen jazyk „připravování o něco“ je tak agresivní a rozšířený, že jej – na což již upozornili jiní – užívají také stoupenci vstupu Polska do Unie. Nelze si nepovšimnout, že motiv „připravování o něco“ má symbolický, ba přímo archetypální charakter. ... Vstup do Unie nás má připravit o půdu. Nejde tu o kousek záhonku, nejde o konkrétní hektary. Má se hrát o to, co tvoří základ národní existence, o obranu toho, co představuje nesmírnou hodnotu – v podstatě však o symbol.“

K dalšímu čtení:

BARTOŠ, Josef: *Metodika a technika historické práce*. Praha 1982.

BERGER, Peter – LUCKMANN, Thomas: *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno 1999.

BURKE, Peter: *Co je kulturní historie?* Praha 2011.

DINGES, Martin (ed.): *Hausväter, Priester, Kastraten. Zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Göttingen 1998.

ERHART, Walter – HERRMANN, Britta (eds.): *Wann ist der Mann ein Mann? Zur Geschichte der Männlichkeit*. Stuttgart 1997.

FREVERT, Ute – HAUPT, Heinz-Gerhard (Hg.): *Neue Politikgeschichte. Perspektiven einer historischen Politikforschung*. Frankfurt a.M. – New York 2005.

- GEERTZ, Clifford: *Interpretace kultur: vybrané eseje*. Praha 2000.
- HANISCH, Ernst: *Der große Illusionist. Otto Bauer (1881–1938)*. Wien – Köln – Weimar 2011.
- HAUPTMAYER, Carl-Hans (Hg.): *Landesgeschichte heute*. Göttingen 1987.
- HAVRÁNEK, Jan – PETRÁŇ, Josef: *Základy statistické metody pro historiky*. Praha 1963.
- HEIM, Manfred: *Einführung in die Kirchengeschichte*. München 2008².
- HIEBL, Ewald – LANGTHALER, Ernst (Hg.): *Im Kleinen das Grosse suchen. Mirkogeschichte in Theorie und Praxis*. Innsbruck 2012.
- HOLLÝ, Karol: *Ženská emancipácia: diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava 2011.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena: *Můžeme se domluvit: Šaj pes dovakeras*. Olomouc 1995.
- JINDRA, Zdeněk – SVÁTEK, František – ŠTAIF, Jiří: *Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin 1. O předmětu bádání, genezi a historiografii oboru*. Praha 1997.
- KOCHER, Gernot: *Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie*. München 1992.
- KÜHNE, Thomas (ed.): *Männergeschichte – Geschlechtergeschichte. Männlichkeit im Wandel der Moderne*. Frankfurt 1996.
- KÚHNE, Thomas – ZIEMANN, Benjamin (Hg.): *Was ist Militärgeschichte?* Paderborn 2000.
- KROUPA, Jiří: *Metody dějin umění 2. Metodologie dějin umění*. Brno 2010.
- MAURER, Michael: *Kulturgeschichte. Eine Einführung*. Stuttgart 2008.
- MEDER, Stepha: *Rechtsgeschichte. Eine Einführung*. Köln 2008³.
- MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin: metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*. Ostrava 2010.
- NOIRIEL, Gérard: *Úvod do sociohistorie*. Praha 2012.
- PANOFSKY, Erwin: *Význam ve výtvarném umění*. Praha 1981.
- POLÁKOVÁ, Jana – DANIELOVÁ, Helena: *Kořeny – genderový výzkum zaměřený na romské ženy*. Národopisná revue XV, 2/2005, s. 105–109.
- POLÁKOVÁ, Jana: *Kapitoly ze současné romistiky (Sondy do historie, metodologie a terénní praxe)*. Dizertační práce. Brno 2011.
- SCHMALE, Wolfgang (ed.): *MannBilder. Ein Lese- und Quellenbuch zur historischen Männerforschung*. Berlin 1998.
- SCHMALE, Wolfgang: *Geschichte der Männlichkeit in Europa 1450–2000*. Wien 2003.
- STRADLING, Robert: *Jak učit evropské dějiny 20. století*. Praha 2003, dostupné z www.msmt.cz/vzdelavani.

ŠTAIF, Jiří: *František Palacký, život, dílo, mýtus*. Praha 2009.

VANĚK, Miroslav: *Globalizace a digitální revoluce aneb Čtvrtá vývojová fáze orální historie: Ohlédnutí za 14. mezinárodní konferencí orální historie v Sydney*. Soudobé dějiny XII, 2006, č.1–2, s. 269–279.

VANĚK, Miroslav a kolektiv: *Orální historie. Metodické a „technické“ postupy*. (Skriptum). Olomouc 2003.

WEBER, Max: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha 1998.

Úkoly:

- 1) V čem spočívá významový rozdíl anglických slov *sex* a *gender*?
- 2) Která jsou základní pravidla komparace v historické vědě?
- 3) Proč je za „zlatý věk“ užívání přímé metody považováno 19. století?
- 4) Proč se obrazy s právní tematikou objevují v moderní éře poměrně zřídka?
- 5) Navštivte webové stránky Čs. anarchistické federace a definujte základní znaky anarchistického diskursu.

7. HEURISTIKA

Heuristika je jednak metoda hledání pramenů (z řeckého heuriskein = najít, objevit), tedy první etapa pracovního postupu badatele, jednak nauka, která poskytuje informace o pramenech a jejich nalezištích. V konkrétním případě heuristikou rozumíme shromáždění pramenů a literatury ke zvolenému tématu a seznámení se s nimi.

Pracovní postup při hledání literatury a pramenů

1. Zjistit, co bylo k danému tématu již publikováno, jaká je současná úroveň řešení problému: teoretická a metodologická, – ta má badateli sloužit jako „odrazový můstek“, aby neopakoval práci, která již byla vykonána.

2. Zjistit, jaké názory na zvolené téma zaujali různí historikové, popř. odborníci z jiných oborů souvisejících s tématem, jaká je dobová, národnostní, náboženská, politická a jiná podmíněnost názorů historiků.

3. Prostudovat vědecký aparát publikované literatury a seznámit se s další literaturou, popř. vydanými a nevydanými prameny, s nimiž autoři publikací pracovali. Při specifikaci literatury k danému tématu postupujeme vždy od prací obecných k pracím speciálním, tzn. od syntéz k monografiím a od literatury novější k literatuře starší. Starší, zejména dobovou literaturu nezavrhneme, protože má velkou výpovědní hodnotu. K literatuře zaujímáme kritický postoj.

Bibliografie

Bibliografie jsou soupisy publikací sestavené podle přesných pravidel. Podle obsahu rozlišujeme bibliografie všeobecné, zahrnující informace o vydaných publikacích z různých oborů, a bibliografie speciální, shromažďující záznamy o pracích pouze z jednoho oboru. Bibliografie jsou zpravidla vymežovány dalším kritériem: totiž místem vydání, jež je většinou shodné se státním celkem, tzn. např. bibliografie publikací Velké

Británie, České republiky aj. Tento typ bibliografií bývá také označován jako „národní“ bibliografie. Národní knihovna České republiky zpracovává *Českou národní bibliografii*, jež je celkovým referenčním zdrojem bibliografických informací o produkci vydávané na území České republiky. Česká národní bibliografie obsahuje poddatabáze: české knihy (20. a 21. století), články z českého tisku (od roku 1991), zahraniční bohemika (od roku 1990), tzv. jmenné autority (biografické údaje o autorech) z 19. a 20. století a periodika (od roku 1989). Českou národní bibliografii je možno najít na adrese <http://aleph.nkp.cz/>

Dříve bylo vydávání tištěných bibliografií jedním z hlavních úkolů vědeckých knihovnických institucí, nyní vzhledem k přestupu knihoven na elektronické katalogy a možnosti vyhledávat literaturu pomocí různých webových aplikací, díky nimž lze v řádu hodin získat přehled o literatuře k tématu v rámci celosvětové produkce, význam bibliografií poněkud upadá. Pro historické bádání v České republice jsou nejvýznamnější odborné databáze Historického ústavu Akademie věd ČR, jež evidují od roku 1990 historickou produkci českých zemí a bohemikální (tj. zabývající se českými dějinami či od českých autorů) publikace zahraniční (bez ohledu na jazyk publikace). Databáze HÚ AV ČR jsou velmi důkladné, protože v nich najdeme nejen články jednotlivých autorů ve sbornících a časopisech, nýbrž i recenze a zprávy z konferencí; <http://biblio.hiu.cas.cz/>. Kromě databází nabízí Historický ústav AV ČR též elektronické rejstříky Českého časopis historického.

Všeobecné příručky

Vzhledem k dostupnosti různých údajů na internetu, které je však zapotřebí verifikovat, bude následující pozornost věnována pouze v omezené míře všeobecným příručkám; důraz je zde kladen zejména na příručky speciální, jež jsou pro práci historika nezastupitelné.

Ze všeobecných českých encyklopedií, které jsou pro historika přínosné, lze na prvním místě uvést *Ottův slovník naučný* (28 svazků, Praha 1888–1909) a *Ottův slovník naučný nové doby* (6 svazků ve 12 knihách, Praha 1930–1943). *Ottův slovník naučný nové doby* je neúplný, protože doba okupace nepřála česky vydávaným dílům. Po druhé světové válce již nebyla vzhledem ke změně politické orientace Československé republiky vůle dílo dokončit. Vůbec první česky psanou všeobecnou encyklopedií je *Riegrův slovník naučný* (11 svazků, Praha 1860–1874), jehož význam spočívá mimo jiné též v tvorbě či fixaci odborných vědeckých termínů v českém jazyce a v neposlední řadě

rovněž v manifestaci sebevědomí českého národa. Jiné, později vyšlé všeobecné české encyklopedie nepřesáhly rozsahem ani významem nejstarší zde uvedené příručky.

Ze světové produkce všeobecných příruček je na prvním místě třeba zmínit jednu z nejstarších, svým ohlasem patrně nejlivnějších: *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, vedoucí autorského kolektivu Denis Diderot a Jean Baptiste Le Rond d'Alembert (35 svazků, Paris 1751–1780); měla zachytit tehdejší vědecké poznatky ze všech oborů. Je přístupná buď na mikrofiších (1996) nebo na různých webových aplikacích; buď prostým čtením (<http://archive.org/details/encyclopdieoudi03alemgooq>) nebo vyhledáváním hesel (<http://quod.lib.umich.edu/d/did/>).

Jednou z nejrozsáhlejších encyklopedií, jež je pro historický výzkum i v současné době zajímavá, je *Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste* (167 svazků, Leipzig 1818–1889, dotisk 1969–1986). Díky digitalizaci na Univerzitě v Göttingenu je toto obsáhlé dílo přístupné také elektronicky: <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/toc/?PPN=PPN345284054&IDDOC=141451>

Největší současnou všeobecnou encyklopedií je *Encyclopedia Britannica*, jež vznikla v osvětské době ve Skotsku (1768–1820); jejím záměrem bylo obsáhnout lidské vědění v co největším objemu. Od 15. vydání vychází *Encyclopedia Britannica* ve třech řadách, jež mají zcela rozdílnou funkci. Tzv. *Propaedia* je nejméně rozsáhlá, nabízí pouze stručný přehled poznatků. *Micropedia* obsahuje více hesel, avšak výklad je pouze stručný, *Macropedia* je nejrozsáhlejší, její články nabývají formy samostatných studií. Hesla v *Encyclopedii Britannice* jsou spolehlivá, mnozí z autorů jsou erudovaní odborníci ve svém oboru. Hesla jsou stále aktualizována, přibližně 35% jich je během dvou let přepracováno; zejména v přírodovědných a technických oborech je tento přístup velmi žádoucí. *Encyclopedia Britannica* nabízí výklad spíše z anglo-amerického pohledu, což se projevuje zejména v humanitních oborech. Od roku 2012 se vzdal vydavatel *Encyklopedie Britanniky* tištěné verze, nové aktualizace jsou dostupné: buď na DVD, nebo skrze placený internetový přístup.

Biografické příručky

Vydávat specializované příručky je práce velmi nákladná, rozsáhlá a nevděčná. U biografických příruček bývá problematické též stanovení „mantinelů“, proč určitou osobnost ze slovníku vyloučit, a jinou ne. Všechny biografické příručky proto obsahují v úvodu záměr autorů, jakými faktory byl výběr osobností určen; nejdůležitější

skutečností je zpravidla teritorium, dále chronologický úsek, profese či stav, ale také životní dráha. Vyvstane tak např. otázka, zda patří do biografického slovníku někdo, kdo se ve vymezené oblasti narodil, působil však jinde a tam se proslavil, takže vlastně nemá s pojednaným územím nic společného? Či tam patří člověk, který se sice v teritoriu nenarodil, ale stal se v něm významným? Takové základní metodické otázky si musí klást nejen autor, ale i uživatel, aby si zvolil správnou příručku. Autoři biografických příruček zdůvodňují svůj přístup k výběru osobností v předmluvě; v naprosté většině jsou do velkých biografických počinů zahrnuty pouze osobnosti nežijící.

Výběr biografických příruček bude zde omezen pouze na nejdůležitější díla vztahující se především k českým dějinám. Z česky psané produkce zde uvádíme čtyři slovníky z nedávné doby: Josef Tomeš – Alena Lébllová (eds.), *Československý biografický slovník* (1992); *Biografický slovník českých zemí. Heslář* (Praha 1997–2000); Josef Tomeš a kolektiv, *Biografický slovník XX. století* (1999). Nejnovějším (nedokončeným) počinem Historického ústavu Akademie věd České republiky je zatím nejrozsáhlejší biografická příručka, jaká kdy v českých zemích vznikla: Pavla Vošahlíková a kolektiv, *Biografický slovník českých zemí* (2000an), avšak dílo tohoto rozsahu bude potřebovat ke svému kompletnímu vydání dostatek času, (poslední díl, vydaný roku 2011, končí písmenem E). Jedinou zahraniční biografickou příručkou věnující se pouze českých zemím je *Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder* (München 1974an) z produkce Collegia Carolina v Mnichově. Tento zatím také nedokončený slovník (poslední díl z roku 2011 končí písmenem S) zahrnuje též německy mluvící osobnosti z českých zemí, které nebyly dosud uvedeny v jiných příručkách. Není online přístupný. Na webové adrese níže lze nalézt seznam nejnovějších specializovaných biografických příruček a literatury k dějinám českých zemí, z nichž slovník vychází: <http://www.collegium-carolinum.de/bibliothek/arbeitsbibliographien/nachschlagewerke.html>.

Z ostatních teritoriálně omezených biografických příruček uvádíme následující: Hermann Heller, *Mährens Männer der Gegenwart* (Brünn 1885–1892, Brünn 1912); Milan Myška a kolektiv, *Biografický slovník Slezska a severní Moravy* (1993–1998); *Žili a pracovali v Brně* (Brno 1977) a elektronickou *Encyklopedii dějin města Brna*; <http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb>.

Další uvedené biografické příručky jsou již velmi rozsáhlé a vztahují se k českým zemím v rámci většího prostoru: Rakouska, svaté říše římské aj. Řadíme je zde v chronologickém pořadí, neboť jsou vzájemně provázány. Nejstarší příručkou je Constantin von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Krönländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*, Wien 1(1856)–60(1891);

rejstřík (1923). Díky Univerzitě ve Vídni je přístupný i online: <http://www.univie.ac.at/voeb/blog/?p=14055>. Pokračovatelem tohoto lexikonu měla být *Neue Österreichische Biographie* 1815–1918 (Wien 1923–1982), avšak prvních devět svazků tento náročný úkol splnilo jen nedostatečně. Od svazku 10 byl proto změněn název příručky na *Große Österreich*, v jejích následně vydaných svazcích jsou zahrnuty obšírné medailony různých rakouských osobností, jež nejsou v rámci celého slovníku abecedně řazeny. Úkol pokračovat ve Wurzbachově lexikonu (se stejným metodologickým přístupem) převzal *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* (ÖBL), který vydává Rakouská akademie věd (Wien 1957an). Slovník je zatím nedokončen (díl z roku 2010 končí u písmene S), souběžně vychází také doplněné online vydání (není zdarma), zahrnující osobnosti s datem úmrtí mezi lety 1950–2005.

Pro Německo a potažmo též „německý historický prostor“ je nejdůležitější příručkou *Allgemeine deutsche Biographie* (ADB), vydávaná Bavorskou královskou akademií věd (56 + 1 sv. rejstříku, München – Leipzig 1875–1912). Její pokračovatelkou je *Neue deutsche Biographie* (NDB), vydávaná Bavorskou akademií věd [Berlin 1(1953) – 24(2012), plánováno je 28 svazků a dokončení v roce 2017]. Pro práci historika je výborné, že Bavorská a Rakouská akademie věd vytvořily společný portál, který zahrnuje ADB, NDB a ÖBL, a to zdarma; <http://www.biographie-portal.eu/>.

Topografické příručky, toponomastika

Toponomastika je nauka o místních jménech a je součástí onomastiky (nauky o vlastních jménech), topografie a kartografie. V historickém výzkumu slouží topografické příručky zejména k nalezení či určení neznámého toponyma (tj. zeměpisného jména) či zjištění dalších informací o něm. Nejčastějším problémem toponomastiky pro dějiny českých zemí je hledání českého ekvivalentu německého historického toponyma, resp. identifikace lokality podle historického názvu v prameni. Větší obce či města lze v současné době najít na webu, avšak obtížné je nalézt odpovídající toponymum menších či malých obcí, obcí zaniklých, sloučených atd. V takových případech musíme sáhnout po topografické příručce.

Výběr topografické příručky se řídí účelem při hledání toponyma. Pokud je cílem pouze nalézt neznámé (zpravidla německé) toponymum v českém jazyce, lze použít stručné příručky. Velmi dobře zpracovaná je příručka z produkce Collegia Carolina: Heribert Sturm (ed.), *Ortslexikon der böhmischen Länder* (München 1995), která uvádí kromě českého a německého rejstříku ke každému toponymu všechny jeho

změny až do roku 1961. Jednotlivá hesla jsou rozdělena do šesti časových úseků (do 1910, I. Československá republika, protektorát *Čechy a Morava*, 1945–1949, 1949–1955, po 1961). Velmi praktické jsou též informace o změnách názvu okresů, krajů a změnách jejich hranic vzhledem k obcím. Dobře použitelná je též elektronická příručka Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005 (2 svazky, Praha 2006) kterou vydal Český statistický úřad. Druhý díl obsahuje česká a odkazem i německá toponyma všech obcí v ČR. Dostupné elektronicky online zdarma v PDF formátu; <http://notes3.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/p/4128-04>.

Je-li účelem nejen nalézt název toponyma, ale též získat další informace o hledané obci (východisko k regionálním dějinám, hledání méně proslulé osobnosti, regionální pamětihodnost atd.), je třeba zvolit topografické příručky rozsáhlejší, pro něž je typické, že pojednávají odděleně jednotlivé historické země Čechy, Moravu a Slezsko. Výčet příruček omezíme pouze na ty nejrozsáhlejší:

Pro Čechy je třeba na prvním místě zmínit příručku Antonína Profouse, *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny* (5 svazků, Praha 1947–1960). Oblíbená Profousova topografie obsahuje též historické doklady toponym (opírající se o rozsáhlé sbírky Augustina Sedláčka), což je velmi záslužné, i když právě tato badatelsky nejnáročnější část příručky byla současníky nejvíce kritizována jako pramenně nedostatečná. Schallerova a Palackého topografické příručky Čech jsou v jistém smyslu překonány, ale pro speciální témata poskytují stále cenné informace: Jaroslav Schaller, *Topographie des Königreiches Böhmen* (16 svazků, Prag und Wien 1785–1790); František Palacký, *Popis království českého* (Praha 1848). Nová výběrová příručka *Encyklopedie českých vesnic: vesnické památkové rezervace, zóny a ostatní hodnotná vesnická sídla v Čechách* (zatím 5 svazků, Praha 2003–2011) je určena nejen úzkému okruhu badatelů, ale též zainteresované veřejnosti, čemuž odpovídá reprezentativní provedení s množstvím obrazového materiálu.

Pro Moravu a Slezsko vychází rozsáhlá řada *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960* (zatím 16 svazků, Ostrava, od 13. svazku Olomouc 1960–2011). Velmi popisná a pro historickou práci nenahraditelná, zejména kvůli cenným informacím ve starších svazcích, je *Vlastivěda moravská*, členěná podle okresů (svazky 1–59, Brno 1897–1948; od svazku 60 se místo vydání různí; poslední svazek 68 vyšel roku 2002). Různé svazky Vlastivědy moravské se koncepčně trochu liší, což je dáno stavem historické vědy v době vzniku příslušného svazku. Vlastivěda moravská tak představuje zajímavý fenomén, neboť dokumentuje ve svých svazcích vývoj koncepce regionálního bádání. Stručnější příručkou, nicméně velmi používanou, je: Ladislav Hosák – Rudolf Šrámek, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku* (2 svazky, Praha 1970–1980). Starší, výrazně méně

frekventovanou, ale pro speciální témata hodnotnou příručkou jsou díla Řehoře Volného (též Gregor Wolny), *Die Markgrafschaft Mähren, topographisch, statistisch und historisch geschildert* (6 svazků, Brünn 1835–1842) a *Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und Handschriften* (8 svazků, Brünn 1855–1863). Výčet starších topografických příruček zde uzavírá *Topographie vom Markgrafthum Mähren Franze Josefa Schwoye*, (3 svazky, Wien 1793–1794). Pro opavskou část Slezska lze využít starší publikaci Vincence Praska *Historická topografie země Opavské* (Opava 1889). Ostatní starší topografická díla, jež byla publikována po zavedení všeobecného sčítání obyvatelstva ve druhé polovině 19. století, označovaná často jako „Ortsrepertorium“, „Gemeindelexikon“, „statistický lexikon“ atd., překračují rámec našeho učebního kompendia a nebudou zde jmenovitě zmiňována.

8. KNIHOVNY A KATALOGY

a) Knihovny

Knihovna je instituce uchovávající a zpřístupňující literaturu, její název vychází z řeckých slov *biblios* = kniha a *téké* = police. Knihovny jako instituce existovaly již ve starověku (nejslavnější v Ninive, Alexandrii, Pergamonu), ale jejich fondy byly tvořeny převážně jiným materiálem: zejména hliněnými destičkami a svitky papyru. Středověku dominovaly zvláště knihovny klášterů a univerzit, jejichž počet a rozsah stále narůstal. Zejména klášterní knihovny představovaly, a je tomu tak dodnes, tezaurus velmi cenných pramenů pro starší dějiny. Vedle klášterních a univerzitních knihoven vznikaly postupně též knihovny soukromé, patřící učencům či šlechtickým rodům.

Do 18. století byl přístup ke knihám omezen na poměrně úzkou vrstvu vzdělanců, i když raritní výjimky existovaly již ve středověku díky zámožným mecenášům, kteří umožňovali výpůjčky též nepočetné skupině nemajetných čtenářů. Přístup k rukopisům a knihám měli zejména čtenáři klášterních a zámeckých či soukromých knihoven. Příruční knihovny správních center hrály v rozšíření vzdělanosti a vypůjčování knih malou roli, neboť se omezovaly na odbornou literaturu nutnou ke správnému chodu kanceláří. V 18. století se v souvislosti s osvícenskou snahou omezit či odstranit analfabetismus objevuje požadavek zřídit veřejnou instituci, placenou ze státní pokladny, jež by umožňovala uchovávat a půjčovat knihy. Vznikají tak první veřejné knihovny. V Rakousku sehrála ve vzniku veřejných knihoven významnou roli sekularizace, neboť knihy ze zrušených klášterních knihoven se staly základem starých fondů budoucích veřejně přístupných institucí.

Domácí knihovny

V Praze vznikla dvorským dekretem z 6. února 1777 vědecká knihovna sloučením knihovny, jež doposud sloužila v Karolinu lékařské a právnické fakultě, a knihovny v Klementinu, která do roku 1773 patřila jezuitskému řádu. Již v říjnu 1777 přibyl další

významný přírůstek díky daru Františka hraběte Kinského, totiž majorátní knihovna hrabat Kinských. 30. října 1777 bylo tak vyhlášeno otevření Veřejné císařsko-královské univerzitní knihovny, sídlící v prostorách Klementina. Roku 1782 dosáhl správce knihovny premonstrát Karel Rafael Ungar (1743–1807) toho, aby všichni pražští knihtiskaři odváděli Univerzitní knihovně po jednom výtisku každé tištěné knihy; roku 1807 byl povinný výtisk rozšířen na celé Čechy; tím byla založena tradice povinného výtisku publikace konkrétní knihovně, jež existuje do současnosti. Ungarovou zásluhou byla založena roku 1781 tzv. Bibliotheca nationalis, v níž byla soustředěna česky psaná produkce domácí i zahraniční. Roku 1887 byla knihovna přejmenována na císařsko-královskou Veřejnou a univerzitní knihovnu. Po vzniku Československa byla knihovna převzata novým státem; její součástí se roku 1919 stal Československý ústav bibliografický. V rámci centralizace knihoven v 50. letech 20. století byla roku 1958 knihovna sloučena s jinými pražskými knihovnami a její název byl pozměněn na Státní knihovnu ČSR. Od roku 1990 se tato naše největší knihovna nazývá *Národní knihovnou*; <http://www.nkp.cz/>.

Roku 1775 byla založena Univerzitní knihovna v Olomouci jako veřejný ústav, její knižní fond však byl převzat z mnohem starší knihovny jezuitské koleje. Analogicky jako v Čechách získala Univerzitní knihovna v Olomouci fondy moravských jezuitských knihoven a později knihovny moravských zrušených klášterních řeholí. Podobně jako Univerzitní knihovna v Praze získala Univerzitní knihovna v Olomouci roku 1807 právo povinného výtisku knih vydaných na Moravě. Krátké přestěhování knihovny do Brna (1778–1787) a její dočasná degradace na Lycejní knihovnu (Univerzita v Olomouci byla změněna na lyceum, 1782–1827) nezměnila její status ani význam nejstarší knihovny na Moravě. Dnešní *Vědecká knihovna v Olomouci* vlastní rozsáhlý soubor rukopisů zejména moravské provenience; badatelé v oboru moderních dějin ocení online přístup k vybraným, především regionálním, historickým periodikům; <http://www.vkol.cz/cs/>.

V Brně vznikla Zemská knihovna moravská v roce 1899, avšak její fondy pocházely ze starších institucí: z knihovny Moravsko-slezské společnosti pro zvelebení orby, přírodovědy a vlastivědy (doložena od roku 1808) a knihovny Františkova muzea v Brně, jež vznikla současně s muzeem roku 1817. Se vznikem Masarykovy univerzity v Brně roku 1919 začala tato knihovna pod názvem Zemská a univerzitní knihovna plnit i úlohu knihovny této nové vzdělávací instituce, protože nebylo účelné zřizovat v Brně další vědeckou knihovnu. *Moravská zemská knihovna* nemá tak rozsáhlý soubor rukopisů a starých tisků jako Vědecká knihovna v Olomouci, protože v rámci delimitace předalo v roce 1901 Františkovo muzeum z podnětu tehdejšího ředitele Moravského zemského archivu Bertolda Bretholze svou rukopisnou sbírku archivu výměnou za numismatickou

sbírku a část knihovny. Význam knihovny vzrostl roku 1935, kdy se podařilo získat právo povinného exempláře knih vydaných v Zemi moravsko-slezské. V roce 1958 byly sloučeny tři doposud samostatné knihovní instituce v Brně: Univerzitní knihovna, Státní pedagogická knihovna a Státní technická knihovna pod názvem Státní vědecká knihovna Brno. Státní pedagogická knihovna vznikla roku 1921 spojením knihoven brněnských učitelských spolků. Státní technická knihovna byla původně knihovnou Vysokého učení technického v Brně, roku 1945 byla odloučena od vysoké školy a stala se samostatnou institucí. Roku 1993 se Státní vědecká knihovna Brno vrátila ke svému historickému názvu Moravská zemská knihovna; <http://www.mzk.cz/>.

Vedle starých historických knihoven vznikly na začátku 50. let 20. století na území České republiky vědecké knihovny v rámci tehdejších krajů, zpravidla byly označovány jako Státní studijní knihovny. Některé knihovny byly založeny nově, jako Státní studijní knihovna v Ostravě, jež se nyní nazývá *Moravsko-slezská vědecká knihovna v Ostravě*, či Státní studijní knihovna v Plzni, dnes *Studijní a vědecká knihovna Plzeňského kraje*, nebo *Studijní a vědecká knihovna v Hradci Králové*. Záměrem tehdy bylo vytvořit síť knihoven na úrovni krajů, jež by představovaly spojovací článek mezi knihovnami univerzitními a městskými (obecními), což je z dnešního pohledu problematické, vzhledem k jiné povaze jejich fondů.

Druhá „cesta vzniku“ vedla v 50. letech 20. století k vytvoření knihoven na krajské úrovni spojením či změnou struktury stávajících institucí, především knihoven bývalých spolků a měst, tak vznikla např. *Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích*. *Severočeskou vědeckou knihovnu v Ústí nad Labem* a *Krajskou vědeckou knihovnu v Liberci* je možno považovat za pokračovatelky bývalých knihoven německých a českých spolků. Zvláštní místo zaujímá *Národní technická knihovna v Praze* jako neuniverzitní instituce se zaměřením na technickou literaturu.

Vědecké knihovny vlastní všechny univerzity či fakulty; tyto instituce jsou pro posluchače zpravidla prvním místem výpůjček. Pro historiky má speciální význam *Knihovna Historického ústavu Akademie věd České republiky v Praze* (s pobočkou v Brně), jež má nejen hodnotné staré fondy, ale též novou zahraniční literaturu, zpravidla financovanou z projektů jednotlivých členů akademie. Cennou institucí je též *Knihovna Národního muzea v Praze*, jejíž staré velmi cenné fondy pocházejí z bývalých šlechtických knihoven, jako Nostické majorátní knihovny a palácové knihovny hrabat Kinských, darů příznivců (např. František Antonín Kolovrat Libštejnský či František z Klebelsbergu) a bývalých soukromých knihoven významných osobností.

Historickým „zdrojem“ pro získání rukopisů, starých tisků a historických publikací byla vedle již zmíněné josefínské sekularizace také tzv. „středoškolská akce“ v období

první československé republiky, při níž knihovny přebíraly fondy rušených či slučovaných německých středních škol, příkladem může být německé (původně jezuitské) gymnázium v Jihlavě, existující od roku 1561, či německé gymnázium v Kroměříži, jejichž fondy získala Moravská zemská (tehdy Zemská a univerzitní) knihovna. Poválečné dění v 50. letech 20. století vyvolává přinejmenším reminiscence na josefínskou dobu: knihovny se staly příjemci konfiskovaných knihovnických fondů klášterních knihoven, v nichž se nacházely mimo jiných publikací též cenné prvotisky a staré tisky. Dnes jsme v jistém ohledu svědky retrospektivního procesu: díky restituci církevního majetku přecházejí mnohé cenné fondy do vlastnictví církve, aniž by staronovému vlastníku byla uložena povinnost je zpřístupňovat veřejnosti (či je archivně uchovávat nebo nadále vlastnit).

Zahraniční knihovny

Největší knihovnou na světě v objemu knih je *Library of Congress* ve Washingtonu D. C., která je též druhou největší v objemu médií. Knihovna byla založena roku 1800 jako knihovna Kongresu Spojených států, její starší fondy pocházejí ze soukromé knihovny prezidenta Thomase Jeffersona. Kongresová knihovna má vlastní systém třídění publikací podle vědeckých oborů (*Library of Congress Classification*, zkratka LCC), který byl a je přejímán jinými knihovnami. V naší republice přechází na tento systém pouze Národní technická knihovna v Praze. Systém LCC je velmi vhodný pro volný výběr. Kongresová knihovna, jež poskytuje pouze prezenční studium, nemá právo povinného výtisku, ale má právo udělovat copyright, který je autorovi přiznán až po darování dvou výtisků publikace Kongresové knihovně; <http://www.loc.gov/index.html>.

První knihovnou na světě v objemu médií je *British Library* v Londýně. Britská knihovna je svým vznikem roku 1973 překvapivě mladou institucí, avšak její nejcennější fondy pocházejí z Knihovny Britského muzea (založeného roku 1753), jež byla obohacena knižními dary významných osobností (Sir Robert Cotton, král Jiří II.), její součástí je i soukromá Královská knihovna krále Jiřího III. Knihovna Britského muzea měla od roku 1911 právo povinného výtisku publikací ve Velké Británii, od roku 1950 vyhotovovala Britskou národní bibliografii; obě přešlo na British Library; <http://www.bl.uk/>.

Pokud nebudeme chtít (či nemůžeme) číst publikace online, hraje u zahraničních knihoven velkou roli vzdálenost z naší republiky, resp. z místa studia. Nejbližší velkou knihovnou, která má zvláštní význam vzhledem k povaze fondů, jež jsou přínosné pro české a moravské historiky díky společné minulosti, je *Österreichische Nationalbibliothek* ve Vídni, jejíž základy sahají až do 14. století (někdejší Dvorská knihovna.) Nejstarší

cenné fondy pocházejí z pozůstalostí vladařů, jejich manželek a příbuzných či zámožných šlechticů, jako byl například Evžen Savojský. V době osvícenství, jako reakce na ostrou kritiku, že knihovna slouží spíše reprezentaci, méně však zprostředkování vědeckých poznatků, byla Dvorská knihovna zejména díky snaze Gerharda van Swietena zpřístupněna vědeckému bádání. Gottfried van Swieten zaznamenal její fondy pomocí lístkového katalogu. Po rozpadu Rakouska-Uherska a vzniku Rakouské republiky byla v roce 1920 Dvorská knihovna přejmenována na Rakouskou národní knihovnu. Cenné přírůstky získala knihovna během období nacionálního socialismu ze zabaveného majetku židovských vlastníků. V roce 2005 Rakouská národní knihovna jako jedna z mála knihoven reflektovala tuto temnou stránku své historie samostatnou výstavou („Geraubte Bücher“). Knihovna má právo povinného výtisku rakouských knih a disertací aprobovaných v Rakousku; <http://www.onb.ac.at/>.

Největší knihovnou v Německu je *Deutsche Nationalbibliothek*, jež má dvě sídla: v Lipsku a ve Frankfurtu nad Mohanem. Německo nemělo v důsledku svého historického vývoje v jednotlivých samostatných státech žádnou „národní“ knihovnu, návrh na její založení byl v Prusku roku 1843 odmítnut. Na německém území však již existovaly „zemské“ knihovny, z nichž nejstarší byla Královská knihovna v Mnichově a Královská knihovna v Berlíně. Roku 1912 byla v Lipsku založena Deutsche Bücherei jako archivní knihovna německého národního písemnictví; od roku 1913 uchovává povinný exemplář knih vydaných v Německu. Rozdělení Německa v roce 1945 ztížilo nejen vydávání národní bibliografie, ale také si vynutilo založení druhé knihovny v západních okupačních zónách, tak vznikla Deutsche Bibliothek ve Frankfurtu nad Mohanem. Po znovusjednocení Německa v roce 1990 bylo obtížné rozhodnout, která z obou knihoven bude nyní „hlavní německou“; část odborníků považovala navíc za nevhodné opustit starobylý název „Deutsche Bücherei“. Roku 2006 byly proto obě knihovny sloučeny do jedné instituce s názvem Deutsche Nationalbibliothek se dvěma plnoprávními subjekty: v Lipsku a ve Frankfurtu nad Mohanem. Objemem svého rozpočtu patří k finančně nejlépe zajištěným knihovnám (v roce 2011 činil rozpočet 47 milionů euro; pro srovnání: Francouzská národní knihovna má k dispozici přibližně poloviční sumu); http://www.dnb.de/DE/Home/home_node.html.

Mezi další významné, byť českým historikům více vzdálené knihovny patří *Bibliothèque nationale de France* v Paříži, jež je nejen významnou, ale velmi starobylou institucí, založenou již ve 14. století. Události stoleté války způsobily tak velké ztráty v jejích fondech, že Královská knihovna musela být v 15. století budována téměř znovu. Již od 16. století zpřístupnila knihovna své fondy, i když omezeně, veřejnosti, což bylo ve srovnání s jinými zeměmi velmi pokrokové. Za Velké francouzské revoluce byla knihovna

znárodněna a její fondy se značně rozšířily o knihy ze zkonfiskovaných šlechtických knihoven. Francouzská národní knihovna je na rozdíl od Německé či České národní knihovny univerzální, tj. nespécializuje se prioritně na francouzsky psané publikace; <http://www.bnf.fr/fr/acc/x.accueil.html>.

Rossijskaja nacionalnaja biblioteka (Российская национальная библиотека) v Petrohradě byla založena roku 1795 z příkazu Kateřiny Veliké, jež do ní vložila své soukromé fondy a zakoupila pro ni Voltairovu a Diderotovu knihovnu. Nejstarší fondy tehdejší Imperátorské (carské) veřejné knihovny pocházejí ovšem z Biblioteky Zaľuskich ve Varšavě (1747–1795), založené bratry Andrzejem Stanisławem Zaľuskim (biskupem krakovským) a Józefem Andrzejem Zaľuskim (biskupem kyjevským), jež byla veřejně přístupná a patřila k největším knihovnám své doby. Po Třetím dělení Polska v roce 1795 byla Biblioteka Zaľuskich ruskou vládou zrušena, její fondy zabaveny a převezeny do Petrohradu. Ruská národní knihovna byla na rozdíl od jiných knihoven již od svého založení přístupna veřejnosti (fakticky samozřejmě pouze středním a vyšším vrstvám). Od roku 1811 vlastní právo povinného výtisku publikací tištěných v Rusku; <http://www.nlr.ru/>.

Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka (Российская государственная библиотека) v Moskvě, největší knihovna v Ruské federaci, vznikla roku 1861 přenesením sbírek a knih Rumjancevova muzea z Petrohradu do Moskvy. Od roku 1922 má Ruská státní knihovna (v letech 1925–1992 nesla jméno V. I. Lenina) právo povinného výtisku knih vydaných v Sovětském svazu, dnes v Ruské federaci. Ruská státní knihovna je určena pouze pro prezenční studium; <http://www.nlr.ru:8100/>.

Konkrétní historické obory pro svá bádání upřednostňují určité knihovny, např. pro bádání o raném novověku je velmi důležitá Univerzitní knihovna ve Vratislavi (*Biblioteka Uniwersytecka*), jejíž nejstarší fondy pocházejí ze dvou starobylých univerzitních knihoven: vratislavské Leopoldiny a Viadriny z Frankfurtu nad Odrou (sloučených roku 1811); <http://www.bu.uni.wroc.pl/de>. Pro středověké dějiny a právněhistorickou ikonografii je nesporně velmi významná Bavorská státní knihovna (*Bayerische Staatsbibliothek*) v Mnichově, jež vlastní vedle rozsáhlé sbírky rukopisů a starých tisků též cenné staré knižní fondy; od roku 1665 má totiž právo povinného výtisku bavorských publikací; <http://www.bsb-muenchen.de/index.php>. Pro badatele v oboru moderních dějin a dějin státu a práva představují důležitou pomůcku dvě elektronické aplikace *Rakouské národní knihovny*. *ANNO* zpřístupňuje ke čtení online historické noviny a časopisy, jež vycházely na území rakouského soustátí. *ALEX* nabízí online možnost vyhledávání historických zákonů, vládních věstníků týkajících se ministerstva spravedlnosti, výnosů nejvyššího soudního dvora a stenografických protokolů rakouské říšské rady a zemských sněmů jednotlivých korunních zemí rakouské monarchie.

Prvotisky a staré tisky

Jako prvotisky (paleotypy, inkunábule, z latinského „in cunabulis“, tj. „v kolébce“) jsou označovány tisky vytištěné pohyblivými literami mezi rokem 1454, kdy byla vytištěna Gutenbergova *Bible*, a rokem 1500. Tisky z raného 16. století bývají někdy označovány jako postinkunábule. V časové návaznosti bývají pak tisky, jež vyšly před rokem 1800, označovány jako staré tisky. Většina velkých knihoven má zvláštní oddělení pro rukopisy, prvotisky a staré tisky, jež podléhají speciálnímu studijnímu řádu, nesmějí se pořizovat jejich xerokopie, ale pouze fotografie či skeny určenými skenery, které snímají obraz shora, aby se publikace neničila otvíráním či tlakem při snímání. Čtenář musí počítat s delší objednáací dobou, protože lhůta mezi objednáním a vypůjčením je u většiny rukopisných oddělení limitována určitým počtem vstupů do speciálních depozitářů za stanovenou dobu, aby tak byla pracovníky knihovny co nejméně narušována optimální teplota a vlhkost vzduchu, která je v depozitářích udržována. Většina rukopisných oddělení otvírá pro jeden vstup depozitáře se starými tisky pouze jedenkrát za 24 hodin či v ještě delším intervalu (samozřejmě za předpokladu, že obdrží od čtenářů objednávku na publikace). Práce v oddělení rukopisů a starých tisků je proto velmi podobná práci s archivními prameny.

K dalšímu čtení:

BÍLEK, Tomáš Václav: *Statky a jmění kolejí jezuitských, klášterů, kostelů, bratrstev a jiných ústavů v království Českém od Josefa II. zrušených*. Praha 1893.

CEJPEK, Jiří a kolektiv: *Dějiny knihoven a knihovnictví*. Praha 2002.

JIRÁNOVÁ, Olga – KUBÍČEK, Jaromír: *Státní vědecká knihovna 1808–1983. 175 let vývoje vědecké knihovny*. Brno 1983.

Moravská zemská knihovna v Brně 1808–2008. Brno 2008.

Státní vědecká knihovna v Olomouci 1566–1966. Olomouc 1966.

TOBOLKA, Zdeněk: *Národní a univerzitní knihovna v Praze, její vznik a vývoj. I*. Praha 1959.

b. Katalogy

Dobře využívat knihovnu je svého druhu umění, resp. putování labyrintem, které může být za jistých okolností velmi zábavné a podnětné, ale stejně tak velmi úporné a bezúspěšné. Pochopení systému třídění knih odpovídá porozumění systému klasifikace věd i celkovému poznání v určité době; mělo by tvořit součást kulturní orientace každého člověka. Ne náhodou jsou historické katalogy veřejných i soukromých knihoven předmětem studia vědění: to je systematicky možné minimálně od 16. století, kdy vyšla tiskem první bibliografie a z ní odvozená tematická klasifikace tehdejšího poznání. Jedním z prvních vrcholů klasifikačního snažení se stal systém, který na konci 17. století vypracoval G. W. Leibniz pro vévodskou knihovnu ve Wolfenbüttelu. Některé staré katalogy nebyly ještě lístkové, jak je známe později, ale knižní, jak můžeme dodnes vidět např. ve Státní bavorské knihovně v Mnichově. Pro zvědavé čtenáře je nejzajímavější systém „volného výběru“, systematicky ovšem roztríděného tak, že čtenáři umožní nejen rychlou orientaci, ale především jej dokáže navádět na další zajímavé publikace. Zde samozřejmě velmi záleží na tom, jak kvalitně je systém vypracován, čemuž napomáhají i pravidla třídění publikací.

Knihovní katalogy jsou zpravidla děleny podle různých hledisek. Podle rozsahu rozeznáváme katalogy: komplexní, jež obsahují veškerý knihovní fond; dílčí, zahrnující pouze určitý výsek fondu, obvykle omezený na konkrétní obor; či souborné, jež spojují katalogy více knihoven. Národní knihovna v Praze zhotovuje Souborný katalog ČR, zahrnující všechny knihovny v České republice, jež jsou klasifikovány jako vědecké. V tomto katalogu najdeme vždy u každé jednotlivé publikace údaj o lokaci, tj. ve které knihovně se hledaná kniha nachází (<http://aleph.nkp.cz/F/>). Obdobný souborný katalog má i Rakousko (Österreichischer Bibliotheksverbund; <http://www.obvsg.at/>). Podle jiného kritéria můžeme odlišovat katalogy čtenářské či služební. Ve většině knihoven je výhodnější hledat v naskenovaných katalogizačních lístcích než přímo v zásuvkách v příslušném sále, neboť digitalizovány jsou zpravidla katalogy služební, k nimž nemá čtenář přístup a jež obsahují více informací. Jiným kritériem dělení je samozřejmě médium katalogu: tedy katalogy lístkové, knižní či elektronické, zpravidla dělené na digitální, v nichž můžeme vyhledávat pomocí textového řetězce, a digitalizované, tvořené naskenovanými katalogizačními lístky.

Nejdůležitějším kritériem dělení katalogů je systémové hledisko zpracování, tedy: 1. katalog jmenný (autorský), 2. katalog věcný, řazený podle věcných hesel dle oborového členění. Většina velkých knihoven zpřístupňuje část svého fondu prostřednictvím volného výběru. Při hledání knih ve volném výběru hraje zásadní roli mezinárodní desetinné

třídění, což je mezinárodně srozumitelný klasifikační jazyk, který slouží k indexování a vyhledávání věcných informací o dokumentech a jejich částech. Základy mezinárodního desetinného třídění sahají ke Gottfriedu Wilhelmu Leibnizovi, na konci 19. století byly upraveny dvěma belgickými knihovníky Paulem Otletem a Henri La Fontainem. I když mají v různých státech své drobné odchylky, základní dělení oborů je totožné:

0	Všeobecnosti, informatika
1	Filosofie, psychologie, morálka
2	Náboženství
3	Společenské vědy, sociologie, statistika, demografie, politika, ekonomické vědy, právo, správa, sociální péče, vzdělávání, národopis
4	Neobsazeno
5	Přírodní vědy
6	Lékařství, užité vědy, technika, zemědělství, průmysl, doprava
7	Umění, zábava, sport
8	Jazykověda, literatura, písemnictví
9	Archeologie, geografie, historie, životopisy

Další čísla jsou určována bližší specifikací tématu. Uvedme si příklad: 94 obecné dějiny, 94(41) dějiny britských ostrovů, 94(411) dějiny Skotska, 94(411).01 dějiny Skotska – galské období do roku 1057.

Naprostá většina knihoven má v současnosti pro vyhledávání elektronické katalogy, jež však zejména u velkých knihoven nezahrnují všechny publikace. Chybějí v nich především starší publikace, které se často nepůjčují, což je obvyklé právě pro historické knihy především z 19. a 18. století. Každá knihovna zveřejňuje informace, od kterého roku jsou elektronické katalogy úplné (např. v roce 2013 má Knihovna Národního muzea úplné katalogy od roku 2002, Moravská zemská knihovna od roku 1994 atd.). Jestliže není kniha v elektronickém katalogu, neznamená to, že v knihovně není. Jen je nutné přikročit k vyhledávání pomocí naskenovaných lístkových katalogů či přímo v knihovně hledat v zásuvkách s katalogizačními lístky. Zpravidla je lepší vyhledávat na webu, protože naskenované jsou běžně tzv. služební katalogy, jež jsou nejúplnější.

Na katalogizačních lístcích jsou obvykle používána jiná pravidla než mechanické abecední řazení, jež je vhodné při elektronickém vyhledávání pomocí textových řetězců.

Katalogizační lístky jsou přístupny formou fotografií, jež neumožňují vyhledávání, ale pouhé prohlížení. Systém používaný v našich zemích koresponduje s tzv. Pruskými instrukcemi, zavedenými Královskou knihovnou v Berlíně v roce 1899. Základy těchto důležitých pravidel, jež byly používány desítky let a ztratily svůj význam teprve zavedením elektronických katalogů, byly položeny v knihovnách v Řezně (Albrecht Christoph Kayser, 1756–1811), Mnichově (Martin Schrettinger, 1772–1851) a ve Vratislavi (Karl Dziatko, 1842–1903).

Systém hledání vychází z principu nezávislého substantiva v názvu, v následujících krocích postupujeme podle dalších závislých substantiv, adjektiv a jiných částí titulu publikace. Příklad vyhledávání publikace podle starého systému: *Malé dějiny Karlovy Univerzity*. Tento titul bude k nalezení ve jmenném katalogu pod písmenem D a slovem dějiny, dále pod slovem univerzity, dále Karlovy: tedy dějiny – univerzity – Karlovy, samozřejmě za předpokladu, že se jedná o kolektivní dílo, kde není uveden autor ani vedoucí autorského kolektivu, nebo v případě, kdy hledáme pod autorem a název knihy je dalším hledaným faktorem. Toto dnes nezvyklé schéma však umožňuje poměrně rychlé nalezení; zejména za poměrně časté situace, že hledající nezná přesný titul knihy, ale zná titul přibližný nebo ví, o čem kniha pojednává. Tak jsou k nalezení na sousedních katalogizačních lístcích tituly např.: *Malé dějiny Univerzity Karlovy*, *Nové dějiny Univerzity Karlovy*, *Velké dějiny Karlovy univerzity* atd. U Pruských instrukcí byly v pomyslných schématech hledání vynechávány členy, spojky, předložky.

V knihovnách českých zemí se zpravidla setkáme s mechanickým abecedním členěním či jeho kombinací s Pruskými instrukcemi: první slovo je řídicí substantivum, další je abecední mechanické řazení slov. Některé české knihovny mají katalogy s prostým abecedním řazením, což vede k určitým paradoxům, např. značná část německých knih je zařazena pod písmeno D, protože titul publikace začíná na určitý člen. Pro zpřehlednění hledání bylo obvykle řídicí slovo na lístku podtrženo, aby bylo hledání usnadněno, či bylo podtrženo slovo, pod nímž bylo možné nalézt další odkaz na publikaci. Někdy bylo též zvýrazněno slovo, jež hrálo roli při objednávání publikace, např. rok vydání u knih s mnohými vydáními a verzemi či u periodik. Viz příklady katalogizačních lístků:

V	32377	
	15	
Biblia slovenska		
<p>[Bible kralická šesťdňná.] [v Kralicích, Siskárna Jednoty Bratskej 1579-1594.] Celokožená väzba s renesančnými ornamentikou, korová úväzba z n. 1616. - [Piv. sign. 29 155.]</p>		
1	Biblia Česká Děl prvnyj Sotiz, Patery Knihy Mozajosovy v nově vypdaně. 1579. 41, 324, 6 ll.	
2	" " " druhý v nově vypdaný, L. P. 1580. 441 - 1 ll. (Knihy Djele 2: Yozus. Yrdicum, neb Faudciov. Kvit. Znamy Kralovske. Dvorce Paralipomenon. Dvorce Gvadričovny. Zatler).	
3	" " " třetj v nově vypdaný, L. P. 1582. 233 [kvet 235], 1 ll. (Knihy Djele 1: Job. Zaltav. Přjstlovj. Shlezastes. Djele Kralomounovy)	/
5565 59 - MEST I, Olomouc		

	<i>Hist. prof. verbum.</i>	
88876		1002.
PEZZL, Johann	<i>Uebers von Linn. 1 L. Linn. und Linnig in den Linn. Pflanz. Linn. 1786. 8° neuverf. Prof. 1-277</i>	XLII. f. 6
<i>Phinn</i>		

Pro starý systém vyhledávání je důležité rozlišovat autora a vydavatele či editora publikace; za příjmením vydavatele/editora se nachází zkratka (ed.)/(vyd.) či starší (sest.), pro více osob (edd.), (eds.); všechny varianty se vyskytují též s velkými písmeny, tedy: (Ed.), (Vyd.), (Sest.), (Edd.), (Eds.). Kniha, jež má pouze autora, by měla být k nalezení pouze pod příjmením autora, publikace s editorem naproti tomu pod názvem publikace a zpravidla i pod příjmením editora; v ideálním případě by měly být na obou místech vzájemné odkazy, a to i u více editorů, maximálně však tří osob. Podle starých pravidel se kniha s více než třemi autory či editory hodnotila jako kolektivní dílo; toto pravidlo se v současnosti již téměř nedodrhuje. Výrazně rychlejší je hledání ve jmenném katalogu, tedy pokud hledáme určitou publikaci. Tematický katalog slouží k základní orientaci, hledání konkrétního titulu je v něm velmi zdoluhavé. Použijeme jej pouze v případě, že nemáme žádné znalosti o hledaném tématu a nemůžeme použít konkrétní titul jako „odrazový můstek“ pro hledání další literatury.

Úkol:

Vyhledejte v naskenovaném lístkovém katalogu Knihovny Národního muzea v Praze, Státní vědecké knihovny Olomouc a Moravské zemské knihovny určitou publikaci.

Bibliografická citace

Bibliografická citace je odkaz na zdroje podle stanoveného souboru předpisů, jenž je rozdílný podle vědeckého oboru a doby používání. Přírodovědné a technické obory používají spíše normy z angloamerického prostředí, jež jsou stručnější, v současnosti přecházejí na tento systém též některé humanitní obory, jako např. politologie, sociologie aj. Bibliografické citace pro historické vědy v českých zemích jsou podrobnější, podobné jako v německy či francouzsky mluvícím prostoru. Níže uvedené příklady bibliografických citací vycházejí z norem dvou významných historických časopisů: starší normy (uvedené jako první), již používá *Časopis Matice moravské* (říkejme jí pracovně tečková), a novější normy, praktikované *Českým časopisem historickým* (pracovně čárková). Věnujte pozornost též grafickým momentům norem (kurziva, versálky, proložení znaků atd.).

Bibliografická citace knihy jako celku:

HAVRÁNEK, Jan – KAVKA, František – PETRÁŇ, Josef: *Dějiny Univerzity Karlovy III 1802–1918*. Praha 1997.

Jan HAVRÁNEK – František KAVKA – Josef PETRÁŇ, *Dějiny Univerzity Karlovy III 1802–1918*, Praha 1997.

Bibliografická citace článku v časopise:

JANÁK, Jan: *Z počátků moravského sociálního zákonodárství. Vznik instituce stravovacích stanic a jejich frekvence na jižní Moravě*. Časopis Matice moravské 88, 1969, s. 50–73.

Jan HORSKÝ – Zdeněk R. NEŠPOR, *Typologie české víry raného novověku. Metody a možnosti studia lidové religiozity v 18. století*, Český časopis historický 103, 2005, s. 41–86.

Bibliografická citace studie ve sborníku či v nepravém periodiku:

LENDEROVÁ, Milena: *Francie a Francouzi v cestovních zprávách z Čech v prvních desetiletích 19. století*. Reflexe francouzské skutečnosti během padesáti let ve schwarzenberském archivu. In: Fasora, Lukáš – Hanuš, Jiří – Malíř, Jiří (eds.): *Napoleonské války a historická paměť (= Země a kultura ve střední Evropě 1)*. Brno 2005, s. 169–179.

Pavla HORSKÁ, *Pohyblivá hranice mezi městskou společností a městskou spodinou – specifický problém dějin měst*, in: Jiří Pešek – Václav Ledvinka (eds.), *Poníženi a odstrčení. Města versus katastrofy (= Documenta Pragensia 16)*, Praha 1998, s. 55–61.

Údaj v závorce s matematickým znakem rovnosti označuje řadu a číslo svazku v rámci řady.

Bibliografická citace edice obvyklá v české medievistice:

Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. Eds. B. Bretholz, W. Weinberger. MGH SRG NS II. Berlin 1923.

U kvalifikačních (diplomových a disertačních) prací se tento fakt uvádí, např.:

Magisterská diplomová práce FF MU Brno, Brno 2011.

V případě bibliografické citace do poznámek pod čarou doplníme uvedené citace stranou, z níž citujeme, přičemž rozsah studie ponecháme, doplníme na závěr pouze slovo „zde“ a konkrétní stranu.

Bibliografická citace z novin:

Aufstand der Kohlenarbeiter, Wiener Zeitung č. 26, Wiener Abendpost 1. 2. 1900, s. 3.

U rozsáhlých periodik, jako zde uvedených Wiener Zeitung, je zapotřebí citovat, zda jde o ranní či večerní vydání nebo přílohu (Wiener Abendpost je večerní příloha Wiener Zeitung).

Bibliografická citace elektronických zdrojů:

<http://www.scopus.com/home.url> (březen 2013).

Úkol:

Napište bibliografickou citaci statí z nejnovějšího čísla Českého časopisu historického.

9. ODBORNÉ ČASOPISY

Odborná periodika představují základní platformu pro prezentování aktuálních poznatků oboru, a proto jsou spolu s bibliografiemi zásadním zdrojem informací o současném stavu dané vědecké disciplíny, o metodologických diskusích i zkoumaných tématech. Časopisy jsou také bezprostředním zrcadlem povahy a úrovně bádání i případných ideologických a jiných limitů v regionu. V neposlední řadě hrají podstatnou roli při mezigenerační výměně názorů a představ. Je nepochybné, že počátek 21. století znamenal pro odborná periodika výraznou césuru, neboť s masovým využitím internetu se časopisy staly velmi snadno dostupnými. Neustále vznikající a rozvíjející se databáze, které nabízejí plné texty důležitých světových časopisů, přispívají nejenom k pokračující dominanci anglického jazyka ve vědecké sféře, ale rovněž ke zrychlení komunikace mezi výzkumníky, k rychlejšímu sdílení a komparování výsledků, k intenzivnější mezioborové inspiraci i k vyvolání další vlny diskusí o kvalitě a hodnocení periodik. Navzdory tomu, že humanitní disciplíny v porovnání s lékařskými a přírodovědnými obory v oblasti elektronického zpřístupňování periodik stále ještě zaostávají, i historik si s pomocí těchto nástrojů může udělat ve velmi krátkém čase slušný přehled o současných badatelských trendech svého oboru, alespoň co se týče anglicky publikovaných výsledků. Důležité místo si na tomto poli vydobily zejména databáze *JSTOR* (<http://www.jstor.org>) a *EBSCO (EIFL Direct)* (<http://search.epnet.com>), zahrnující mj. *Historical Abstracts*, rozsáhlou bibliografickou databanku ke světovým dějinám od 15. století do současnosti, která obsahuje více než 3 100 odborných historických časopisů ve 40 jazycích publikovaných od roku 1955. Skutečnost, že jen několik hodin strávených (fulltextovým) vyhledáváním v podobné informační bázi stačí k provedení vcelku důkladné rešerše k jakémukoli tématu, a to prakticky ve světovém měřítku – věc, o níž by se historikům před pouhými patnácti lety ani nesnilo – výrazně mění povahu heuristiky a badatelské práce vůbec.

Žádná vědecká disciplína nemůže bez odborných časopisů existovat. Ty naopak stály u počátku jednotlivých věd: již od 19. století signalizovalo založení periodika buď formování oboru, nebo jeho specializaci. Ve Francii, která spolu s Německem představovala nejdůležitější historiografickou zemi v období profesionalizace historie v 19. století, měl rozmach učených společností (koncem 19. století jich zde působilo asi 630) za následek mj. intenzivní publikační činnost i podporu zakládání a vedení muzeí

a knihoven. Podstatnou roli sehrály regionální historické spolky, které se v poslední třetině 19. století politicky i oborově specializovaly a vydávaly stovky časopisů, hlavně v 70.–80. letech, výjimečně však i dříve (např. *Bibliothèque de l'École des chartes*, 1839). Od 80. let docházelo k dalšímu profilování historických periodik, byly zakládány konkurenční časopisy se stejnými tématy, resp. oblastmi výzkumu, a především vznikala periodika určená již nikoli laikům zajímajícím se o dějiny, ale spíše profesionálům. Jako jeden z prvních časopisů, které mj. systematictěji sledovaly literaturu a obsahovaly odborné recenze i metodologické diskuse, vznikla *Revue critique* (1866), hlavním reprezentantem tohoto nového trendu se však stala *Revue historique* (1876). Obdobným vývojem prošla historiografie i v jiných evropských zemích, kde také profesionální historické časopisy vznikaly ve druhé půli 19. století. Jako vůbec nejstarší odborný historický časopis německý *Historische Zeitschrift* (1859), později italská *Rivista storica italiana* (1884) nebo anglický *English Historical Review* (1886). A v zásadě totéž platí o Spojených státech amerických, které sice měly starší tradici historických spolků a jejich časopisů, sahající až do 18. století (*Collections of the Massachusetts historical society*, 1792), nadregionální odborná periodika ale vznikala teprve v druhé polovině 19. století: *Historical magazine* (1857) a především celonárodní *American Historical Review* (1895).

České dějepisectví bylo v počáteční fázi silně ovlivněno německou vědeckou tradicí. Nejstarším vědeckým časopisem v českých zemích byl od roku 1827 vydávaný *Časopis Společnosti vlasteneckého musea v Čechách* (*Časopis musea král. českého*), který se nicméně nevěnoval pouze historii, ačkoli měl do jisté míry historické zaměření, zejména v letech 1871–1890, kdy byl jeho redaktorem Josef Emler. Ve druhé polovině 19. století pak vznikaly první specializované, nadregionální historické časopisy, ponejvíce vlastivědného charakteru: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* (1862), *Časopis Matice moravské* (1869), *Památky archeologické a místopisné* (1871), *Věstník Matice opavské (Slezský sborník)*, 1878), později *Časopis Společnosti přátel starožitností českých* (1893, od 1963 vychází jako *Muzejní a vlastivědná práce*), *Sborník Historického kroužku* (1893), *Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens* (1897). Řada historických článků se objevovala i v periodicích, která nebyla profilována striktně historicky, například v *Časopise katolického duchovenstva* (obnoven 1860), v *Českém lidu* (1892) nebo ve *Slovanském přehledu* (1898). Za první skutečně profesionální platformu české historiografie lze považovat *Český časopis historický* (1895), založený Jaroslavem Gollem a Antonínem Rezkem jako nástupce Rezkem vydávaného *Sborníku historického* (1883–1886). Na rozdíl od starších historických periodik se neomezoval na domácí dějiny a poskytoval také systematickou reflexi zahraniční

produkce. Do roku 1941, kdy bylo jeho vydávání poprvé zastaveno, v podstatě utvářel charakter české historické vědy, zvláště poté, co se počátkem století jeho vydávání ujal Gollovou školou vedený Historický klub.

Období po vzniku Československa se vyznačovalo rozmachem české historické vědy i vlastivědy. Byly založeny nové univerzity (Brno, Bratislava) a jiné vědecké instituce (Státní ústav historický 1920, Státní ústav archeologický 1924, Slovanský ústav 1927), z nichž některé začaly vydávat vlastní periodika. Vznikaly nové regionální i odborně specializované časopisy: *Věstník Numismatické společnosti* (1919), *Časopis archivní školy* (1923), *Naše revoluce* (1923), *Sborník archivu ministerstva vnitra Republiky československé* (1926), *Časopis Rodopisné společnosti* (1929) či *Byzantinoslavica* (1929).

Po druhé světové válce a nástupu komunistů k moci došlo k tragickému uzavření české historiografie do málo prostupných ideových i geografických hranic, na druhou stranu však tento neblahý vývoj provázela jistá vlna rozvoje oboru, zejména v rovině intenzifikace a kvantifikace výzkumu. Výsledkem byl i vznik dalších časopisů, vydávaných předně jednotlivými ústavy nově zřízené Československé akademie věd: *Archeologické rozhledy* (1949), *Historie a vojenství* (1952), *Historický sborník* (1953), *Právněhistorické studie* (1955); ale patřila by sem i další periodika, například *Sborník archivních prací* (1951), kulturně-historická revue pro popularizaci dějepisu *Dějiny a současnost* (1959), později třeba *Dějiny věd a techniky* (1968). Zatímco Český časopis historický, vycházející v letech 1953–1989 pod názvem Československý časopis historický, se stal hlavní ideologickou tribunou marxistické historiografie a ztratil v podstatě svůj kritický charakter, roli významných vědeckých periodik evropské úrovně dokázaly plnit jiné časopisy, kupříkladu *Studia Comeniana et historica*, vydávaná od roku 1971 Muzeem Jana Amose Komenského v Uherském Brodě. Záslouhou komeniologa Pavla Flosse se podařilo sdružit kolem tohoto časopisu přední domácí i evropské odborníky na problematiku evropského myšlení 16. a 17. století, což z něj dodnes činí jedno z nejvýznamnějších domácích periodik věnujících se období raného novověku. Stejně tak bychom mohli jmenovat *Acta Comeniana* (1969), *Husitský Tábor* (1978) nebo Historickým ústavem Československé akademie věd vydávanou *Historickou demografií* (1967), jejíž publikování bylo bohužel v letech 1975–1984 z politických důvodů přerušeno. Konečně články s historickým zaměřením se objevovaly i v některých exilových časopisech, zejména literárněvědního a literárněkritického charakteru, jako byly *Archa* (Mnichov, 1958–63), *Rozmluvy* (Londýn, 1983–87), teologicky orientovaný *Nový život* (Londýn a Řím, 1949–2001) a další.

V současné době eviduje Ministerstvo školství v ČR asi 40 vědeckých historických periodik, tzn. těch, která získala oficiální status *recenzovaného časopisu* nebo *sborníku*.

Relevantních periodik, která by měl každý historik průběžně sledovat, je ovšem více, jelikož řada regionálních časopisů obsahuje mnohdy vynikající odborné studie, aniž by si nárokovala „vědecký“ status. Důležitým parametrem recenzovaných časopisů je – resp. by měla být – jistá záruka kvality, garantovaná (často mezinárodní) redakční radou složenou z respektovaných specialistů a také důkladným recenzním řízením, které předpokládá, že každá z publikovaných studií získala kladné posudky alespoň dvou nezávislých odborníků na danou problematiku – přidanou hodnotou může být pohled zástupce příbuzného oboru.

Diskuse – *V současné době se nejenom mezi historiky vede debata o důsledcích evaluace vědeckých výstupů, které jsou náležitě „bodovány“ a následně finančně ohodnoceny pouze v případě jejich prezentování právě v recenzovaných časopisech. Přílišné přizpůsobení se této neúprosné ekonomice – v řadě případů lze hovořit o „honbě za body (penězi)“ – vedlo u nás ovšem mj. k zakládání nových časopisů především univerzitních pracovišť, což způsobuje nejenom snížení kvality recenzního řízení (nedostatek vhodných příspěvků), ale také rozmělnění, desystematizaci a znepřehlednění bádání.*

Odborné historické časopisy lze rozdělit do tří skupin podle jejich zaměření, a to na ústřední, specializované a regionální. Ústřední periodika se nijak neomezují tematicky, regionálně (české i světové dějiny) ani chronologicky (od středověku po současnost) a zpravidla představují vůdčí platformy pro prezentaci oboru v dané zemi. V ČR dnes tuto úlohu plní *Český časopis historický*, jako základní a nejdůležitější periodikum české historické vědy, a *Časopis Matice moravské*, vydávaný Maticí moravskou, personálně do značné míry propojenou s Historickým ústavem Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V letech 1979–1990 do této kategorie náležel rovněž časopis *Folia historica Bohemica*, vydávaný Historickým ústavem AV ČR.

Velké množství dalších časopisů bychom označili za specializované, tedy profilované z hlediska tématu, oboru-metodologie nebo zkoumaného období. Mezi nejstarší náleží *Archív pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského* (1910, od r. 1969 pod názvem *Acta Comeniana*) a *Agrární archiv* (později *Časopis pro dějiny venkova*, 1914). Patří sem samozřejmě významné oborové časopisy jednotlivých pracovišť Akademie věd: *Historická demografie*, *Historická geografie* (1968) nebo *Hospodářské dějiny* (1978), dále pak již zmíněný *Sborník archivních prací* nebo Národním archivem publikované *Paginae historiae* (1992), specializované na problematiku pomocných věd historických, archivní správy i různých témat českých a evropských dějin (studie pramenně vázané

na fondy archivu). Podstatné příspěvky k církevním dějinám přináší *Communio viatorum* (1958), vydávané Evangelickou teologickou fakultou Karlovy univerzity, nebo *Církevní dějiny* (2008) jako odborně-popularizační platforma pro dějiny křesťanství. Chronologicky zaměřená periodika reprezentují zejména nástupci dříve jednoho z ústředních časopisů Historického ústavu AV ČR, který se rozštěpil na počátku 90. let minulého století a výsledkem byl vznik periodik specializovaných na dějiny středověku (*Mediaevalia Historica Bohemica*, 1991 a *Studia mediaevalia Bohemica*, 2009), dějiny 19. a 20. století (*Moderní dějiny*, 1993) a soudobé dějiny (*Soudobé dějiny*, 1993 – vydává Ústav pro soudobé dějiny), zatímco původní časopis *Folia historica Bohemica* je od roku 1990 vyhrazeno pro badání o raném novověku. Na témata raněnovověká se koncentrují též již zmíněná *Studia Comeniana et historica*, *Studia Rudolphina* (2001) nebo nedávno založená revue České společnosti pro výzkum 18. století *Cornova* (2011). Dějinám českých zemí v období nacistické okupace a komunistického režimu se kromě již uvedených *Soudobých dějin* věnují časopisy vydávané Ústavem pro studium totalitních režimů: *Paměť a dějiny* (2007) a *Securitas Imperii* (2009). Prakticky jediným domácím historiograficko-metodologicky orientovaným periodikem je Masarykovým ústavem AV ČR vydávaný časopis *Dějiny – teorie – kritika* (2004), zahrnující také kvalitní recenzní rubriku. Specifickou povahu mají časopisy univerzitních historických pracovišť, jež tematicky zpravidla odpovídají odbornému zájmu akademických pracovníků. Nejvýznamnější jsou filosoficko-historická řada časopisu *Acta Universitatis Carolinae* (1955) a historická řada *Sborníku prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* (1954, dnes *Studia Historica Brunensia*), svá periodika však mají i historická oddělení jiných univerzit.

Konečně českou historickou vědu a vlastivědu reprezentuje také značné množství regionálních časopisů a periodicky vydávaných sborníků, o jejichž publikování se starají zejména muzejní a archivní instituce. K nejstarším patří *Slezský sborník* (dnes Slezské zemské muzeum, 1878), *Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy* (Archiv hl. města Prahy, 1907) a *Jihočeský sborník historický* (dnes Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, 1928), později vznikly například *Vlastivědný věstník moravský* (Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 1946), *Brno v minulosti a dnes* (Archiv města Brna, 1959), *Pražský sborník historický* (Archiv hl. města Prahy, 1964), *Ústecký sborník historický* (dnes Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 1966), *Sborník prací východočeských archivů* (Státní oblastní archiv v Zámrsku, 1970), *Documenta pragensia* (Archiv hl. města Prahy, 1980) nebo *Táborský archiv* (Státní okresní archiv v Táboře, 1987). Do značné míry nadregionální charakter mají sborníky vydávané Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích pod názvem *Opera historica* (od 1991).

K základní výbavě historika by měla náležet znalost alespoň významných ústředních zahraničních periodik, zvláště těch, která jsou relevantní pro domácí výzkum, nebo dokonce reflektují jeho výsledky. Pro české prostředí to jsou především německé *Historische Zeitschrift*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (1953) a samozřejmě *Bohemia* (1960), vydávaná mnichovským Collegiem Carolinem a specializovaná na dějiny a kulturu českých zemí; stejně jako *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* (1952) Herder-Institutu v Marburgu, zaměřený na dějiny zemí středovýchodní Evropy. Dále jde o francouzské *Revue historique* a *Annales HSS* (1929), anglické *The English Historical Review* a *Past and Present* (1952), italskou *Rivista storica italiana*, rakouské *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* (1880) a *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* (1990), polské *Kwartalnik historyczny* (1887) a *Przegląd historyczny* (1905), slovenské *Historický časopis* (1953) a *Historické štúdie* (1955), maďarský *Századok* (1867). Pro orientaci v současných badatelských trendech na celosvětové úrovni mají značný význam rovněž metodologicky a tematicky zaměřené časopisecké platformy nadnárodní povahy: *The Journal of Modern History* (USA, 1929), *Journal of the History of Ideas* (USA, 1940), *The Journal of Economic History* (Velká Británie a USA, 1941), *Journal of Contemporary History* (Velká Británie, 1966), *Journal of Social History* (Velká Británie, 1967) nebo *The Journal of Interdisciplinary History* (USA, 1970).

Diskuse – Jak nedávno připomněl J. Pánek, problémem řady českých periodik je nejenom nedostatečně přísné recenzní řízení, ale také neochota vyrovnat se s organizačně-byrokratickými požadavky, které je nutno splnit pro zanesení časopisu do některé z mezinárodně evaluovaných časopiseckých databází, pro humanitní obory především tzv. ERIH (*European Reference Index for the Humanities*). O relevanci hodnocení ERIHu lze sice vést debatu, nicméně pravdou je, že opatrný přístup českých redakcí nahrává stále ještě mizivé reflexi českého bádání v zahraničí. Důležitou úlohu zde sehrávají dvě zahraniční periodika, a sice již zmíněná mnichovská *Bohemia* a méně známý *Kosmas: Czechoslovak and Central European Journal*, vydávaný *Czechoslovak Society of Arts & Sciences* ve Washingtonu D. C. Co se týče domácích periodik, jež by si kladla za cíl prezentovat výsledky českého výzkumu vůči zahraničí, v současnosti jsou to pouze specializovaná *Byzantinoslavica* a *Acta Comeniana*, zatímco ve vydávání původně sborníku a později časopisu *Historica* nedokázal bohužel *Historický ústav AV ČR* po roce 2010 již pokračovat. Otázkou zůstává, zda česká historická obec pocítuje obecnou potřebu prezentace ve formě cizojazyčného ústředního periodika. Dle některých projevů na posledních sjezdech historiků ČR tomu tak je, skutečnost nicméně občas nahrává spíše opaku.

Co se týče struktury vědeckých časopisů, ty ústřední obsahují zpravidla kromě studií, popřípadě studií materiálových také diskuse, recenze a anotace, stejně jako různé zprávy (o konferencích, výročích apod.), Český časopis historický má rubriku výtahů z domácích časopisů a sborníků. Příležitostně se objevují také tematicky zaměřená čísla, monografická nebo sborníková supplementa a souborné bibliografické rejstříky (například dnes již elektronické rejstříky Českého časopisu historického v Bibliografické databázi Historického ústavu AV ČR). V České republice v současnosti neexistuje vyloženě recenzní časopis, jakým je třeba *American Historical Review*, který je z většiny věnován kritickým diskusím o aktuální odborné literatuře. Několik časopisů (např. *Dějiny – teorie – kritika*) však nabízí kvalitní recenzní rubriku, i když většina – včetně Českého časopisu historického – zůstává převážně u anotací.

Úkoly:

- 1) Která historicky zaměřená periodika jsou vydávána ve vašem regionu a které instituce se o jejich publikování starají?
- 2) Jmenujte některé významné redaktory Českého časopisu historického.

K dalšímu čtení:

BURKE, Peter: *Francouzská revoluce v dějepisectví*. Škola Annales (1929–1989). Praha 2004.

DŮLMEN, Richard van: *Historická antropologie. Vývoj – problémy – úkoly*. Praha 2002.

FORMANOVÁ, Lucie – GRUNTORÁD, Jiří – PŘIBÁŇ, Michal: *Exilová periodika. Katalog periodik českého a slovenského exilu a krajanských tisků vydávaných po roce 1945*. Praha 1999.

HRUBÝ, Karel: *První desetiletí Československého časopisu historického (1953–1962)*. Český časopis historický 97, 1999, s. 780–802.

IGGERS, Georg: *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*. Praha 2002.

JIROUŠEK, Bohumil: *Česká historiografie na počátku 21. století – mezi příběhem, strukturou a teorií*. Český časopis historický 110, 2012, s. 501–512.

10. INFORMAČNÍ TECHNOLOGIE JAKO NÁSTROJ A POMOCNÍK HISTORICKÉHO VÝZKUMU

Ve srovnání s jinými humanitními obory je patrné, že studium historie, alespoň v české realitě to platí, vyvíjí ve srovnání s jinými obory na posluchače poměrně nepatrný tlak na osvojování si pokročilejší, specializované počítačové gramotnosti. Relativně pomalé tempo pronikání informačních technologií do světa historického bádání budí dojem, že historik je již kvůli svému zájmu o minulost konzervativní tvor, který se brání používání nových technických vymožeností a raději pracuje tradičními metodami a nástroji. Zatímco archeolog se dnes již při dokumentaci a zpracování výzkumu neobejde bez zvládnutí GISových aplikací (geografické informační systémy), sociologové se dávno učí práci se statistickými programy, lingvisté sami vyvíjejí nástroje pro analýzu textu a řada uměnovědných oborů je progresivních v oblasti multimédií, na studenta historie klademe pouze omezené nároky na práci s textovým procesorem, eventuálně na zvládnutí tvorby elektronické prezentace.

Ve skutečnosti je tento stav v rámci oboru více než absencí progresivity zapříčiněn značnou individualitou a pestrostí metod a otázek, která znemožňuje dostatečně standardizovat některé výzkumné postupy tak, aby vznikl patřičný tlak na vývoj nějakého specializovaného softwaru. Každopádně i ve druhé dekádě 21. století jsou, alespoň v českém prostředí, badatelé rozděleni na nepatrnou skupinu lidí, kteří výpočetní techniku používají přímo k analýze historických dat nebo si zefektivňují práci prostřednictvím na míru sestavených databází, a většinu, která se omezuje na používání textového procesoru.

První případ počítačů do světa historického bádání je přitom starý téměř jako počítače samotné. Průkopníci tzv. „nové“ kvantitativní, sociálněvědecké a ekonomické historie (kliometriky) v USA a ve Velké Británii byli nicméně kritizováni jako únosci historie do úzce zaměřeného světa statistiky a kvantitativní analýzy. Kontroverzní studie o otroctví na americkém jihu (*Time on the Cross: the Economics of American Negro Slavery*), relativizující na základě kvantifikace různých ukazatelů tento fenomén např. ve srovnání s životní úrovní dělníků na severu, vyvolala v polovině 70. let značnou vlnu kritiky, která

do značné míry vedla k vydělení tohoto typu výzkumů z hlavního proudu dějepisectví a jejich exodu z filozofických fakult na nově vznikající fakulty sociálních věd.

Další fázi komputelizace ve společenských vědách přinesla až 90. léta s rozmachem a zaváděním osobních počítačů. Již samotné textové editory a později textové procesory představovaly svého druhu revoluci v procesu psaní. Historici z ní těžili stejně jako příslušníci jiných oborů. Nekonečné možnosti vracet se k již napsanému textu, přetvářet jej a doplňovat a automatizace tvorby poznámkového aparátu navždy změnily tradiční zvyklosti. Ještě dnešní dělesloužící historici pamatují doby, kdy bylo u psacího stroje třeba pečlivě precizovat každou formulaci, zpravidla na základě rukopisného konceptu, protože po natukání do psacího stroje byly možnosti další úpravy pouze omezené. Jeden z našich kolegů s oblibou vzpomíná, jak při psaní diplomové práce používal dva psací stroje, jeden na text a druhý na průběžné psaní poznámkového aparátu. Podobně se historici bez problémů naučili těžit z elektronických knihovních katalogů, e-mailu či bibliografických databází.

Nejen pro české prostředí přitom platilo, že historici rozhodně nebyli mezi prvními, kdo na tuto novou vlnu komputelizace vědecké činnosti nastoupili. I člověk jen průměrně orientovaný v oblasti IT se v 90. letech mezi historiky snadno stal „jednookým králem“. Příklad Dušana Třeštika, který coby zdatný amatér na internetu vybudoval na svou dobu velmi živý prostor pro vědeckou komunikaci, však dokumentuje, nejen o jak výjimečný úkaz šlo, ale také, jak málo tento stav souvisel s generačními kritérii.

Jak jsme již podotkli, práce historiků s IT je značně individualizovaná v závislosti na pracovních návycích každého badatele, ale zejména v závislosti na konkrétním předmětu výzkumu a jeho náročnosti na práci s určitým druhem informací. Jinak ocení počítač medievista pracující s tištěnými edicemi listin, jinak badatel o moderních dějinách disponující sbírkou tisíců či desetitisíců digitálních fotografií aktového materiálu získaných při práci v archivních badatelkách a ještě jinak historik pracující např. s obrazovými prameny. Z toho také vyplývá již zmíněný fakt, že na rozdíl od řady jiných oborů nemají historické katedry potřebu zavádět do povinného studia výuku práce s nějakým oborově obecně sdíleným specializovaným softwarem. Studenti se tím ocitají v konkurenčně poněkud znevýhodněném postavení, kdy nejsou motivováni rozšiřovat svoji počítačovou gramotnost, kterou by pak mohli zúročit i mimo sféru výzkumu či zcela mimo obor.

Listujeme-li archivem on-line časopisu *History and computing*, který do roku 2010 vydávala Association for History and Computing (AAHC), zjistíme, že dominujícími tématy jsou vytěžování textu (tzv. text mining), tedy aplikace sofistikovaných programů umožňujících kvantitativní či kvalitativní analýzu textů na základě lingvistických metod

a aplikace GIS, tedy geografických informačních systémů, ve zkratce databází, kde jsou informace tříděny a vztahovány do mapového prostředí, které se však více než ve výzkumu uplatňuje ve výuce.

Skutečný potenciál pro zefektivnění historického výzkumu však mají především internetové relační databáze. S využitím databází a obslužných programů lze totiž vytvořit pracovní prostředí, které nabízí mnohem víc než přehlednou správu a přehledné třídění informací v podobě bibliografií, souboru pramenů, poznámek apod. Ideálem by bylo vytvoření informačního systému, který by umožnil ukládat a evidovat a podle potřeby zobrazovat veškeré informace, se kterými historik pracuje, včetně přepisů či fotografií pramenů v podobě binárních souborů, ke kterým by bylo možno vkládat strukturovaná metadata a podle nich si nastavit kritéria pro manipulaci. Například badatel by poté, co se vrátí z archivu, vložil příslušná data hromadně do systému, přičemž by si z rolovací nabídky zvolil údaje o archivu, fondu, inventárním čísle či kartonu, která by systém k jednotlivým souborům evidoval. Zároveň by badatel zaznamenal, jakých badatelských témat či konkrétních výzkumů se soubory týkají. V další fázi by mohl prameny zobrazené podle uložení či tématu pročitat a ukládat k nim poznámky, event. jednotlivé fotografie sdružovat do celků podle celých dokumentů a tvořit k nim název nebo popis, pomocí menu vkládat datum jejich vzniku a také tvořit tematické vazby k dalším souvisejícím dokumentům. Nakonec by si otevřel editor inkorporovaný do systému a své myšlenky začal přetvářet v text například s možností jedním či dvěma kliknutími myši automaticky generovat poznámku pod čarou se správnou a úplnou citací, kterou by si systém z údajů v databázi sestavil. Psaný text stejně jako používané dokumenty by bylo možno sdílet se spoluautory či celým týmem, jehož členové by se mohli do popisu dokumentů či zpracování textu zapojit, přičemž by systém ohlídal aktuálnost verzí a původ jednotlivých zásahů. To je v krátkosti pouhý zlomek možností takového informačního systému. V úvahu připadá i jeho případné propojení s existujícími databázemi fulltextově dostupné literatury.

Z programátorského hlediska není vytvoření takového informačního systému žádný problém. Problém je pouze v náročnosti dostatečně široké diskuse o obecně použitelných standardech a souboru funkcí, které by vyhovovaly co nejširší skupině potenciálních uživatelů, a především v nákladech časových i finančních, jejichž rentabilitu by zajistila právě jen komerčně zajímavá množina zájemců, kteří by za podobný produkt byli ochotni zaplatit. Na tomto poli se pochopitelně úzká sféra navíc velmi individualizovaného historického výzkumu nemůže srovnávat se sférou obchodu či administrativy, kde podobné systémy běžně fungují.

Již dnes je však v případě dlouhodobějších a týmových výzkumných projektů v závislosti na povaze tématu a příslušné pramenné základny možné a rentabilní

nechat si „postavit na míru“ jednodušší informační systém. S jeho pomocí pak lze nejen bádát a psát, ale také redigovat texty a organizovat jednotlivé výzkumné kroky. V případě edičních projektů může systém vytvářet i finální elektronickou prezentaci zpracovávaných dokumentů.

Opatrné sblížení světa IT a historického bádání není pouze problémem české historické obce, což dosvědčuje i stagnace zmíněného jediného časopisu zabývajícího se vztahem historiografie a výpočetních technologií. Pokusy zachytit současné trendy a aplikovat existující nástroje, které IT nabízí, se rozbíjejí o jejich příliš rychlý rozvoj a již zmíněné nerespektování individuálních potřeb poměrně malého a komerčně nepříliš zajímavého segmentu uživatelů.

Tak či onak se potřeba užšího spojení historie a světa výpočetní techniky stane naléhavou pro příští generace badatelů o nejnovějších dějinách, tedy obdobích, která po sobě zanechávají otisk v podobě elektronických pramenů. Na jedné straně se navzdory různým vizionářům a kvůli omezené životnosti a degradaci optických paměťových médií (a závislosti digitálního uchování dat na rychle se proměňujících technologiích) ukazuje, že význam papíru jako stabilního média pro dokumentaci je prozatím nenahraditelný. Na druhé straně je neoddiskutovatelné, že roste závislost společnosti na elektronické komunikaci a tím i podíl výhradně elektronicky předávaných a uchovávaných informací v budoucím archivním dědictví současné doby. Tento nárůst je patrný dokonce i v úřadech, které se jinak bez produkce papírových listin stále neobejdou. Paradoxem je, že jednoduchost elektronické komunikace a zároveň snadná dostupnost tisku na osobních počítačích vede zároveň ke vzrůstající produkci potištěného papíru namísto jeho nahrazení. Zcela dominantní je však již nyní podíl elektronické informace ve sféře osobních dokumentací (např. zdravotnictví), ve sféře byznysu všeho druhu a ve sféře privátní. Je tedy zřejmé, že zejména budoucí výzkum sociálních dějin, každodennosti či např. konsumerismu bude nemyslitelný bez možnosti studovat kvanta elektronických dat. Tato skutečnost pochopitelně otevírá palčivý problém selekce, uchování, ochrany a zpřístupnění těchto informací. Z jednotlivých rovin tohoto problému zmiňme alespoň jednu, pro historiky asi nejdůležitější.

Připomeňme si při tom jednu důležitou okolnost. Historik nepracuje s informacemi nebo daty, ale s prameny. Krátce řečeno: samotná informace nám v budoucnu bude k ničemu, pokud nepochopíme celý kontext a způsob jejího vzniku. Elektronická informace jako pramen v sobě totiž zahrnuje také software, a dokonce i hardware, bez kterých by nevznikla a nemohla by být používána. Pro příklad nemusíme daleko. Bude-li se v budoucnu zkoumat fenomén Wikipedie, těžko mu porozumíme bez znalosti fungování a limitů redakčního systému, který používá. V rámci kritiky pramene bude

tedy badatel nucen být do značné míry i IT specialistou. Je pouze otázka, do jaké míry si mezi sebe zajištění této (nejen vnější) kritiky pramene rozdělí archiváři, reprezentanti „digitální“ paleografie a samotní historici. Nároky na zkrocení světa počítačů nebo alespoň na osvojení si odborné IT terminologie mezi historiky se však každopádně budou zvyšovat. Zaryté odpůrce IT však na druhou stranu může uklidnit, že právě historiografie bude zřejmě i nadále skýtat dostatek prostoru pro ty, kteří budou chtít z přetechnizovaného světa uniknout mezi zaprášené papíry.

Zatímco nástup telefonu ve 20. století před námi ukryl mnoho informací, např. o neoficiálních motivech konkrétních politických rozhodnutí či obecně o pozadí jednání aktérů politických dějin, do té doby zaznamenávaných výhradně v písemné korespondenci, je docela možné, že semiformální a snadná komunikace prostřednictvím elektronické pošty – e-mailu, pokud bude v některých pozůstalostech archivována, nám alespoň částečně vrátí možnost sledovat pohnutky zachycené prostřednictvím textu. Ačkoliv historici zřejmě vždy budou nuceni pracovat s pouhými rezidui dějin, je očividné, jak důležitou roli v možnostech a schopnostech porozumění těmto rezidui hrála a bude hrát „technologie“ jejich vzniku a přetrvání.

Příležitosti, výzvy a rizika informační revoluce. Internet

Psát kapitolu o roli informačních technologií a zejména internetu v práci historika znamená smířit se dopředu s holou skutečností, že již ve chvíli psaní bude text zoufale neaktuální. Hned na začátku proto rezignujeme na pošetilou snahu pokusit se popsat současný stav, zejména pak zahrát následující stránky přehledem užitečných, v opačném případě pak neužitečných či přímo nežádoucích internetových odkazů. Jak ostatně ukazuje rozcestník, který je stále k dispozici na stránkách Historického ústavu brněnské filozofické fakulty, řada odkazů je zde neaktuálních a prezentovaný výběr odkazů již zdaleka není reprezentativní. Tvorba podobných rozcestníků snad měla smysl před deseti lety. Od té doby se přihodilo několik skutečností. Za prvé mám na mysli ohromující nárůst portálů nabízejících přístup k digitalizovaným zdrojům pramenů i literatury a za druhé jde o zdokonalení vyhledávacích technologií v čele s Googlem, které nás dnes při chytrém používání k relevantním zdrojům informací dostanou rychleji a pohodlněji než několikrát „překlikávání“ do nějakého rozcestníku nebo databáze odkazů. Proto se omezíme pouze na některé portály, které již prokázaly delší životnost a perspektivu

a mají obecnější využití napříč oborem. Kromě toho se pokusíme o zamyšlení, jaké výzvy, příležitosti či hrozby informační revoluce, kterou prožíváme, do pracovního života badatelů přináší.

Dříve než se dostaneme k samotnému internetu, pokusme se toto dilema mezi novými možnostmi a hrozbami ilustrovat na příkladu archivního výzkumu, kterému jsme se dosud příliš nevěnovali.

Zmíněná závislost na práci s archivními prameny je nepopiratelným specifikem historické vědy ve srovnání s dalšími humanitními a společenskými obory. Využívání archivních pramenů je koneckonců jediným podstatným důvodem, pomineme-li funkci v narativním zpracování látky, proč obor lpí na zastaralých normách citací umístovaných v poznámkovém aparátu pod čarou. Navzdory zápalu kazatelů standardů ve vědecké informaci totiž ještě nikdo nevymyslel způsob, jak v závorkách v textu zkráceně citovat desítky či stovky jedinečných archivních dokumentů, uložených v různých krabicích různých archivních fondů.

Ačkoliv již dnes digitalizace ve vybraných archivech, resp. digitalizace jistých ucelených částí archivního bohatství postupuje rychlým tempem (v českém prostředí budiž příkladem záměr digitalizace a on-line zpřístupnění materiálů Archivu bezpečnostních složek), vize kompletního převedení stovek kilometrů archivních krabic do počítačových databází je stále v nedohlednu a ještě budoucí generace badatelů nebo alespoň její podstatná část bude autenticitu práce se zaprášenými papíry v archivech zakoušet. Již dnes je na místě otázka, zda mnohé, dosud neinventarizované archivní fondy dojdou svého klasického zpracování v papírové podobě nebo budou v rámci tohoto procesu rovnou digitalizovány a zpřístupněny on-line.

Klasický archivní výzkum je založený na kusé orientaci podle archivních pomůcek a často spoléhá na nejisté prohledávání tisíců papírů v honbě za relevantní informaci nebo na selekci zrna od plev. Jinými slovy historik, který listuje a pročítá obrovská kvanta textů, byl a je zvyklý investovat do zisku informací značné časové náklady. Nelze se zkrátka jednoduše posadit k počítači, přečíst si čtyři knihy nebo studie, popřemýšlet a napsat pátou, byť i mezi historiky existují jedinci, kteří podobnou „schopnost“ ovládají. V horším případě jako strategii pohodlného přežití v oboru, v lepším případě a při započtení většího penza pramenů při řešení řady otázek a problémů, která se bez archivního studia obejdou.

Vysoká investice do klasického archivního studia se ovšem badateli vrací zpátky v podobě schopnosti třídit, selektovat, systemizovat a zařazovat poznatky do souvislostí, která je nezbytná, má-li být badatel dostatečně efektivní a něco na základě studia také vyprodukovat. Práce v archivu je tréninkem, který historiky cvičí k získání určitých

profesních instinktů a v neposlední řadě přináší též nezanedbatelné rozšiřování obzorů, včetně nečekanych nebo i nechtěných objevů. Připočítáme-li faktor nezbytného, často několika smysly pociťovaného vzrušení při otevírání archivních krabic, které je hnacím motorem heuristické práce, získává badatel za poměrně vysokou cenu informaci, která již však disponuje určitou vyšší kvalitou v podobě částečně provedené kritiky, systemizace či předběžného vyhodnocení. S každou takto nalezenou informací tedy zvyšuje svoji badatelskou erudici. Taková informace a nákladný proces jejího získání badatelům zkrátka přináší komplexnější druh znalosti.

Podobně jako u rešeršování literatury se naskytá otázka, zda výzkum převedený na obrazovku našeho počítače připojeného k síti a vybaveného sofistikovaným vyhledáváním podle různých prefabrikovaných kritérií nepovede k devalvací znalosti, dosažené na základě kvanta levně získaných informací, jinými slovy zda prohledávání internetu nenahradí myšlení.

Již nástup xeroxu a v poslední době zejména digitální fotografie má tendenci zásadně měnit naše pracovní návyky. Není těžké pomocí fotoaparátu a paměťových médií transportovat z archivu do svého počítače celé archivní fondy nebo jejich důležité části. Tím však pouze oddalujeme nutnost se materiálem probrat a vytváříme na sebe tlak vyrovnat se s tímto kvantem informací rychleji, a tedy méně důkladně. Rozvoj schopnosti posuzování a rozhodování, které materiály je třeba excerpovat, a s ní spojený trénink kritiky a systemizace informací tím přirozeně trpí. Můžeme zpracovat více témat, napsat více článků a knih. Ale nejde tato akumulace kvantity ruku v ruce se ztrátou kvality?

Svůdná dostupnost laciné informace podlamující badatelský trénink je postrachem vysokoškolských učitelů (sami nejsou 100% imunní), kteří v ní zřejmě právem spatřují ohrožení schopnosti studentů dobírat se konkrétních poznatků odpovědným a kritickým studiem literatury. Také proto učitele znervózňuje nárůst internetových citací v kvalifikačních pracích studentů. V nepřeborném světě celosvětové sítě je samozřejmě podstatně složitější udržet kontrolu nad povahou a kvalitou zde umístěných informací.

S trochou nadsázky se dá říci, že na citace internetových stránek se jako učitelé často díváme s automatickým podezřením. Citované URL obsahují často znaky, které nenesou žádný lidskému oku a mozku čitelný význam, zaplavují poznámkové aparáty a seznamy pramenů a literatury kvalifikačních prací a již na první pohled graficky narušují zaběhnutý řád citací literatury, edic či nepublikovaných pramenů. Častým omylem studentů pak je, že texty získané na internetu představují jakýsi specifický zdroj informací. Není tomu tak. Internet, stejně jako jiná elektronická média, jako jsou např. CD-ROMY či DVD, je prostě jen alternativním médiem pro záznam, přenos a předání informace. I zde musíme rozlišovat mezi kriticky zpřístupněným pramenem nebo odbornou literaturou a ostatním

popularizačním nebo zcela nekritickým obsahem. Neexistují žádné „internetové zdroje“, které by mohly v bibliografiích figurovat vedle pramenů a literatury jako třetí svěbytná položka. Internetový původ dokumentu může být v případě účelnosti specifikován pouze v rámci tohoto základního členění informačních zdrojů na prameny a literaturu. Stačí dbát několika jednoduchých pravidel, aby bylo přehlednosti a transparentnosti učiněno zadost. I u informace získané na internetu musí být jasné, zda jde o literaturu, nebo pramen, a jako taková musí být přesně identifikována. Citace internetových dokumentů musí těmto nárokům odpovídat. Kromě údajů o internetovém uložení je třeba uvádět přesnou identifikaci studie, monografie nebo pramene. Nic, co nemá jasného autora a původ, nemůže při kriticky vedené heuristice obstát a do pramenů ani literatury zkrátka nepatří. Články z e-časopisů, tedy časopisů vycházejících výhradně na internetu, citujeme jako internetové, ovšem články ze standardních časopisů dostupných fulltextově prostřednictvím on-line databází citujeme klasicky s uvedením ročníku, roku vydání, stránkového rozsahu, event. čísla. Mimochodem, řada odborných textů publikovaných na webu také sama nabízí citační odkaz.

Rozmanitý virtuální svět internetu poněkud rozostřuje hranici mezi akademickým a neakademickým prostorem, která je ve světě tištěných monografií, odborných časopisů či kritických pramenných edic dobře čitelná.

Svobodný přístup k světové síti a její otevřenost mj. vytvářejí prostor pro činnost různých platforem nezávislých na zázemí klasických vědeckých institucí, což ještě neznamená, že jsou automaticky nepoužitelné a nehodné naší pozornosti. A na druhé straně, ani akademické weby nejsou zcela imunní vůči pronikání ne zcela kriticky a redakčně ověřených textů a nezaručují automaticky kvalitu, relevanci a reprezentativnost informací. Fakt, že něco zajímavého stáhneme z webu nějaké univerzity nebo ústavu, ještě neznamená, že jde o relevantní zdroj pro zpracování odborného textu. Jako příklad uveďme různé výukové materiály v podobě úryvků z pramenných textů, často přeložených, které mají povahu maximálně popularizační či pedagogické edice, ale nikoliv kritické edice. Podobně to mohou být texty určené k diskusi v seminářích, různé seminární práce, které neprošly obhajobou apod. Využívání a citace takových materiálů, ať již jako pramenů nebo literatury, je nepřijatelné. Jediným kritériem odbornosti zůstává u pramenů ověřený původ, známé okolnosti jejich vzniku a uchování, u literatury odbornost autora a skutečnost, že text prošel recenzním řízením nebo odborným redakčním výběrem.

Představa některých studentů, že heuristickou fází kvalifikační práce lze vyřídít od monitoru počítače je scestná. Ani nejsofistikovanější vyhledávací roboty nebo vlastní vyhledávací strategie nezaručí získání reprezentativního souboru pramenů a literatury

a neposkytují dostatečný filtr k eliminaci méně relevantních či zcela nerelevantních informací. Takovým filtrem je pouze erudice v podobě znalosti prostředí, příslušných odborných časopisů a vědeckých autorit, které se danou problematikou zabývají, stejně jako možných archivních zdrojů, event. publikovaných edic pramenů. Tuto erudici lze získat pouze studiem a výzkumem, na začátku je nezastupitelná role učitele, resp. vedoucího práce, který studenta nasměruje.

Oproti situaci před deseti lety nabízí univerzitní knihovní portál plnohodnotný přístup k řadě placených elektronických databází odborných zahraničních časopisů (<http://ezdroje.muni.cz/>), které byly dříve přístupné pouze v zahraničních vědeckých knihovnách. Ačkoliv významně rozšiřují naše badatelské možnosti, v žádném případě by neměly být samojediným východiskem k rešeršní práci. Tyto komerční databáze, stejně jako dosavadní Open Access databáze, totiž neobsahují reprezentativní vzorek produkce k tématu, jejich obsah je dán zpravidla obchodním úspěchem a smlouvami s jednotlivými vydavatelstvími. Prohledávání těchto databází tedy není plnohodnotnou náhradou za systematickou rešeršní práci pomocí bibliografií či rešerší nejdůležitějších časopisů dle relevance ve vztahu ke zvolenému předmětu studia. Portfolia zpřístupněných časopisů jsou velmi nevyrovnaná a vedle několika prestižních anglosaských titulů (*Journal of Modern History*, *Journal of Economic History*), zde nenajdeme téměř nic z důležitých německých, polských či rakouských časopisů. To stejné platí například i o službě Google Scholar, která slouží k prohledávání akademického obsahu webu.

Existující databáze či citační indexy samozřejmě bezproblémově slouží v univerzálním světě přírodních věd a medicíny. Použitelnost databází ve společenských oborech, zejména v historii, pochopitelně závisí na tématu, kterým se zabýváme. Pro generalizující témata sociální historické vědy, hospodářských dějin nebo velká témata světových dějin politických nalezneme v databázích pochopitelně dostatečný ohlas, který může přinést například zajímavé impulzy ke komparaci, relevantní články k základnímu výzkumu specifických témat národních dějin bychom zde však patrně hledali těžko a také marně.

Aktuální dění v otázce zpřístupňování literatury souvisí s iniciativou a projekty Open Access, usilujícími o svobodné sdílení vědeckých informací nezávislé na komerčních vydavatelích odborných časopisů a s nimi spojených vysokých finančních nákladech na publikování a přístup k výsledkům vědecké práce. Ačkoliv debata o kladech a záporech tohoto trendu se týká především přírodovědných a lékařských oborů, je velmi pravděpodobné, že Open Access v nějaké podobě představuje skutečnou budoucnost v šíření vědeckých poznatků. Na světě již dnes existují tisíce digitálních repozitářů jednotlivých akademických institucí, ale také zcela otevřené nebo „hybridní“ časopisové

databáze (např. <http://www.doaj.org>, <http://www.versita.com>). Masarykova univerzita se snaží být v rámci tohoto trendu „tahounem“ České republiky. Postupně volně zpřístupnění vědeckých výsledků přirozeně otevře další problémy. Jak to například bude s dosavadní produkcí. Bude nadále zpřístupňována komerčně a v knihovnách, budou tyto databáze propojeny s databázemi Open Access? Nepovede zlevnění publikace vědeckých výsledků k definitivnímu vítězství kvantity produkce nad kvalitou? Budou existovat nástroje pro efektivní rešerše relevantních zdrojů i v oborech s limitovaným potenciálem internacionální komunikace, k jakým bezpochyby patří historický výzkum českých dějin? Nebo zůstane Open Access dlouhodobě doménou globálně komunikujících přírodovědných oborů? Ať se vývoj bude ubírat kamkoliv, studenti i badatelé ze všech oborů, historii nevyjímaje, budou vzhledem k dynamickému vývoji vědecké informatiky stále vystaveni velkým nárokům na otevřenost vůči novým trendům a orientaci v stále se měnícím prostředí.

Pokud jde o prameny, coby specifický druh informace, se kterou historik pracuje, také zde počátek současného milénia přinesl revoluci v podobě různých digitalizačních projektů. Z těch českých jmenujme alespoň projekty NKP *Scriptorium* a *Kramerius*. Prvně jmenovaný zpřístupňuje rukopisné památky českých archivů, muzeí a knihoven, druhý pak digitalizuje a zpřístupňuje tisk. Pro výzkum moderních českých dějin je důležitou paralelou poněkud obtížně přístupného *Krameria* nekomplikovaná a zcela otevřená databáze *ANNO* (AustriaN Newspapers Online). Zřejmě nejstarší českou digitalizovanou pramennou databází je digitální knihovna Poslanecké sněmovny PČR, která postupně zpřístupnila přepisy stenografických záznamů jednání zákonodárných sborů v české/československé historii včetně např. sněmovních tisků. S digitalizací započaly v posledních letech také některé archivy. Národní archiv na portálu badatelna.cz zpřístupnil několik fondů a sbírek. Vedle matrik židovských obcí nebo indikačních skic jsou zde k dispozici např. fondy „Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu, Praha 1939–1945“, „Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, Praha 1939–1945“ nebo „Ministerstvo vnitra – Šlechtický archiv, Vídeň 1835–1918“. Nejambicióznějším digitalizačním projektem se nepochybně zabývá Ústav pro studium totalitních režimů, jehož cílem je postupně zdigitalizovat a zpřístupnit veškerý svěřený archivní materiál.

Nesmírně důležitá pro všechny badatele je ovšem také prozatím skrovná digitalizace existujících archivních pomůcek. Nejdále pokročil zřejmě právě Archiv bezpečnostních složek, nabízející na svých stránkách skeny velké části inventářů spravovaných fondů. Tato praxe představuje nejen obrovskou výhodu zejména pro dojíždějící badatele, kteří mohou část rešerší provádět pohodlně z domova, ale také přispívá k demokratizaci a otevřenosti přístupu k archiváliím a tím i k lepší badatelské kultuře.

Opomenout nelze také nearchivní instituce. Zpracovaná statistická data, jako například sčítání lidu nebo volební výsledky, patří pochopitelně k on-line dobře zpřístupnitelným pramenům, v českém prostředí se tak děje především péčí Státního úřadu statistického. On-line lze studovat také Sbíрку zákonů.

Pokud jde o nepísemné prameny, za zmínku jistě stojí digitalizace a zpřístupnění důležitých mapových děl Ústředním archivem zeměměřičství a katastru (<http://archivnimapy.cuzk.cz/>, dostupné také z <http://www.badatelna.cz>) nebo Laboratoří geoinformatiky Fakulty životního prostředí ústecké univerzity (<http://oldmaps.geolab.cz/>). Fotobanka ČTK (<http://multimedia.ctk.cz/cs/foto>) umožňuje prohlížet a následně objednat kopie z fotoarchivů do roku 1948, resp. do roku 1989.

Vedle státních institucí je na místě zmínit také aktivity jiných subjektů na poli digitalizace a on-line zpřístupňování pramenů. Občanské sdružení Post Bellum ve spolupráci s dalšími partnery provozuje portál Paměť národa – databázi dnes již tisíců tematicky a chronologicky členěných rozhovorů s pamětníky, zaměřených především na témata odboje a perzekuce v totalitních režimech, doplněných audio-vizuálními materiály. Zmínit je dále možno iniciativu řady obcí, které zpřístupnily na webu digitalizované obecní kroniky nebo jejich přepisy.

V prudce se rozvíjícím segmentu digitalizace pramenů je pochopitelně nemožné fixovat nějaký aktuální vyčerpávající přehled a už vůbec ne s reflexí zahraniční produkce. Zajímavý příklad tematicky výběrové digitální edice pramene i s ohledem na technickou a vizuální podobu zpracování představuje projekt Europäische Friedensverträge der Vormoderne online (<http://www.ieg-friedensvertraege.de/>). Podobných specializovaných kritických databází existují zejména v anglosaském prostředí nepochybně desítky či spíše stovky, aniž by je podchycovala nějaká spolehlivá databáze databází. Tato situace jen znovu podtrhuje fakt, jakou roli hraje v oboru individualita směrů bádání a jednotlivých badatelských témat, včetně velmi individualizovaných nároků na přístup k informacím. Odvaha a otevřenost jsou vedle systematické práce tím nejlepším předpokladem, jak na výzvy informační revoluce reagovat a využít jejích možností.

Praktickou informační pomůcku pro badatele představuje web České archivní společnosti <http://www.cesarch.cz>. Nalezneme na něm především adresář všech státních a většiny dalších archivů a přehledně uspořádané odkazy na jejich weby. Studentům může posloužit jako doplňující pomůcka k orientaci po síti českých archivů. Je zde také umístěn odkaz na databázi Archivních fondů a sbírek v ČR <http://aplikace.mvcr.cz/archivni-fondy-cr/default.aspx>, která eviduje informace o fondech prakticky všech českých archivů. Je zde možné vyhledávat podle řady kritérií a jejich kombinací a poměrně přesně tak zacílit dotaz k existenci archivních pramenů k určitému tématu,

období či regionu. K dispozici jsou informace o obsahu, rozsahu a přístupnosti fondu a o existujících archivních pomůckách. Ačkoliv jsou do databáze zahrnuty prakticky všechny archivní i jiné instituce, některé weby konkrétních archivů nabízejí o fondech podrobnější informace a vyplatí se proto jejich služeb využívat. Zejména u řady rozsáhlých úřadů se fondy rozpadají do podfondů se samostatnými inventáři, které v celostátní evidenci nejsou uváděny a v jejich struktuře je nutné se zorientovat prostřednictvím jiných pomůcek, zpravidla přímo v archivu nebo na jeho webu. Jako příklad můžeme uvést fond Národní výbor města Brna v AMB (<http://www.archiv.brno.cz/index.php?nav01=1734&nav02=1738&nav03=2319>).

Patrně nemá smysl příliš rozvádět otázku knihovních katalogů. Jejich převod do digitální on-line podoby se v uplynulé dekádě stal takovou samozřejmostí, že dnešní studenti historie si jinou alternativu vyhledávání většinou ani neumí představit. Přesto je ještě dost důležitých knihoven, které digitálním katalogem nedisponují nebo v něm nejsou evidovány všechny (zpravidla starší) tituly. I ve velkých knihovnách se dodnes setkáme vedle digitálních katalogů také s digitalizovanými katalogy naskenovaných katalogových lístků. Při vyhledávání zejména starší literatury je jejich použití často nezbytné.

Navzdory pohodlí, které digitální knihovní katalogy poskytují při práci od monitoru, je nelze považovat za dostatečný rešeršní nástroj. Fakt, že je tento přístup mezi studenty běžně rozšířen, ukazují seznamy literatury mnoha kvalifikačních prací, které zahrnují pouze monografie a ignorují studie publikované v periodikách nebo sbornících. Pokud jde o bibliografii, má oborová informatika v českém prostředí stále co dohánět. Pozitivní posun znamenal přechod beznadějně opožděné průběžné Bibliografie českých/československých dějin na elektronickou platformu v roce 2000. BDČZ (<http://biblio.hiu.cas.cz/>) poskytuje na webu Historického ústavu AV ČR neomezený veřejný přístup do databází, které v současnosti obsahují více než 200 000 záznamů o literatuře vydané převážně od roku 1990. Specializovaná bibliografie českých/československých dějin po roce 1918, která byla z hlediska aktuálnosti a užité hodnoty v 90. letech vlajkovou lodí české historické bibliografie, bohužel v digitální podobě neexistuje, ale je stejně jako některé jiné užitečné texty přístupná v elektronické podobě na stránkách Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR; <http://www.usd.cas.cz/cs/stranky/publikace/elektronicke-publikace>.

Internet pochopitelně neslouží pouze skladování a zpřístupňování pramenů a literatury. Je také prostředkem k získávání praktických informací, umožňuje rychlé a efektivní sdílení informací o „společenském“ dění v oboru, zejména o chystaných a pořádaných konferencích, výzkumných projektech, slouží také jako platforma pro

diskusi. Z tohoto hlediska musíme smutně konstatovat, že v České republice se dosud pro historický výzkum nepodařilo vybudovat odborný historický portál, který by vytvářel prostor pro komunikaci napříč oborem či pro jednotlivé úžeji specializované skupiny. Jako modelový příklad můžeme uvést německou H-Soz-u-Kult (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de>) a Clio online (<http://www.clio-online.de>). Komunikační platforma H-Soz-u-Kult (*Humanities – Sozial- und Kulturgeschichte*) akcentuje širší oborové přesahy. Funguje od poloviny 90. let jako živá internetová komunita sloužící výměně oborových, nejen vědeckých informací. Portál přináší denně aktuální zprávy z oboru, registrovaným uživatelům nabízí také mailový informační servis. Příchozí informace procházejí redakčním systémem a jsou zpřístupňovány v následujících tematických rubrikách: Možnosti (nabídky zaměstnání, stipendia, studijní programy, inzerce ubytování); Výzkumné zprávy; Fórum (články, soutěže o nejlepší historickou knihu roku a diskuse); Různé; Recenze; Zprávy o konferencích, Termíny (kalendář chystaných akcí s informacemi o deadlinech pro přihlášky); Časopisy (databáze časopisů, včetně zahraničních, nabízející obsahy, resp. abstrakty článků, resp. odkazy na on-line dostupné celé texty).

Portál tohoto typu nejen zefektivňuje vědeckou komunikaci, ale nepochybně přispívá i kultuře vědecké komunikace a transparentnosti dění v oboru. Nutno dodat, že portál by nemohl fungovat pouze z nadšení dobrovolníků a bez finanční podpory projektu. H-Soz-u-Kult je vedle portálu *Zeitgeschichte.online* a *Geschichte.transnational* od roku 2007 součástí zastřešujícího projektu Clio online. Vedle podobných nebo shodných informací, které nabízí H-Soz-u-Kult, má Clio online fungovat více jako oborově odborná rešeršní platforma. Vedle databáze institucí, vědců, webových stránek nabízí speciální rozcestníky čili průvodce uvádějící zájemce prostřednictvím komentářů do webového světa zdrojů a nástrojů historického výzkumu z hlediska epochální či regionální perspektivy. Jsou zde např. průvodci k soudobým dějinám, k Francii, přednímu Orientu či Africe. Pod rubrikou Databanky je pak k dispozici vyhledavač umožňující filtrovat vyhledávání na internetu a omezit se například pouze na konkrétní typy odborných databází s vyloučením běžných vyhledávacích služeb. Z českých webů má k podobným oborovým platformám nejbližší asi portál *Centra medievistických studií* (<http://cms.flu.cas.cz/index.php>).

Jestliže byly v 90. letech pro zkoušející učitele a vedoucí studentských prací postrachem faktograficky a interpretačně zavádějící příručky Otakara Dorazila, kterými studenti rádi doháněli vlastní studijní deficity, ale také nedostatek nebo nedostupnost kvalitních příruček, na přelomu milénia převzaly tuto roli různé internetové projekty studentské svépomoci (v čele s dnes již legendárním Mravencem <http://www.mravenec.cz/henry/>) a také Wikipedie. Tento fenomén, dokazující životaschopnost nekomerčního

a otevřeného internetu, si zaslouží respekt stejně jako role Wikipedie v šíření vzdělání tam, kde je k němu omezený přístup. Wikipedie zároveň nabízí prostor k diskusi a tříbení názorů a představuje také výzvu ke kultivaci tohoto prostoru, ve které může akademický sektor sehrát velmi pozitivní roli, jak ukazují vzdělávací projekty Wikipedie (Wikipedia Education Program, v ČR: Studenti píší Wikipedii). Práce na kultivaci wikipedických hesel může být vhodným prostředkem pro školení studentů v psaní textů, navíc s vidinou konkrétního uplatnění vynaložené práce. V případě hesel, která na Wikipedii dosud nejsou nebo se nedají přeložit z větších wikipedií, navíc nehrozí, že budou při zpracování z Wikipedie opisována.

To ovšem nic nemění na tom, že Wikipedie není přijatelným podkladem pro zpracování studentských prací či referátů a do citací ani do seznamů literatury nepatří. I přesto, že například německá verze Wikipedie je podstatně úplnější a renomovanější než česká, Wikipedie zůstává zkrátka encyklopedií a od toho se odvíjejí limitované možnosti jejího využívání pro vědeckou činnost. Navzdory vnějším znakům, jako je odkazování na zdroje, nemůže Wikipedie ani suplovat odborné oborové slovníky a encyklopedie. Základním problémem Wikipedie je pro uživatele také neprůhledné autorství a redakce hesel. Problém zakládá již základní heslo Wikipedie, že autorem článku se může stát kdokoli. Na rozdíl od odborné literatury se wikipedické články nemusejí vyrovnávat s aktuálním stavem výzkumu a referovat o odlišných názorech. Nezaručují tedy reflexi vědecké debaty, nenutí k hlubšímu promýšlení problému. Bylo by spíše žádoucí, aby znalosti z oboru s přispěním odborníků prezentovaly širokému okruhu neodborných zájemců. České wikipedické produkci, alespoň v oboru historie, nicméně chybí větší systematickosti a nastavení pevnějších pravidel pro strukturu, formu a rozsah článků. Nejsou výjimkou hesla, která v seznamu uvádějí vcelku obsažnou a relevantní bibliografii, ale samotný text je podle odkazů zpracován na základě literatury faktu. Řada hesel týkajících se kontroverzních témat moderních dějin je stále kolbištěm ideologicky motivovaných sporů. Diskuse ke kontroverzním článkům pak na jedné straně dokumentují úsilí redaktorů podobným jevům čelit, zároveň však také jejich omezenou odbornou kompetenci.

Ačkoliv jsme se v tomto textu možná příliš zabývali „hrozbami“ IT a internetu pro vývoj historického bádání, nebylo pošetilým cílem autora zájem studentů o tuto sféru umenšovat. Pokusili jsme se pouze vytyčit základní orientační body, stezky a pasti pro pohyb v tomto ne zcela stabilním terénu. Naopak, pouze vyšší počítačová gramotnost dnešních studentů může zajistit, že při nevyhnutelném prolínání IT do všech sfér života, včetně historického výzkumu, dokáže historická obec také reagovat na zmíněné výzvy a příležitosti.

K dalšímu čtení:

BRIVATI, Brian – BUXTON, Julia – SELDON, Anthony: *The contemporary history handbook*. Manchester – New York 1996.

History and computing. Journal of the Association for History and computing [online]: Dostupné z: <http://quod.lib.umich.edu/j/jahc/> (žurnál přestal vycházet v roce 2010. Asociace (AHC) plánuje jeho brzké oživení, srov. <http://www.let.rug.nl/ahc/journal/index.html>).

ANDERSON, Ian: *History and computing*. [online, cit. 15. 2. 2013], Dostupné z: http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/history_and_computing.html.

MERHAUT, Luboš: *Co říci o české Wikipedii* [online, cit 20. 2. 2013], Dostupné z: <http://www.ipsl.cz/index.php?id=173&menu=echa&sub=echa&str=aktualita.php>.

Webové stránky:

Prezentace starých mapových děl z území Čech, Moravy a Slezska (Laboratoř geoinformatiky Fakulty životního prostředí UJEP) – <http://oldmaps.geolab.cz/>.

Web České archivní společnosti – www.cesarch.cz.

Portál elektronických zdrojů MU – <http://ezdroje.muni.cz/>.

Rozcestník Internet pro historiky, webu Historického ústavu FFMU – <http://www.phil.muni.cz/wuhi/home/Links/links/>.

Archiv webu Dušana Třeštíka – <http://web.archive.org/web/20070610010922/www.sendme.cz/trestik/main.htm>.

Databáze archivních fondů ČR – <http://aplikace.mvcr.cz/archivni-fondy-cr/default.aspx>.

Fotobanka ČTK – <http://multimedia.ctk.cz/cs/foto>.

<http://biblio.hiu.cas.cz/>

<http://cms.flu.cas.cz/index.php>

<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de>

<http://www.clio-online.de>

Zeitgeschichte.online

geschichte.transnational

<http://biblio.hiu.cas.cz/>

<http://www.usd.cas.cz/cs/stranky/publikace/elektronicke-publikace>

11. MUZEA A GALERIE

Muzeum je dle současné definice Mezinárodní rady muzeí nezisková, veřejnosti otevřená instituce, která získává, uchovává, zkoumá, zprostředkuje a vystavuje hmotné i nehmotné dědictví člověka a jeho prostředí za účelem studia, výchovy a potěšení. Tímto dědictvím lze rozumět široké spektrum materiálu, pozůstatků a artefaktů, od sbírek rostlin a živočichů, geologických a archeologických souborů, přes etnografický a umělecký materiál, náčiní, stroje a jiné výtvořky, až po zvukové a audiovizuální záznamy. Na rozdíl od archivů a knihoven, které se primárně koncentrují na sběr a uchovávání věcí, jež v zásadě nesou zprostředkovanou informaci o určitém jevu či události (například memoáry popisující momenty první světové války), jsou muzea vyhrazena v první řadě předmětům autentickým, majícím charakter přímého svědectví onoho jevu nebo události (zbraň z doby první světové války se přímo „účastnila“ bojů). Jinými slovy: jsou-li archivy a knihovny plné rozumově abstraktních „mentefaktů“ (děj lidské mysli), mají muzea zájem hlavně o smyslově konkrétní artefakty, naturfakty a ekofakty. Muzealizována může být do jisté míry zaniklá kultura, třeba formou archeoparku, ale také kultura stále živá, například prostřednictvím muzea v přírodě či tzv. „living history farms“.

Na počátku 80. let 20. století bylo na světě asi 35 000 muzeí, větší část z nich v Evropě: z hlediska celkového počtu již tradičně stojí na čelném místě Německo (odhadem 3 200 muzeí), Velká Británie (2 200), Itálie (1 800) a Francie (1 200). Změny způsobu života, růst volnočasových aktivit, rostoucí mobilita, emancipace mladších ročníků i politika (alespoň západních) států přispěly také k nárůstu návštěvnosti muzeí v 70. a 80. letech. To s sebou v kombinaci s konkurencí, jež muzeím vyrostla zejména v televizním průmyslu, přineslo jisté progresivní trendy v muzejnictví, například nové požadavky na řízení a práci těchto institucí. Minulé století bylo ostatně v oblasti shromažďování, uchovávání a prezentování pozůstatků hmotné i nehmotné kultury svědkem řady změn: například rozšíření pojmu muzejní předmět o „artefakty“ orální tradice, tendencí k uchování předmětů „in situ“ (na místě původního výskytu), snah o konceptualizaci (zvýšený význam historického kontextu), muzealizace kulturních i komerčních institucí, rostoucího zájmu o komunitu a ekologickou politiku (ekomuzea, muzea sousedství), zvýšeného ohledu na

handicapované návštěvníky nebo rozmachu digitalizace (virtuální muzea). Vyvinula se dokonce samostatná disciplína věnující se dnes teoretickým i praktickým problémům tzv. muzealizace, jež se dotýká kromě jiného i muzeí – *muzeologie*.

Muzea v zahraničí

Náznaky systematické sbírkotvorné činnosti s primárně vzdělávací funkcí lze pozorovat již ve starověku, o čemž svědčí například řecké „tezaury“ nebo alexandrijský „mouseion“. Přes sbírky Karla Velikého či císaře Karla IV. bychom se dlouhým výčtem sběratelů a jejich cenností dostali až k významným raněnovověkým sbírkám římských papežů, Medicejských, francouzských králů, Habsburků či saských Wettinů. Jmenovat bychom jistě mohli již ve své době proslavené kunstkomory a kabinety kuriozit Ferdinanda II. Tyrolského v Ambrasu a Rudolfa II. Habsburského v Praze, nebo na svou dobu ojedinělý projekt jezuity Athanasia Kirchera v Římě (Museum Kircherianum, 1651). Koncem 16. a v 17. století se objevily první metodické rozvahy nad uspořádáním sbírek, a to v kontextu systematiky poznání světa jako „divadla“ (theatrum mundi), resp. jako vyjádření snah o encyklopedické uchopení veškerých lidských vědomostí a schopností (Samuel Quiccheberg, Olaf Worm /viz obr. na s. 163/, Jan Amos Komenský, Adam Olearius).

V roce 1683 vznikl v oxfordském *Ashmolean Museum*, které bylo utvořeno ze sbírek významné zahradnické rodiny Tradescantů a sloužilo primárně pro potřeby studentů, jeden z přímých předchůdců skutečných muzeí. Veřejnosti však byly zcela otevřeny teprve *British Museum* v Londýně roku 1753, francouzské královské sbírky v *Louvru* v roce 1773 a *císařská galerie* ve Vídni v roce 1781. Tyto momenty znamenaly počátky veřejného muzejnictví a na počátku 19. století vznikala podobná muzea prakticky ve všech evropských zemích i v Americe. Zvláštní roli při rozvoji nových typů muzeí, ale i při prezentaci národních uměleckých i průmyslových souborů sehrály světové výstavy, ta první v Londýně roku 1851, další pak například ve Vídni (1873) a Paříži (1885 a 1889). Obecně můžeme druhou polovinu 19. století považovat za období velkého rozmachu muzejní kultury a specializace muzejních institucí, včetně budování čistě muzejních komplexů, jakými byly kupříkladu Museumsinsel v Berlíně, Alte Pinakothek v Mnichově, Gemäldegalerie v Drážďanech či Naturhistorisches a Kunsthistorisches Museum ve Vídni. Vývoj do jisté míry vyvrcholil v roce 1946 založením ústřední muzejní, resp. muzeologické organizace *International Council of Museums* (ICOM) se sídlem v Paříži. Tento zájmový orgán pod správou UNESCO sdružuje dnes zhruba 20 000 muzeí

celého světa, má vlastní nadaci a na svých webových stránkách poskytuje kromě jiného i znění mezinárodního etického kodexu, jenž definuje muzeum a zásady zacházení s kulturním dědictvím.

NEMO (The Network of European Museum Organisations) – je síť sdružující národní muzejní organizace zemí Evropské unie a dalších zemí spojených s EU jinými dohodami. Jde o komunikační platformu podporující kooperaci mezi muzei a výměnu jejich zkušeností při ochraně evropského kulturního dědictví. NEMO, zastupující také muzejní organizace na půdě EU, má v současnosti 32 členů, a to včetně ČR, již reprezentuje Asociace muzeí a galerií (viz níže).

Jako příklady nejvýznamnějších členů Mezinárodní muzejní rady jsou na stránkách ICOM uvedeny Metropolitan Museum of Art v New Yorku, Palácové museum v Pekingu a Musée du Louvre v Paříži. Z vynikajících evropských muzejních institucí bychom mohli jmenovat Kunsthistorisches Museum ve Vídni, kde se nacházejí mj. sbírky z rudolfinských kabinetů, ambraská sbírka zbraní a zbroje Ferdinanda II. Tyrolského nebo antické sbírky. Dále jsou to vídeňské galerie Albertina a Museum moderner Kunst Stiftung Ludwig (MUMOK), komplex Staatliche Museen v Berlíně (Altes a Neues Museum, Pergamon Museum se sbírkami z Předního Východu a Mezopotámie, Gemäldegalerie), Staatliche Museen v Drážďanech (Gemäldegalerie, Grünes Gewölbe aj.), Musée d'Orsay v Paříži, The British Museum a National Gallery v Londýně, galerie Uffizi ve Florencii, Musei Vaticani, Galleria Borghese a Musei Capitolini v Římě, Museo nacional del Prado v Madridu, Rijksmuseum v Amsterdamu, Nationalmuseum ve Stockholmu, Nasjonalmuseet v Oslu nebo Ermitáž v Petrohradě. Řadu dalších nelze zmiňovat, pouze stojí za to uvést, že ve druhé polovině 20. století došlo k další specializaci muzejních institucí a nově byl vytvořen třeba typ ekologického muzea (ecomusée) nebo muzea sousedství (neighborhood museum).

Muzea v ČR

V habsburské monarchii bylo nejstarším patrně muzeum založené na přelomu 18. a 19. století v Těšíně Janem Leopoldem Šeršnikem k výukovým účelům tamního gymnázia (základem byly přírodovědné sbírky, zpřístupněné roku 1802 veřejnosti). V roce 1814 pak v Opavě vzniklo podobné *gymnaziální muzeum*, které lze považovat za nejstarší na současném území ČR. Následovalo *Františkovo muzeum* v Brně, založené roku 1817 jako typické vlastenecké muzeum budované na zemském („mährisch“) principu, ačkoli jeho dokumentační záběr zasahoval i oblasti Rakouského Slezska.

Tak jako v jiných podobných případech, i zde stály u zrodu muzea významné osobnosti tehdejšího veřejného života, předně Carl Christian André a Hugo František Salm-Reifferscheidt. O rok později bylo založeno pražské *Vlastenecké museum* (od roku 1919 Národní muzeum), u jehož počátků stáli kanovník a paleobotanik Kašpar Maria Šternberk a František Šternberk Manderscheid, ovšem angažovali se například také Josef Dobrovský, Josef Jungmann a později i šternberský archivář František Palacký, jenž se stal také redaktorem Časopisu vlasteneckého musea, vydávaného od roku 1827. K velkému rozmachu českého muzejnictví došlo v 60.–90. letech 19. století, kdy se jedním z významných kulturních fenoménů stalo zakládání muzejních spolků a později vznik uměleckoprůmyslových muzeí. Důležitou roli při tom sehrála *Československá národopisná výstava*, konaná v roce 1895 na pražském výstavišti a prezentující památky a výrobky jednotlivých regionů. Do tohoto období spadá rovněž počátek nadregionální organizace českého muzejnictví, jehož základy byly položeny vznikem dodnes existující *Společnosti přátel starožitností* v roce 1888, ovšem skutečné muzejní zájmové organizace našly svůj počátek teprve ve *Svazu rakouských uměleckoprůmyslových muzeí* (1900) při brněnském uměleckoprůmyslovém muzeu a *Svazu německo-moravských místních muzeí* (1905). V roce 1919 vznikl *Svaz československých muzeí vlastivědných* (později *Svaz českých muzeí*), jehož cílem bylo sjednocení muzejní činnosti, především v oblasti inventarizace a prezentace sbírkových předmětů. Na činnost jmenovaného sdružení navázal roku 1968 *Svaz československých muzeí* a nakonec v roce 1990 *Asociace muzeí a galerií ČR* jako zastřešující profesní svaz s cílem péče o rozvoj a propagaci muzejnictví, včetně poradenské a systematické činnosti na tomto poli. V současnosti zahrnuje Asociace 280 institucí.

Počátkem tisíciletí došlo k nové legislativní úpravě muzejní organizace, když byl dlouho nevyhovující zákon o muzeích a galeriích z roku 1959 nahrazen zákonem č. 122/2000 Sb., o ochraně sbírek muzejní povahy. Ten především uvádí základní aspekty ochrany sbírek: ukládání, jež vylučuje poškození či zničení předmětů; uchovávání ve vyhovujících prostorách (fyzikální a chemické podmínky, zvláštní režim pro živé sbírky rostlin a živočichů či funkčních hudebních nástrojů, pravidelné měření klimatických podmínek); ochranu proti katastrofám i odcizení; pravidelné ošetřování (konzervaci) a zajištění bezpečnosti při manipulaci. Zákon dále určuje zásady evidence sbírkových předmětů a u sbírek nad 3 000 položek stanovuje povinnost vedení dvojstupňového záznamu, tj. evidence přírůstků (chronologicky vedený seznam získaných věcí) a evidence systematické (inventarizace, resp. katalogizace). Pro tyto účely byla zřízena tzv. *centrální evidence sbírek* (CES), povinná pro všechny sbírky ve vlastnictví státu, krajů a obcí, ovšem otevřená též pro další soubory v majetku právnických a fyzických osob,

kteře se rozhodly o zápis požádat. Nakonec byl zákonem upraven také režim vyřazování předmětů z evidence a vývoz sbírkových předmětů do zahraničí, samozřejmě pouze pro sbírky zahrnuté v CES.

Úroveň českých muzeí a galerií až na výjimky nedosahuje kvalit nejvýznamnějších muzeí evropských, což je do značné míry dáno omezenými finančními prostředky, jimiž naše instituce disponují, ale také organizací těchto institucí a celkovým způsobem přístupu ke kultuře. Stačí se podívat do městského muzea v Drážďanech, aby návštěvník poznal, jak propastný rozdíl může existovat mezi regionálními muzei obou zemí. Je třeba přiznat, že mnoho českých muzejníků také – na rozdíl od jejich kolegů v zahraničí – trpí nešvarem klást až příliš velký důraz na praktické zkušenosti, a naopak odmítat jakékoli teoretické základy spojené například se strategií řízení, muzejní pedagogikou, instalací apod.

Diskuse o významu a poslání muzeí v dnešní ČR – Ačkoli muzea a galerie tvoří důležitou součást cestovního ruchu, doposud pro ně platí – v současnosti možná ještě naléhavěji – problémy vyjmenované v roce 2005 odborníkem na dějiny umění Ladislavem Kesnerem: V ČR sice existuje hustá síť muzejních institucí, ty však mají z hlediska veřejnosti velmi špatné postavení. Dlouhodobé podfinancování kultury a marginální společenská role, která je zde (nejenom) muzeím přisuzována, se spojuje se značným deficitem s ohledem na prezentaci a veřejné využití sbírek, neboť jejich značná část zůstává ukryta v depozitářích. K tomu je třeba připočíst stagnující návštěvnost, jež je početně daleko pod úrovní návštěvnosti ve vyspělých zemích, stejně jako nedostatečné inovace v této oblasti, odrážející se mj. v neměnných se muzejních budovách i zastaralých typech prezentací. Naprostý nezájem politické reprezentace i převážné většiny obyvatel o muzea a galerie by nás měl přimět pokládat si stále otázku, co může být obecnou příčinou tohoto jevu: ozvěny „kulturní“ politiky minulého režimu v české společnosti, důsledky převahy konzumního způsobu života s důrazem na hmotný zisk, „vulgarizace“ kultury přesunem zájmu k novým médiím (televizi a internetu), nebo neschopnost či neochota jasně deklarovat kulturní identitu vlastní země?

Z největších domácích muzeí jmenujme alespoň Národní muzeum, Národní technické muzeum a Uměleckoprůmyslové muzeum v Praze, Moravské zemské muzeum v Brně a Slezské zemské muzeum v Opavě. Z galerií si evropský standard vydobyla prozatím jen pražská Galerie Rudolfinum, ve středoevropském kontextu pak mají význam Moravská galerie v Brně a Národní galerie v Praze. Česká republika se však vyznačuje především

hustou sítí regionálních muzeí, vzešlých z muzeí původně uměleckoprůmyslových či vlastivědných, a k významným muzejním institucím patří také specifické typy muzeí, například *Památník národního písemnictví*, *Národní zemědělské muzeum* a *Židovské muzeum* v Praze, *Muzeum romské kultury* v Brně, *Arcidiecézní muzeum* v Olomouci, *České muzeum stříbra* v Kutné Hoře, *Hornické muzeum* v Ostravě, *Muzeum skla a bižuterie* v Jablonci nad Nisou, *Muzeum řemesel* v Letohradu, *Muzeum loutkářských kultur* v Chrudimi, *Valašské muzeum v přírodě* v Rožnově pod Radhoštěm a další.

Technická muzea

Počátky muzeí specializovaných na sbírání strojů, modelů, nástrojů, přístrojů i všeho, co člověk vyrobil, sahají až do 18. století: za první je považována z odkazu René Descarta v Paříži založená *Conservatoire des Arts et Métiers* (1794). K opravdovému rozmachu technických muzeí vedla industrializace 19. století: v roce 1879 bylo ve Vídni založeno *Technologisches Gewerbemuseum*, především však roku 1903 vzniklo *Deutsches Museum* v Mnichově, které se stalo vzorem pro ostatní muzea, vznikající zpravidla v první polovině 20. století (Londýn, Paříž, Chicago, Toronto, Boston aj.). *Deutsches Museum* je dodnes modelovou ukázkou komplexního technického muzea, které nabízí – jak se píše na jeho webových stránkách – více než 100 000 objektů přírodovědného a technického charakteru: od hornictví po atomovou fyziku, od repliky jeskyně v Altamiře až po zvětšeninu lidské buňky. Skvělý zážitek pro návštěvníka jakéhokoli věku skýtá třeba *Technisches Museum* ve Vídni, kde si lze mj. vyzkoušet provoz jaderné elektrárny, projít se po ponorce, nahlédnout do kokpitu letadla z první světové války nebo se kochat u nekonečné řady nejrůznějších elektrospotřebičů z 20. století. V ČR reprezentují tento typ muzeí především *Národní technické muzeum v Praze* (1908), *Technické muzeum v Brně* (1961) a nedávno rekonstruovaná *Dolní oblast Vítkovice*.

Muzea v přírodě a archeoparky

Zřejmě první muzeum v přírodě bylo otevřeno v Oslu roku 1881. U zrodu toho nejslavnějšího stál švédský jazykovědec Artur Hazelius, jenž již v roce 1873 ve Stockholmu otevřel Muzeum skandinávské etnografie, kde prezentoval mj. tabule se scénami z každodenního života tehdejších lidí. Roku 1891 představil Hazelius zcela nové muzeum v přírodě, jemuž dal jméno *Skansen* (od slova šance = opevňující val). V souladu

s romanticko-patriotickými ideály tehdejší doby prezentovalo jeho muzeum typické švédské venkovské sídlo, přičemž koncepčně bylo jeho cílem uchovat nejen objekty, ale také sociální strukturu a kulturní tradice, jež s těmito objekty funkčně souvisely. Proto byly kompletně vybavené domy obydleny také lidmi v dobových kostýmech a v jejich okolí se pohybovalo domácí zvířectvo.

Skansen inspiroval ostatní muzea tohoto typu v Evropě, kde jsou zpravidla označována jako muzea v přírodě (*open-air museum*), i když ve střední a východní Evropě se též ujal ne zcela adekvátní název „skanzen“. V severoamerické tradici převážil termín muzeum živé historie (*living history museum*), který naznačuje, že je zde hlavní pozornost upřena nikoli na budovy (jako je tomu v Evropě), ale na aktéry vystupující v dobových kostýmech: z nejznámějších uveďme například *Upper Canada Village* v Ottawě nebo *Colonial Williamsburg* ve Washingtonu D. C. Evropská muzea v přírodě vznikla především v místech, kde v historii dominovala dřevěná architektura, již bylo nutno zachránit před zánikem – proto existuje jen velmi málo takových muzeí v jižní Evropě, kde se tradičně stavělo z kamene. Primát drží skandinávské země, kde se nachází většina evropských muzeí v přírodě.

V ČR lze rozlišit dva typy těchto muzeí, muzea v přírodě nebo muzea lidové architektury: nejrozsáhlejším je *Valašské muzeum v přírodě* v Rožnově pod Radhoštěm (1925), dále *Soubor lidových staveb a řemesel Vysočina* poblíž Hlinska v Čechách (1972), *Polabské národopisné muzeum* v Přerově nad Labem (1895, jedno z nejstarších v Evropě), *Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy* ve Strážnici (1973) a další. Objekty v těchto areálech pocházejí zpravidla z různých blízkých lokalit a jen výjimečně se zde dochovaly „in situ“, na původním místě; jako například část památkové rezervace *Betlém* v Hlinsku v Čechách. Ve střední Evropě patrně v této souvislosti nemá obdoby slovenská památková rezervace *Vlkolínek* u Ružomberku, která je v zásadě kompletní in situ dochovanou vesnicí. Snahou českých muzeí v přírodě je zachovat zejména dřevěné stavby lidové architektury 18. a 19. století, ale též technické stavby, stroje a nástroje tradičních řemesel, i podobu zemědělství. Specifickou kategorií představují tzv. archeoparky a archeoskanzeny, vytvořené dle dánských, anglických a německých vzorů. V ideálním případě přibližují návštěvníkům život v pravěku, starověku a středověku (obživu, výrobu nástrojů), seriózně rekonstruované areály bývají spojeny s odborným archeologickým výzkumem: v ČR jsou to například *Březno u Loun* (budovy od 4. tisíciletí př. n. l. až po slovanské osídlení raného středověku), *Chotěbuz* (Podobora) u Českého Těšína (slovanské hradiště), *Modrá* u Velehradu (slovanské sídliště z doby Velké Moravy), nebo *Centrum experimentální archeologie ve Věstarech* u Hradce Králové (pravěká vesnice).

Muzea v přírodě a archeoparky

Sbírkou se v muzejním kontextu rozumí soubor předmětů, které mají určitou hodnotu, vyplývající z jejich reálné podstaty (materiál, počet dochovaných exemplářů), ze společenských konvencí či ze spojitosti s osobou majitele. Základní okruh činností muzejních institucí je zahrnut již ve zmíněné definici muzea, totiž získávání (sběrem, koupí, darem), uchovávání (konzervace), zkoumání a prezentace (výstavy, publikace) sbírkových předmětů, přičemž tato tzv. sbírkotvorná činnost je modifikována v závislosti na jednotlivých oborech muzejníka zájmu (historie, etnologie, botanika aj.). Nejlepší evropská muzea vykazují navíc velké množství dalších aktivit: pravidelné přednášky a konference, odborné prohlídky, diskuse o uměleckých dílech, výlety a exkurze, umělecké kurzy, happeningy a různé interaktivní workshopy. Velké muzejní instituce mohou mít vlastní archiv a zpravidla disponují také knihovnami, specializovanými na produkci ke kulturním dějinám a dějinám umění.

Z hlediska významu muzejních a galerijních sbírek pro historický výzkum je třeba si uvědomit, že historik ani jiný vědecký pracovník vlastně z pohledu muzea není hlavním „spotřebitelem“, což musí mít na paměti každý, kdo se do muzea vydá „bádat“. Muzeum totiž – na rozdíl od archivu – není uzpůsobeno primárně pro výzkum, ale spektrum jeho aktivit a zájmů je podstatně širší, jak už bylo uvedeno. Mnohá muzea a galerie mají samozřejmě své knihovny, soubory tisků a rukopisů, sbírky grafik a plánů a občas třeba i archiválie v rámci pozůstalostí. Nicméně jejich prvotním úkolem není zpřístupňování těchto materiálů odborníkům, od čehož se může odvíjet nejenom zvláštní badatelský režim, ale například také specifická systematizace neboli uspořádání takových sbírek. To ale na druhé straně neznamená, že by zde jakkoli absentoval kriticky-dokumentační přístup k pramenům (sbírkovým předmětům), ba naopak se zde často jeví naléhavější než u archiválií. Muzea pochopitelně opatrují množství předmětů, u nichž celkový kontext jejich původu a významu nelze zjistit vůbec, anebo to lze jen částečně. Podle současných muzejních zásad však každý předmět, aby se mohl stát předmětem muzejním, musí projít jistým dokumentačním procesem (*muzealizací*), od *selektce/výběru* přes *tezauraci/evidenci* a *uložení/uchování*, až k případné pozdější *komunikaci/prezentaci*, třeba formou výstavy či publikace. Tento proces lze chápat jako systematické zpracování a uložení dokumentů a údajů týkajících se muzejního předmětu v jeho původních i nynějších kontextech. Například každý nově nabytý archeologický artefakt musí být v muzeu doprovázen kartou sbírkového předmětu, resp. katalogizačním záznamem, který obsahuje základní charakteristiku nálezové situace příslušného archeologického výzkumu, včetně

časového i prostorového kontextu nálezu, popisu stavu dochování artefaktu atd. Pokud by se tak nestalo, byl by předmět navždy znehodnocen a již nikdy by nenesl odpovídající informační potenciál. Totéž se týká i jakéhokoli výtvarného díla, které by bez zjištění a uvedení provenienčních údajů, případně pozdějších konzervátorských či jiných zásahů neumožňovalo jeho zasazení do prostorověfunkčního, objednavatelského, či dokonce časového kontextu.

Úkoly:

- 1) Co víte o počátcích Národního muzea (historie vzniku, osobnosti, sbírky)?
- 2) Pokuste se popsat proces tzv. sbírkotvorné činnosti na příkladu jednoho konkrétního předmětu.

K dalšímu čtení:

BURKE, Peter: *Společnost a vědění. Od Gutenberga k Diderotovi*. Praha 2007.

ECO, Umberto: *Bludiště seznamů*. Praha 2009.

KESNER, Ladislav: *Marketing a management muzeí a památek*. Praha 2005.

SKLENÁŘ, Karel: *Obraz vlasti: příběh Národního muzea*. Praha 2001.

SLAVÍČEK, Lubomír: „*Sobě, umění, přátelům*“: *Kapitoly z dějin sběratelství v Čechách a na Moravě 1650–1939*. Brno 2007.

STRÁNSKÝ, Zbyněk Z.: *Archeologie a muzeologie*. Brno 2005.

ŠPÉT, Jiří: *Přehled vývoje českého muzejnictví*. Brno 2003.

WAIDACHER, Friedrich: *Príručka všeobecnej muzeológie*. Bratislava 1999.

Současné webové odkazy:

The International Council of Museums (ICOM): icom.museum

Asociace muzeí a galerií ČR: <http://www.cz-museums.cz>

12. ARCHIVY

Archivy představují v moderní společnosti spolu s dalšími tzv. paměťovými institucemi (Memory Institutions), tedy muzei, galeriemi, knihovnami apod., důležitou součást informačního systému, jehož cílem je ochrana a zpřístupňování dokumentů kulturního dědictví minulých generací. Pojem **archiv** má v českém jazyce několik významů. Především je jím označována instituce, jejímž hlavním úkolem je podle územní nebo věcné příslušnosti shromažďovat, uchovávat, ochraňovat, evidovat a zpřístupňovat pro vědecké a praktické využití historicky cenné písemnosti (většinou netištěné) a další dokumenty (zvukové, obrazové, filmové apod.), které vznikly z činnosti právnických a fyzických osob. Dále pak je to budova (depozitář), v němž jsou zmíněné písemnosti a dokumenty uloženy. Třetí významové pole slova archiv není zcela přesné. Označení archiv se totiž také používá pro soubor vybraných písemností vzešlých z organické činnosti původce (úřadu, instituce, podniku, právníké osoby nebo jednotlivce). V tomto případě by bylo vhodnějším a přesnějším označením sousloví archivní fond.

Archivní fond je organicky vzniklý soubor archiválií, který shromáždila určitá instituce, resp. osoba, a který byl po určité době a po výběru kulturně a historicky nejvzácnějšího materiálu uložen k trvalé úschově do archivu. Většina archivů uchovává více archivních fondů. V menší míře jsou v archivech uloženy i archivní sbírky.

Fond se dělí na archivní **inventární jednotky**, které jsou průběžně číslovány. Jednotku tvoří vždy jedna listina, kniha, u spisů pak soubor písemností určité signatury. V archivních depozitářích jsou již zpracované a zpřístupněné archiválie ukládány jednak jako samostatné knihy, mapy, plány apod., jednak jsou umístěny v archivních krabicích, kartonech. Přehled archivních fondů a sbírek v ČR poskytují webové stránky MVČR www.mvcr/clanek/archivni-fondy-a-sbirky-v-ceske-republice-386553.aspx.

Archivní sbírka představuje soubor archiválií *od různých původců*, který vznikl sběratelskou činností archivu či jednotlivců, nebo se jedná o cílevědomě scelovaný dokumentární materiál téhož typu, který byl spojen podle obsahového nebo formálního hlediska (např. sbírka fotografií, map, matrik aj.).

Archivní fondy nebo sbírky jsou tedy tvořeny archiváliemi. **Archiválie** jsou psané, obrazové a zvukové prameny dokumentární povahy, jež vznikly ze soustavné organické činnosti svých původců, a ti je však již ve svých registraturách nepotřebují, a které

byly vzhledem k době vzniku, obsahu, původu, vnějším znakům a trvalé hodnotě dané politickým, hospodářským, právním, historickým, kulturním, vědeckým nebo informačním významem vybrány ve veřejném zájmu k trvalému uchování a byly vzaty do evidence archiválií. Nově jsou podle archivního zákona mezi archiválie řazeny i hmotné prameny úzce související s archivním fondem nebo sbírkou (pečetidla, razítka apod.). Archiválie, které jsou evidovány na území České republiky, tvoří **Národní archivní dědictví** (do konce roku 2004 označováno jako jednotný archivní fond).

Teoretické, metodologické a metodické otázky spjaté s archivními fondy a archiváliemi všeho druhu jsou součástí **archivistiky** – archivní teorie, která na rozdíl od zahraničí (Francie, Slovenska a jiných zemí) není v českém prostředí jednoznačně přijímána jako samostatná vědní disciplína, ale je zahrnována vedle archivní praxe do **archivnictví**. Archivnictví je tak možné definovat jako disciplínu nebo nauku, která pojednává o všem, co se týká archivů a archiválií. Zahrnuje tedy vedle teoretických zobecnění a metodologických principů i praktické poznatky, zkušenosti, zásady, různé archivní postupy a techniky.

Historie

S ochranou úředních dokumentů, zejména hospodářského rázu, lze počítat již u nejstarších starověkých civilizací. Jak dokládají archeologické výzkumy v oblastech Předního Orientu, bylo tomu tak nejpozději od 3. tisíciletí př. n. l. v sumerských městech Uruk a Nippur. V antickém Řecku existoval v Aténách kromě úředních registratur zvaných „archeia“ (termín „arché“, případně „archeion“ označoval vlastně úřední budovu) skutečný archiv, který byl umístěn na radnici a od 4. st. př. n. l. v chrámu (Velké) Matky bohů („Métróon“) na agoře. Kromě úředních pramenů zde byly ukládány i prameny osobní povahy (např. závěti). V Římě v době republiky byla zákonodárná usnesení senátu ochraňována společně se státním pokladem v Saturnově chrámu. Po požáru tohoto chrámu byla na fóru v roce 78 př. n. l. vystavěna Quintem Lutatiem Catulem nová archivní budova („tabularium“), která dosud stojí na jihovýchodním svahu Kapitolu (jeho přízemí a první patro s arkádovou chodbou pojal Michelangelo do komplexu Palazzo Senatorio). Za císařství se staly registratury („scrinia“) císařské kanceláře důležitějšími než starý archiv. Ve vývoji archivů v římské říši sehrála významnou roli také města, která měla podle řeckého příkladu od roku 366 právo vést registra k pojištění soukromých práv, do nichž byly zaznamenávány opisy listin a smluv. Podle Justiniánových zákoníků z první poloviny 6. století (později označovaných jako Corpus iuris civilis) mělo každé

město zřídit archiv pro trvalé zajištění bezpečnosti svých nejdůležitějších právních dokumentů.

Ve středověku byla kontinuita s antickou zachována ve smyslu kancelářské tradice a vedení register jak u dvora římských císařů, tak v papežské kanceláři. Ale vlastní archiv zde nebyl systematicky veden až do počátku 16. století. Z organizačního hlediska pak měla mimořádný význam snaha ve Španělsku, kde byl poprvé cílevědomě shromážděn archivní materiál ze všech částí země do jednoho místa, kterým se stalo město Simancas v provincii Valladolid (dnešní Hlavní archiv v Simancasu). Archiv byl zřízen za vlády Karla V. v roce 1540, výrazného rozšíření se mu dostalo za Filipa II. V této době se také objevují první archivní teoretikové, jakými byli Jakob von Rammingen (1510–1582), později Baltazar Bonifacius (it. Baldassarre Bonifacio, 1585–1659), který jako první použil termín archiv místo původního označení registratura (v díle *De archivis liber singularis*, Venetiae 1632).

Zásadním způsobem bylo ovlivněno novodobé archivnictví koncem 18. století, když v roce 1794 francouzské Národní shromáždění přijalo speciální archivní zákon, podle kterého nemají archivy sloužit pouze jako právní báze pro své držitele, ale mají být otevřeny pro účely vědeckého bádání. Zákonem bylo zároveň nařízeno shromažďovat starší archivní materiál na úrovni nižších správních jednotek, které podléhaly pařížskému centru (tento model posloužil též k formování archivů v Nizozemí a později i v Belgii), a dohlížet na nestátní archivy. Postupně se nejen ve Francii, ale i v jiných evropských státech posilovalo vědomí, že svou důležitost mají nejen „živé“ písemnosti jako součást stávajících registratur, ale že starší fondy mohou dobře posloužit historickému bádání a že jejich dobrá správa o ně má hlubší kulturní význam.

Základ vědeckého pojetí archivnictví byl pak položen koncem 19. století. V roce 1891 vznikl profesní spolek holandských archivářů, který si vytyčil úkol vytvořit moderní systém zpracování archiválií v tamních archivech. Výsledkem jejich práce byla již v kapitole o pramenech připomenutá příručka Samuela Mullera, Johana Adriaana Feitha a Roberta Fruina *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven* (Groningen 1898). Za její hlavní přínos lze považovat dvě zásady, které autoři prosazovali:

1. Archiv má být vnímán nikoli jako libovolná snůška materiálů, ale naopak jako *organický celek*, který vzniká podle pevných pravidel z činnosti úřadů, respektive ze systematické činnosti jejich úředníků.

2. Dokumenty v archivu mají být pořádaný tak, aby byly zachovány v celku organicky vzniklé soubory archiválií vzešlé od jednoho původce (respect des fondes). Díky tomu se v pořádání archiválií prosadil provenienční princip, který je dnes používán v celosvětovém měřítku. Nizozemští archiváři tak vystihli podstatu moderního archivu a na tomto základě byl následně budován celý systém v archivnictví. Díky tomu se v průběhu 20. století archivnictví vyčlenilo z jiných disciplín a stalo se samostatným oborem.

Počátky archivů na území českého státu, podobně jako v jiných evropských zemích, souvisejí s činností institucí zajišťujících dobovou správní organizaci. K pevněji organizovaným úřadům nejdříve patřila panovnická kancelář, která byla jak vydavatelem listin a dalších písemných dokumentů pro jiné právní subjekty, tak také příjemcem písemností od římských králů, císařů a papeže, které bylo nutné chránit a uchovávat na bezpečném místě. Mnozí badatelé předpokládají, že původním místem uložení archivu českých panovníků byl Vyšehrad za vlády knížete a krále Vratislava II. (1061–1092). Prokazatelné je pak uložení tohoto archivu až v sakristii kostela sv. Víta na Pražském hradě od druhé poloviny 13. století. Od doby vlády Karla IV. už se nejednalo pouze o archiv českých panovníků, byl to archiv českého státu (České koruny).

Vedle panovnického archivu tvořily nejstarší tradici archivnictví archivy původu církevního a stavovského. Později se připojily archivy měst, patrimonií a univerzity.

Centrální (sběrové) archivy vznikly až v 18. století. V roce 1749 byl zřízen z pokynu Marie Terezie Tajný archiv, později nazývaný Domácím, dvorským a státním archivem ve Vídni. Do tohoto archivu byl vybrán (byť jen zčásti) nejvýznamnější archivní materiál ze všech habsburských dědičných zemí (včetně listin českého korunního archivu). Postupně však archiv převzal i materiál centrálních úřadů rakouského soustátí i bývalých císařských institucí a z původně výběrového se tak stal archiv hlavní.

Písemnosti ústředních úřadů českého státu (např. české kanceláře a komory) a Českého království (gubernia, místodržitelství apod.) soustředil v Čechách guberniální archiv založený v roce 1748. Od poloviny 19. století byl archiv přejmenován na místodržitelský a po vzniku Československa na archiv ministerstva vnitra (od roku 1950 nesl název Ústřední archiv ministerstva vnitra). Na konci 18. století vznikl vedle guberniálního archivu také stavovský archiv (zemské samosprávy), který se v roce 1862 konstituoval jako český zemský archiv (Archiv země České). Naopak na Moravě převzal původní stavovský archiv v Brně (podobně tomu bylo i ve Slezsku v Opavě) postupně i funkci místodržitelského archivu, resp. zeměpanského archivu, a vznikl tak zemský archiv moravský (1839) a slezský (1901). Kromě těchto archivů byl ještě založen v roce 1846

archiv zemského, tj. dnešního Národního muzea v Praze, který se soustředil především na shromažďování archivních materiálů od nestátních institucí a jednotlivců. Do určité míry poskytovaly uvedené archivy odbornou péči i ostatním archivům – církevním, městským a patrimoniálním. Až v roce 1894 byl dohled nad archivy svěřen Archivní radě při Ministerstvu vnitra ve Vídni.

Ve 20. století došlo k zásadním změnám v českém, resp. československém archivnictví až po druhé světové válce. V roce 1954 byl vládním nařízením o archivnictví zřízen jednotný archivní fond. Tím došlo k výraznému rozšíření státem spravovaných úřadů, institucí, zemědělských a průmyslových podniků, které povinně musely odvádět svou agendu po uplynutí příslušné doby a po skartaci určitých písemností do státních archivů. Při ministerstvu vnitra byla zřízena archivní správa a poradním orgánem ministerstva se stala Vědecká archivní rada. V témže roce vznikl sloučením Ústředního archivu ministerstva vnitra a Archivu země České Státní ústřední archiv v Praze. Ten byl od 1. ledna 2005 přejmenován na Národní archiv (viz schéma vývoje ústředního archivu českého státu; <http://www.nacr.cz/image/onas-hist-full-2.gif>).

Od zavedení krajského zřízení v roce 1949 byly postupně zřizovány krajské archivy (označované jako státní archivy, později státní oblastní archivy), respektive začaly jejich funkci plnit bývalé zemské archivy v Brně a Opavě. Od počátku 50. let pak byly budovány také okresní archivy, jejichž původní základ představovaly archivy městské a fondy místní povahy. Až teprve koncem decennia do nich byly ukládány archiválie vlastní okresní povahy. Do tohoto období spadá i rozvoj podnikových archivů. Podle vyhlášky ministerstva vnitra o podnikových archivech z roku 1956 musely všechny podniky zřídit své vlastní archivy, popřípadě se dohodnout s dalšími podniky na zřízení sdružených podnikových archivů. V roce 1960 byla síť státních a okresních archivů přizpůsobena nové územní reorganizaci. Později byly do archivní sítě zařazeny také archivy zvláštní (zvláštního významu), které pečovaly o archiválie specifického charakteru a významu. Do této skupiny patřily archivy ozbrojených složek, parlamentu, prezidenta a jeho kanceláře, televize a rozhlasu ad.

Archivní síť v ČR

Síť archivních institucí v každé zemi se většinou řídí hlediskem instančním, oborovým, územním a chronologickým. Každý vyspělejší stát na světě má dnes svůj centrální, národní nebo státní archiv. Od těchto archivů bývají oddělovány různé zvláštní archivy (vojenské, zahraniční apod.). Další skupiny představují archivy s územní kompetencí

různého stupně (např. zemské, provinční, krajské, okresní, městské aj.), církevní archiv, archiv šlechtických rodin, velkých podniků apod.

Současnému uspořádání archivů v České republice, jak již bylo výše uvedeno, předcházela dlouhodobý vývoj. Jejich strukturu, kompetence a označení ovlivňovaly nejen různé správní reformy, mocenskopolitické změny ve společnosti, ale i rozvoj archivistiky nebo vznik nových médií (rozhlas, televize apod.). Dnešní podoba archivní sítě je legislativně zakotvena v archivním zákonu č. 499/2004 Sb. a dalších vyhláškách. Archivy náleží v ČR do resortu ministerstva vnitra, které prostřednictvím Odboru archivní správy a spisové služby řídí a koordinuje oblast archivnictví a spisové služby. Odbor mimo jiné zajišťuje ochranu a evidenci Národního archivního dědictví včetně archivních kulturních památek a národních kulturních památek, vede evidenci archivů, muzeí, knihoven, galerií, památníků, vědeckých ústavů a vysokých škol, v nichž jsou uloženy archiválie, rozhoduje o akreditaci archivů, organizuje výzkum pramenů k českým dějinám v zahraničí apod.

Centrální postavení mezi archivů v České republice zaujímá **Národní archiv v Praze** (<http://www.nacr.cz>), který je největším archivním komplexem v zemi. Pečuje o archiválie někdejších i současných centrálních úřadů a institucí českého státu (české kanceláře, komory apod.), Československé republiky, Československé socialistické republiky (včetně materiálů Ústředního výboru KSČ), České a Slovenské Federativní Republiky, České socialistické republiky a České republiky s výjimkou těch, o něž pečuje Archiv bezpečnostních složek nebo některý ze specializovaných archivů. Dále jsou v jeho péči archiválie vzniklé z činnosti centrálních úřadů habsburské monarchie, ústředních orgánů okupační správy z let 1939–1945 a vlády Československé republiky v exilu z období 1939–1945. Rozsáhlé jsou zde také fondy zemské proveniencí (gubernium, místodržitelství a další zemské úřady). Zvláštní pozornosti si zaslouží připomenutí národní kulturní památky – **Archivu České koruny** – souboru 2 822 kusů archiválií z let 1158–1935, který je zejména pro období starších českých dějin nejvýznamnějším a nejvzácnějším archivním fondem v České republice. Jsou v něm soustředěny dokumenty, které upravovaly právní postavení českého státu vůči zahraničním subjektům a zajišťovaly jeho vnitřní uspořádání, je jedním ze základních symbolů české státnosti a zároveň patří k nezávažnějším archivním celkům svého druhu v Evropě. Zvláštní celek Národního archivu tvoří materiály z vídeňských centrálních archivů a úřadů týkající se českých zemí, které byly získány ve prospěch Československa na základě archivní rozluky s Rakouskem v roce 1920. Archiv dále pečuje o archivní fondy a sbírky církevních institucí (pražského arcibiskupství, vyšehradské kapituly, klášterů apod.). Důležitá je sbírka opisů z různých zahraničních archivů, rukopisů, map, plakátů a letáků a řada písemných pozůstalostí.

Sít **státních oblastních archivů** pro jednotlivé regiony tvoří v Čechách archivy v Praze (pro Středočeský kraj a Hlavní město Prahu), Třeboni (pro Jihočeský kraj), Plzni (pro kraje Karlovarský a Plzeňský), Litoměřicích (pro kraje Liberecký a Ústecký) a Zámrsku (pro kraje Královéhradecký a Pardubický), na Moravě a ve Slezsku pak zemské archivy v Brně (pro kraje Jihomoravský, Vysočina a Zlínský) a Opavě (pro kraje Moravskoslezský a Olomoucký). V těchto archivech náleží k nejstarším materiálům archiválie uložené ve fondech šlechtických rodů (k nejcennějším patří komplet více než 8 000 písemností z let 1216–1659 z rodinného archivu Rožmberků, uložený ve sbírce Historica Třeboň, který představuje unikátní soubor archiválií k dějinám zemí Koruny české a sousedních zemí; o jeho mimořádnosti svědčí skutečnost, že byl v roce 2000 prohlášen národní kulturní památkou), velkostatků a církevních institucí (biskupství, kapitul, klášterů apod.). Z období 1848–1918 jsou zde uloženy například archiválie dočasných krajských úřadů a vlád, policejních úřadů, krajských soudů, státních zastupitelství, finančních ředitelství, obchodních a živnostenských komor aj. Z mladších písemností nalezne badatel v těchto archivech materiály krajských národních výborů, všech ostatních úřadů krajské povahy, které vznikly po roce 1949, některých společenských organizací apod., z období okupace pak většinou fondy nacistické a autonomní oblastní a okresní správy. V těchto archivech byly v hojné míře shromážděny materiály týkající se zemědělských a průmyslových podniků, soubory pozemkových knih, církevních matrik a mnoho dalších archivních fondů a sbírek.

Zemské archivy ve srovnání se státními oblastními archivy navíc uchovávají materiály povahy zemské. V **Moravském zemském archivu v Brně** se jedná o stavovské a samosprávné fondy Markrabství moravského, Země moravské, resp. moravskoslezské, dále pak soubory archivních materiálů politické, policejní, soudní a finanční zemské správy od počátků až do poloviny 19. století. Následně pak tvoří nejdůležitější celky komplety písemností z činnosti místodržitelství, zemského úřadu a po roce 1945 zemského národního výboru. Velké množství cenného archivního materiálu je uloženo také v uměle vytvořených sbírkách (např. Bočkově, Cerroniho, rukopisů aj.). Archiv dále pečuje o katastry a unikátní komplet moravských zemských desk – veřejných úředních knih vzniklých z činnosti stavovských institucí Markrabství moravského, kterými se zajišťovala usnesení zemských sněmů a soudů a jimiž byla zabezpečována veřejná a soukromá práva feudální politické reprezentace Moravy. Byly základem svobod, práv a majetkové držby svobodných obyvatel markrabství. Část zemských desk, jmenovitě 73 svazků z let 1348–1642, věnovaných především převodům šlechtického pozemkového majetku, byla prohlášena národní kulturní památkou.

V **Zemském archivu v Opavě** jde o fondy knížecí a státní správy bývalých slezských knížectví a později rakouského dílu Slezska, pokud nebylo v oblasti správy spojeno s Moravou (1782–1850 a od roku 1928), a dále pak soubory stavovských a samosprávných materiálů ze zmíněných území.

Od roku 2005 jsou součástí (vnitřní organizační jednotkou) oblastních a zemských archivů územně příslušné **státní okresní archivy**. K nejstarším archiváliím v těchto archivech patří dokumenty z fondů jednotlivých obcí (zejména měst). Základ archivu představují soubory materiálů z činnosti okresních hejtmanství, okresních národních výborů, soudů, berních správ a úřadů apod. Badatel v těchto archivech může dále studovat například písemnosti škol, far, jednotných zemědělských družstev, různých spolků apod.

Skupinu **archivů územně samosprávných celků** tvoří v současnosti archivy pěti velkých měst: Archiv hlavního města Prahy, Archiv města Brna, Ostravy, Plzně a Ústí nad Labem. Tyto archivní instituce zajišťují odborné archivní činnosti v územní a samosprávné působnosti daných měst. V těchto archivech jsou uloženy archiválie z činnosti samosprávných úřadů příslušného města (popř. připojených obcí), kulturních, sociálních a zdravotnických institucí, farních úřadů, škol, spolků, cechů, městských komunálních podniků a družstev, dokumenty z pozůstalostí významných osobností města a další.

Otevřenou skupinu v rámci archivní sítě u nás představují **specializované archivy** (podle dřívějšího dělení archivy zvláštního významu). V současnosti je v České republice akreditovaných více než dvacet specializovaných archivů (viz <http://www.mvcr.cz/clanek/archivy-a-archivalie.aspx?q=Y2hudW09MQ%3d%3d> nebo <http://www.cesarch.cz/adresar.php?typ=SPECA>), <http://www.cesarch.cz/archivnictvi/adresar-archivu/>). Do péče specializovaného archivu náleží archiválie vzniklé z činnosti jeho zřizovatele nebo z činnosti jeho právních předchůdců a archiválie získané darem nebo koupí. Specializované archivy mají některé organizační složky státu (Kancelář prezidenta republiky, Poslanecká sněmovna a Senát Parlamentu ČR, Ministerstvo zahraničních věcí, Ministerstvo obrany – Vojenský historický archiv, Akademie věd ČR, Český úřad zeměměřický a katastrální); veřejnoprávní instituce (Česká národní banka, Český rozhlas, Česká televize); státní příspěvkové organizace (Národní galerie, Národní knihovna, Národní muzeum, Moravská galerie, Národní technické muzeum, Literární archiv Památníku národního písemnictví aj.) – do této kategorie náleží i Národní filmový archiv; vysoké školy (Univerzita Karlova v Praze, Masarykova univerzita v Brně, Mendlova univerzita v Brně, České vysoké učení technické v Praze, Vysoké učení technické v Brně aj.); významné podniky (např. DIAMO – pokračovatel Československého uranového průmyslu). Po splnění podmínek akreditace může být tato skupina archivů rozšířena o další archivní subjekty.

Do skupiny **bezpečnostních archivů** náleží akreditované archivní instituce, jejichž pracovníci vybírají a uchovávají archiválie z dokumentů vzniklých z činnosti jejich zřizovatelů, u nichž dosud nebyl zrušen stupeň utajení. Tento typ archivu mohou podle zákona zřizovat pouze některá ministerstva (vnitřní, obrany a zahraničních věcí), Národní bezpečnostní úřad, bezpečnostní sbory a zpravodajské služby České republiky. V současnosti má akreditované bezpečnostní archivy například Bezpečnostní informační služba, Národní bezpečnostní úřad, Vojenské zpravodajství ČR a Policie ČR. Nahlížení do materiálů těchto archivů není badatelské veřejnosti umožněno. V případech zrušení stupně utajení převede bezpečnostní archiv, s výjimkou bezpečnostních archivů zřízených bezpečnostním sborem nebo zpravodajskou službou České republiky, tyto archiválie do péče specializovaného archivu svého zřizovatele, pokud existuje, nebo do Národního archivu. I poté mohou bezpečnostní sbory a zpravodajské služby České republiky odepřít nebo omezit nahlížení do archiválií, u nichž byl zrušen stupeň utajení, pokud však obsahují informace i nadále důležité pro ochranu ústavního zřízení, významných ekonomických zájmů, bezpečnosti a obrany České republiky.

Samostatnou archivní institucí mezi veřejnými archivy představuje **Archiv bezpečnostních složek**, který byl zřízen zákonem č. 181/2007 Sb. Archiv se sídlem v Praze (část archivu se nachází v Kanicích u Brna) je přímo řízen Ústavem pro studium totalitních režimů a spravuje archivní fondy a sbírky vzniklé z činnosti bezpečnostních složek, Komunistické strany Československa a organizací Národní fronty působících v bezpečnostních složkách. V archivu jsou uloženy například archiválie z činnosti unitárního ministerstva vnitra (1945–1950, 1953–1968), ministerstva národní bezpečnosti (1950–1953), federálního ministerstva vnitra (1969–1992), centrálních i územních útvarů Státní bezpečnosti (1945–1990), centrálních i územních útvarů Sboru národní bezpečnosti a Veřejné bezpečnosti z let 1945–1991, vyšetřovací a soudní spisy československých občanů souzených některými soudy Německé říše, dokumenty Hlavní správy vojenské kontrarozvědky, Zpravodajské správy Generálního štábu Československé lidové armády, Pohraniční stráže a Vojsk ministerstva vnitra, Správy nápravné výchovy Ministerstva spravedlnosti ČSR, táborů nucených prací, internačních táborů a Správy vězeňské stráže. Náplní činnosti náleží archiv mezi specializované archivy, jeho působnost je ze zákona časově omezena do 1. ledna 2030. Po tomto datu by se měl stát Archiv bezpečnostních složek součástí Národního archivu.

Soukromé archivy mohou zřizovat fyzické nebo právnické osoby s výjimkou těch, které jsou zřizovateli výše uvedených veřejných archivů. Mohou působit jako archivní instituce, pokud jim byla udělena akreditace. K akreditovaným soukromým archivům v současnosti patří archivy firem (např. Vítkovice, a. s., Škoda Auto, Sokolovská uhelná,

Ostravsko-karvinské doly, a. s., ArcelorMittal Ostrava, a. s., Plzeňský Prazdroj, a. s.) a dále Archiv Centra hasičského hnutí Příbryslav, Všeodborový archiv Českomoravské konfederace odborových svazů, Diecézní archiv Biskupství brněnského, Archiv Židovského muzea a Archiv České strany sociálně demokratické. Stejně jako v případě specializovaných archivů ani skupina soukromých archivů není uzavřena a po splnění akreditačních podmínek může být rozšířena o další archivní instituce. Na druhé straně je nutné uvést, že některé akreditované soukromé archivy také zanikly a své fondy předaly veřejným archivům (např. Archiv společnosti Škoda Plzeň Státnímu oblastnímu archivu v Plzni).

Archivy v zahraničí

V následujícím textu je z pochopitelných důvodů uveden pouze výběr zahraničních archivů. Již před čtyřiceti lety jich totiž bylo bezmála 2 800 a ve svých prostorách již tehdy schraňovaly více než 10 700 kilometrů archiválií. Většina archivních institucí se nacházela v Evropě (83 %), stejně tak jako množství zachovalých archiválií (71 %).

Rostoucí počet a význam mezinárodních institucí vyvolaly v minulém století potřebu uchovávat jejich dokumenty v samostatných archivech a nespoléhat se na možnosti archivní sítě země, v nichž mají tyto úřady svá sídla. K nejvýznamnějším archivům mezinárodních úřadů a organizací patří archiv Spojených národů, uložený v evropské kanceláři OSN v Ženevě; <http://www.unog.ch>, Organizace spojených národů v New Yorku; <http://archives.un.org>, Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD) v Paříži; <http://www.oecd.org/general/oecdarchives.htm>, a Mezinárodní organizace pro vzdělávání, vědu a kulturu (UNESCO) tamtéž; <http://www.unesco.org/archives/>, Mezinárodního červeného kříže a červeného půlměsíce v Ženevě; <http://www.icrc.org/eng/resources/icrc-archives/>, a Mezinárodního úřadu práce tamtéž; <http://www.ilo.org/century/ressearch/archives/lang--en/index.htm>, Mezinárodního měnového fondu v New Yorku; <http://www.imf.org/external/np/arc/eng/archive.htm>, Severoatlantické aliance v Bruselu; <http://www.nato.int/archives/>, a Světové banky ve Washingtonu; <http://archives.worldbank.org>.

Archivní materiály Evropského parlamentu, Rady ministrů, Evropské komise, Auditorského dvora, Evropského hospodářského a sociálního výboru, Evropské investiční banky a proevropsky orientovaných organizací a hnutí přístupné veřejnosti a kompletně zpracované příslušnou archivní službou jsou uloženy pro trvalé uchování v Historických archivech Evropské unie. Spravuje je Evropský univerzitní institut ve Florencii; <http://www.eui.eu/Research/HistoricalArchivesOfEU/Index.aspx>.

Kromě výše uvedených institucí obsahuje základní informace o archivech dalších více než třiceti mezinárodních úřadů a organizací průvodce po archivech mezinárodních institucí, dostupný na UNESCO webových stránkách: http://www.unesco.org/archives/sio/Eng/listorg_full.php.

Z dalších zahraničních archivů je na tomto místě možné stručně zmínit alespoň ústřední archivní instituce sousedních států, respektive výjimečně i další archivy, které ve svých fondech obsahují větší množství písemností k českým dějinám. Pozornost si zaslouží **Slovenský národní archiv** v Bratislavě; <http://www.minv.sk/?slovensky-narodny-archiv-1>, který vznikl v roce 1954. Z agendy státní správy obsahuje zejména archiválie vzniklé po roce 1918. Jsou to především fondy ministerstva s plnou mocí pro správu Slovenska do roku 1928 a krajinského (zemského) úřadu do roku 1939, po nichž časově následují archivní materiály ústředních úřadů a organizací Slovenského štátu z let 1938–1945. Při absenci centrální správy na Slovensku do roku 1918 má zásadní význam pro studium slovenských dějin Maďarský národní archiv v Budapešti; <http://www.mol.gov.hu>, založený v roce 1723, resp. 1756, a to i přesto, že byl na konci druhé světové války a v roce 1956 citelně poškozen.

V roce 1945 byl vytvořen **Rakouský státní archiv** ve Vídni; <http://www.oesta.gv.at/>. Jeho vznikem byly spojeny pod jednu správu dřívější centrální archivy: Domácí, dvorský a státní archiv, Válečný (vojenský) archiv, Všeobecný správní archiv a Archiv finanční a dvorské komory. Jako páté oddělení Rakouského státního archivu byl v roce 1983 zřízen Archiv republiky. V historických odděleních archivu jsou mimo jiné archiválie centrálních úřadů habsburské monarchie a nejvyšších orgánů Svaté říše římské (do roku 1806). Pro poznání zejména starších českých dějin má význam několik dalších archivů a poboček sídlících ve Vídni, jako například Centrální archiv Řádu německých rytířů, vídeňská pobočka Domácího archivu vládnoucího rodu Lichtenštejnů ve Vaduzu, archiv univerzity, města Vídně aj.

Ústředním archivem v Německu je **Spolkový archiv**; <http://www.bundesarchiv.de>, který vznikl v roce 1952 v Koblenzi. Další pracoviště jsou zejména v Berlíně a Freiburgu. Ve Spolkovém archivu jsou uloženy archiválie centrálních úřadů bývalé německé říše, Německé demokratické republiky, včetně dokumentů stranických a masových organizací (pracoviště v Berlíně-Lichterfeldu), a Německé spolkové republiky, včetně fondů z činnosti institucí již sjednoceného státu (pracoviště v Koblenzi). Vojenské materiály schraňuje pracoviště ve Freiburgu a jednu z největších kolekcí filmů pak pracoviště v Berlíně-Wilmersdorfu.

V Polsku jsou tři centrální archivy: **Hlavní archiv starých akt**; <http://www.agad.archiwa.gov.pl/>, pro období do roku 1918, **Archiv nových akt**; <http://www.aan.gov>.

pl/, pro mladší období a **Národní digitální archiv** (do roku 2008 Archiv audiovizuální dokumentace); <http://www.nac.gov.pl/>, mají svá sídla ve Varšavě.

Výběrový přehled zahraničních archivů završí **Vatikánský tajný archiv**; <http://www.archivosegretovaticano.va/>. Počátky papežského archivu lze hledat již ve 4. století. Papež Damas I. (366–384) pro něj dal zřídit prostory v bazilice svatého Vavřince v Prasine, v nichž byl archiv spojen s knihovnou. Propojení papežského archivu s knihovnou trvalo až do 19. století. V roce 1881 byl papežský archiv vyčleněn ze závislosti na knihovně a zároveň byl otevřen k veřejnému odbornému studiu. Počátkem 20. století byly do archivu převzaty písemnosti téměř všech papežských úřadů. Z původně papežského se tak tento archiv stal centrálním archivem celé papežské kurie. Otevření archivu badatelské veřejnosti vedlo následně k velkému zájmu o studium tamních písemností a ke zřizování historických ústavů jednotlivých zemí v Římě, jejichž pracovníci se soustředili na excerpci a zpřístupňování těchto materiálů (Československý ústav v Římě byl založen v letech 1921–1923 a působil až do svého zrušení německou okupační mocí v roce 1941, v roce 1993 byl založen znovu jako Český historický ústav v Římě). Část opisů archiválií, které provedli čeští badatelé, je uložen v Národním archivu v Praze.

Přehled základních kontaktů (webových adres) na další, zejména centrální archivy nejen v Evropě, ale i v ostatních částech světa poskytuje na svých webových stránkách Mezinárodní archivní rada; <http://www.ica.org/99/ica-regional-branches/ica-regional-branches.html>, která je mezinárodní nevládní organizací sdružující archiváře celého světa. Podporuje rozvoj archivů ve všech zemích, koordinuje v mezinárodním měřítku veškeré činnosti týkající se jejich správy apod.

Obsah archivu

Archivy vznikly tak, že jim úřady, instituce, organizace i některé osoby předaly do trvalé úschovy písemné a příbuzné dokumenty, které pocházely z jejich činnosti. Předávání písemností institucí do archivů je dnes v České republice dáno zákonem, příliv písemností je tak automatický a nevyhnutelný. Tyto dokumenty jsou odevzdávány archivu až po uplynutí určité doby, kdy ztratily svůj praktický význam, a po výběru a vyřazení v rámci skartačního řízení těch materiálů, které nemají historickou hodnotu, jsou evidovány a uspořádány do fondu. Odhaduje se, že z celkového množství vyprodukovaných písemností této provenience se do archivů dostává jen malá část v rozsahu 3–20 procent. V případě dosud existujících právnických a fyzických osob může být větší množství materiálu ještě uloženo u jejich původců v kancelářích, spisovnách,

domácnostech apod. I přes výše uvedené se malá část archiválií do archivů dostává také nákupem nebo darem.

Podmínky studia v archivu

Studium v archivech je v současnosti umožněno osobám, které prokážou svou totožnost (občanským průkazem nebo pasem) a vyplní badatelský list, do něhož kromě personálií uvedou i účel, ke kterému hodlají archiválie využít (vědecký, studijní, soukromý), a téma své práce. Obecně platí, že ke studiu mohou být předkládány archiválie starší 30 let, není-li stanoveno jinak například z důvodu ochrany osobních údajů apod., a všechny již zveřejněné archiválie.

Konkrétní podmínky, za kterých je studium umožněno, se řídí badatelským řádem (vzorový badatelský řád obsahuje Příloha č. 3 k vyhlášce č. 645/2004 Sb.) příslušného archivu. Archiválie mohou zájemci studovat jen v prostorách archivu k tomu určených (badatelná). Zásadně se nesmí archiválie jakkoliv poškozovat, upravovat a přemísťovat. Ve výjimečných případech mohou být archiválie badateli ke studiu převezeny z jednoho archivu do druhého, u vzácnějších archiválií je jakákoliv přeprava zakázána. Mnohdy však lze využít ke studiu mikrofilmy, nechat si pořídit fotokopie apod. Na základě žádosti je možné si ve většině českých archivů archiválie nafotit digitálním fotoaparátem.

Archivní pomůcky

Po uspořádání fondu jsou vypracovány, popř. doplňovány archivní pomůcky, které jsou k dispozici badatelům při vyhledávání příslušných pramenů. Archivní zpřístupňovací pomůcky se dnes dělí na: **referenční, základní a speciální.**

K referenčním pomůckám jsou řazeny průvodce, soupis fondů, popis fondu a edice. Z nich nejznámější je **průvodce po archivu**, který poskytuje badateli orientační přehled o obsahu archivu (popřípadě jeho oddělení). Průvodce je soubor popisů jednotlivých fondů (sbírek) archivu s uvedením základních údajů o původci, obsahu a rozsahu fondu, stavu jeho dochování a zpracování i o možnostech jeho využití. Součástí průvodce je dále stručná charakteristika oblasti, v níž archiv působí, informace o jeho vývoji a organizaci, popř. o archivní knihovně, pokud ji archiv vlastní, a pomocný aparát (jmenný, místní a věcný rejstřík, seznam zkratk, soupis použité literatury apod.). Většina archivních průvodců byla vydána knižně, jsou tak zájemcům běžně dostupné ve větších knihovnách.

První archivní průvodce (pro Ústřední archiv ministerstva vnitra v Praze) byl publikován v roce 1952, do konce 20. století pak dále své průvodce získaly všechny oblastní (zemské) archivy, většina městských archivů, řada okresních archivů, některé archivy zvláštního významu a podnikové archivy.

Soupis fondů poskytuje přehled archivních fondů z jednoho nebo více archivů s údaji o jejich názvech a uložení; v **popisu fondu** jsou badatelům předkládány informace o obsahu, původci, časovém a kvantitativním rozsahu, stavu dochování, zpracování a možnostech využití příslušného souboru archiválií. Za archivní pomůcku je považována i **edice**, tj. textová nebo obrazová reprodukce dokumentu podle stanovených pravidel, když jsou v ní publikovány výhradně archiválie uložené v archivu, který ji pořídil.

Základní pomůcky tvoří manipulační seznam (dříve označován jako prozatímní inventární seznam), dílčí inventář, inventář a katalog. Archiválie opatřené těmito pomůckami jsou považovány za zinventarizované s výjimkou **manipulačního seznamu**. V tomto seznamu jsou archiválie pouze zpracované (uspořádané), avšak dosud neinventarizované. Manipulační seznam má prozatímní charakter. Slouží do doby vytvoření jiného typu archivní pomůcky s větší stálostí (například inventáře). **Dílčí inventář** je vypracováván pro uzavřenou část archivního souboru, který nebyl prozatím jako celek završen a scelen (např. proto, že část písemností je ještě ve spisovně úřadu nebo organizace). Nejrozšířenější pomůckou v archivech České republiky je **inventář** (v roce 1997 tvořily inventáře více než polovinu ze všech existujících archivních pomůcek). Inventář je vypracováván pouze k uzavřeným archivním souborům. Kromě titulního listu a tiráže se skládá z úvodu (obvykle doplněn seznamem pramenů a literatury), z vlastních inventárních záznamů a z rejstříků jmenných a věcných (pokud je jejich zařazení účelné). Úvodní část kvalitních inventářů poskytuje badatelům důležité informace o původci fondu, kterými se například rozumí poznatky o organizačním a kompetenčním vývoji instituce; u osobních fondů životopisy osob apod., a o vývoji a dějinách archivního souboru (popis registratury původce, uložení písemností, jejich zpracování, manipulace s nimi a případné ztráty způsobené různými faktory – skartace, požáry, povodně apod. – před převzetím do archivu). Součástí takového úvodu je dále archivní a obsahová charakteristika materiálu a způsobu jeho zpracování a seznam použitých pramenů a literatury. Vlastní záznamy inventáře postihují všechny inventární jednotky fondu, jejich signatury (pokud existovaly), názvy nebo heslovité popisy obsahu, datace či časová rozmezí a uložení v podobě čísel knih, kartonů a map. Rejstříky, které jsou svým obsahem a formou shodné s obdobnými nástroji (pomůckami) odborných historických knih, usnadňují orientaci v textu vyhotoveného inventáře.

Další pomůckou pro badatele je **katalog**. Obsahuje titulní list, obsah, úvod se seznamem použitých pramenů a literatury, katalogové záznamy, rejstříky a tiráž.

Vypracovává se pouze pro významné fondy nebo jejich části, popř. pro fondy, u kterých by popis archiválií formou inventárních záznamů byl pro badatele nedostatečný (soudní, policejní fondy apod.). V katalogu jsou archiválie popsány podrobněji pomocí katalogových záznamů. Pokud jsou například katalogizovány listiny, získají z katalogu badatelé důležité údaje z hlediska potřeb historické a právní vědy, diplomatiky a sfragistiky. Katalogizační záznam pak obsahuje regešt vypovídající o obsahu listiny, její stručné diplomatické zhodnocení, poznámky registračního a kancelářského původu, u pečetí jejich počet, popis a jména pečetitelů. Zásadní rozdíl mezi inventářem a katalogem je ve zpřístupnění spisového materiálu, katalog zachycuje již každý spis a jeho stručný obsah, u staršího materiálu dokonce každou jednotlivou písemnost.

Kromě uvedených pomůcek se mohou badatelé setkat ještě se *sduženým a skupinovým inventářem*, který byl zhotovován k více archivním souborům, jejichž původci měli totožné, příbuzné či podobné kompetence působení nebo společné místo činnosti (např. několik cechů v jedné lokalitě). Po vydání nového archivního zákona není tento typ pomůcek nadále vypracováván.

Speciálními archivními pomůckami jsou rejstřík, tematický katalog, soupis archiválií a tematický rejstřík. Archiválie opatřené speciální archivní pomůckou se považují za inventarizované. **Rejstřík** je abecedně uspořádaný jmenný (osobní, místní nebo názvový) a věcný ukazatel sloužící k podrobné orientaci v obsahu archivního souboru nebo jeho části. **Tematický rejstřík** je stejný seznam určený však pouze k vymezenému tématu z jednoho nebo více archivních souborů s údaji o jejich uložení. **Tematický katalog** je soupis jednotlivých archiválií tvořený katalogizačními záznamy k vymezenému tématu z jednoho nebo více archivních souborů jednoho nebo více archivů s přesnými údaji o jejich uložení. Náležitosti tematického katalogu jsou totožné s náležitostmi katalogu. **Soupis archiválií** je tvořený obsahovými záznamy k vymezenému tématu z jednoho nebo více archivních souborů s přesnými údaji o jejich uložení.

Archivní pomůcky (s výjimkou průvodců po archivech) byly jen výjimečně vydávány tiskem (či rotaprintem), většinou jsou uloženy v archivech ve formě strojopisů, popřípadě kartoték. V současné době je již část archivních pomůcek (především inventářů) digitalizována, zejména se to týká pomůcek ze Zemského archivu v Opavě (http://www.archives.cz/zao/digitalni_archiv/) a Státního oblastního archivu v Třeboni (<http://digi.ceskearchivy.cz/DA?lang=cs&>). V obou uvedených archivech byly digitalizovány též pomůcky z příslušných státních okresních archivů. Elektronické pomůcky evidované na ústřední úrovni Odborem archivní správy a spisové služby MV ČR by v budoucnu měly vytvořit centrální Národní archivní inventář s globálními rejstříky a dalším vyhledávacím aparátem.

Digitalizace v archivech se neomezuje pouze na archivní pomůcky, rozvíjí se také v oblasti zpřístupňování jednotlivých archiválií, popř. archivních fondů nebo sbírek (často ve spolupráci s dalšími institucemi). Tímto způsobem jsou zpřístupňovány například středověké listiny, rukopisy a úřední akta z klášterů a biskupství, církevní matriky, mapy stabilního katastru (indikační skici), veduty měst apod. V posledních letech archivní velmi těsně spolupracují v oblasti digitalizace s dalšími paměťovými institucemi ve snaze využít informačních a komunikačních technologií nejen při péči o kulturní dědictví a jeho zpřístupnění, ale i pro zajištění ochrany digitalizovaných údajů. Za tímto účelem pořádá pravidelně od roku 2000 Svaz knihovníků a informačních pracovníků ČR, později ve spolupráci s Národním archivem a Národní knihovnou ČR, konference s názvem *Archivy, knihovny, muzea v digitálním světě*. Zde jsou každoročně prezentovány (v roce 2013 se konalo již v pořadí čtrnácté zasedání, jeho obsah spolu s několika staršími viz <http://www.skipcr.cz/akce-a-projekty/akce-skip/archivy-knihovny-muzea-v-digitalnim-svete/>) nejnovější výsledky především domácích paměťových institucí v oblasti digitalizace artefaktů a dokumentů.

Citace archivních pramenů

Archivní prameny je samozřejmě zapotřebí řádně citovat. Úplná citace se užívá pouze poprvé, další citace jsou ve zkrácené verzi (zde v ukázce první uvedená citace je úplná, druhá zkrácená).

Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA), Moravsko-slezské zemské gubernium B 95, sign. 1/9, karton 358, č. j. 238, folio 38. MZA, B 95, sign. 1/9, karton 358, č. j. 238, f. 40.

Národní archiv v Praze (dále pouze NA), Prezídium českého zemského gubernia PG (1787-1791), sign. 2, karton 40, folio 3. NA, PG (1787-1791), sign. 2, karton 40, f. 8.

Státní okresní archiv Zlín se sídlem v Klečůvce, Farní úřad Valašské Klobouky, inv. č. 154, sv. VIIa. SOkA Zlín, FÚ Valašské Klobouky, inv. č. 154, sv. VIIa.

Státní okresní archiv Uherské Hradiště, Okresní úřad Uherský Brod, inv. č. 1232. SOkA Uherské Hradiště, OU Uherský Brod, inv. č. 1232.

K dalšímu čtení:

- BARTOŠ, Josef – CHOBOT, Karel: *Úvod do archivnictví pro historiky*. Olomouc 2000³.
BURCKHARDT, Martin: *Arbeiten im Archiv. Praktischer Leitfaden für Historiker und andere Nutzer*. Paderborn 2006.
RAMEŠ, Václav: *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*. Praha 2005.
ŠTOURAČOVÁ, Jiřina: *Úvod do archivnictví*. Brno 1999.
Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě a změně některých zákonů ve znění zákona č. 167/2012 Sb.

Webové stránky:

- Česká archivní společnost, <http://www.cesarch.cz>.
Mezinárodní archivní rada, <http://www.ica.org>.
Odbor archivní správy spisové služby Ministerstva vnitra ČR,
<http://www.mvcr.cz/clanek/odbor-archivni-spravy-a-spisove-sluzby.aspx>.

Samostatná práce:

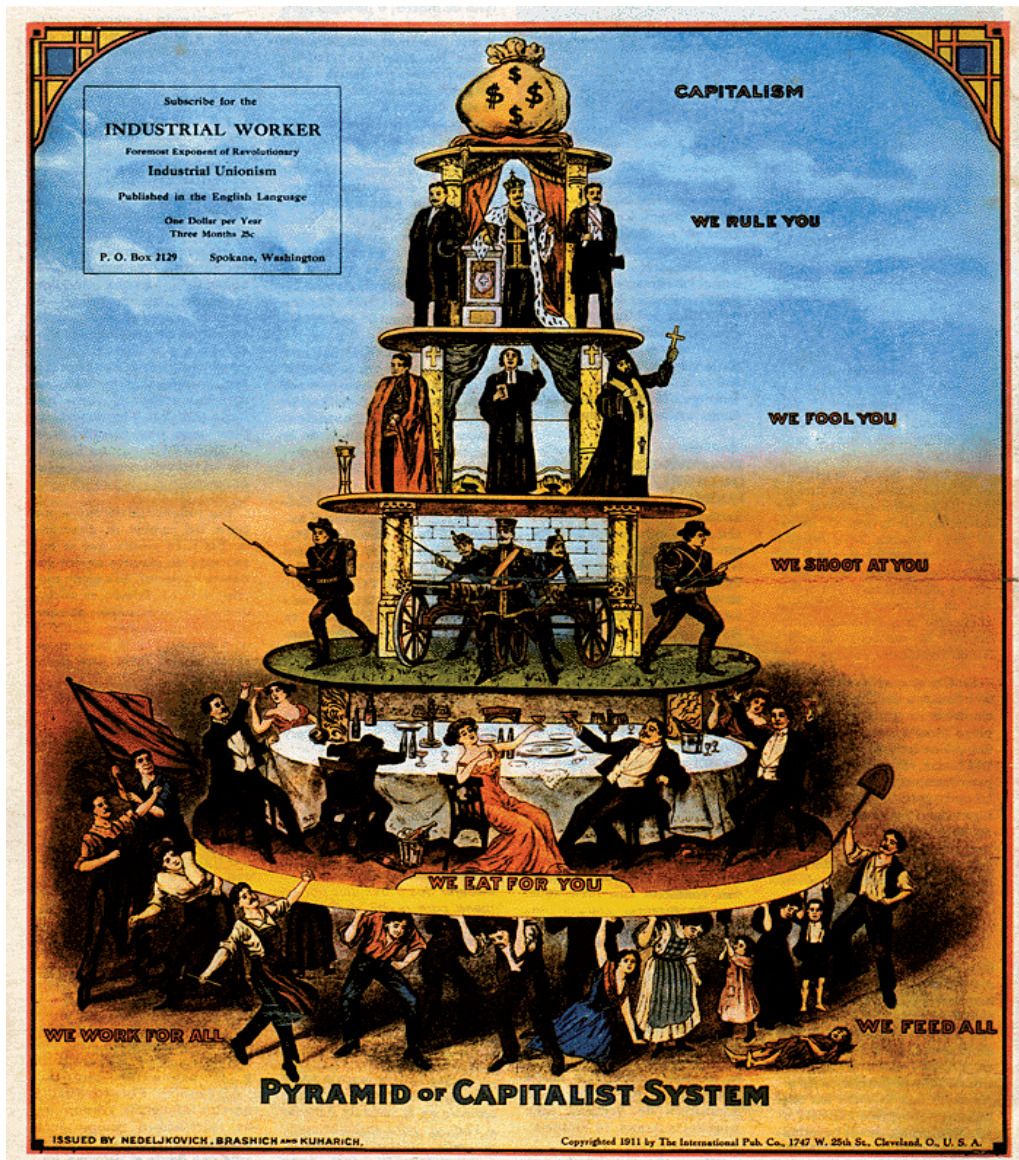
- 1) Zjistěte základní informace o jednom archivu mezinárodní organizace.
- 2) Vyhledejte ve vybrané archivní pomůcce veškeré odkazy na archiválie k zadanému tématu.
- 3) Prostudujte jeden digitálně zpřístupněný pramen a vypracujte stručný přehled informací, které jste studiem získali.

Úkoly:

- 1) Co představuje základy vědeckého pojetí archivnictví?
- 2) Popište současnou archivní síť v ČR.
- 3) Charakterizujte základní archivní pomůcky.

Poznámka ke kapitolám 8, 11 a 12

V přehledech oficiálních názvů institucí zahrnutých v kapitolách o knihovnách, archivech a muzeích nebylo zohledněno období nacionálního socialismu 1939–1945.

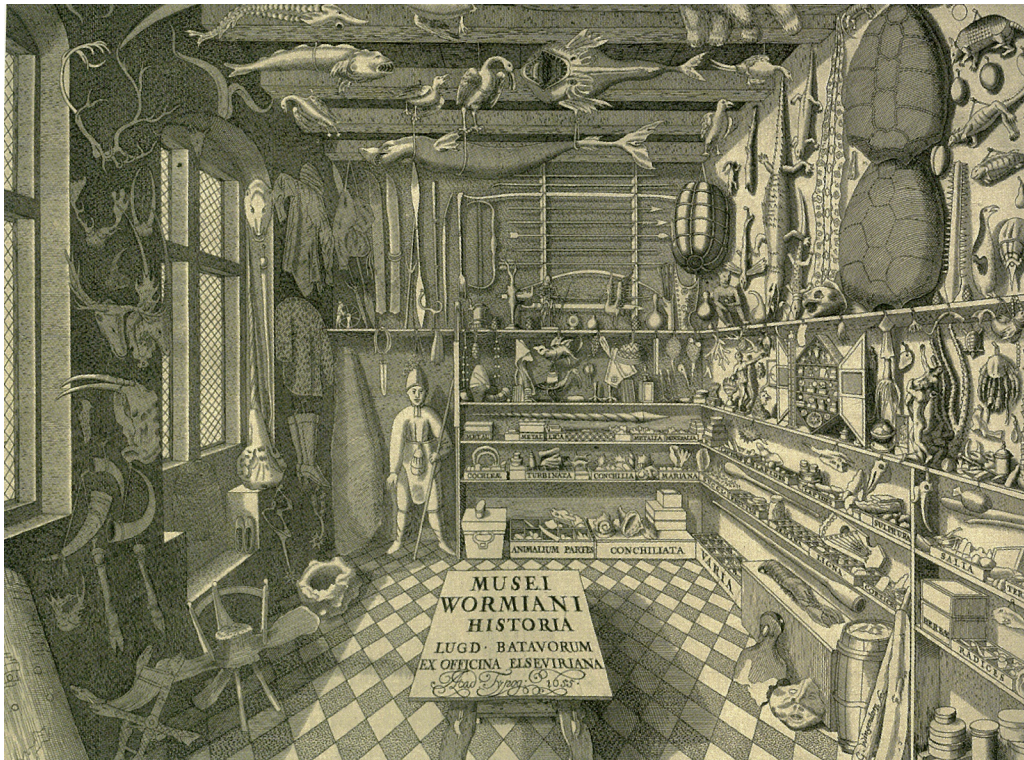
Pyramida kapitalizmu. Plakát vytvorený pro potreby odborů v USA v roce 1911.

Zdroj: Pyramid of Capitalist System. In: Wikimedia Commons [online] 24. 4. 2010 [vid. 31.1.2014].

Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pyramid_of_Capitalist_System.png

*Alegorie Všeobecného občanského zákoníku od Ignaze Pischela.
Muzeum města Ústí nad Labem.*

Titulní list díla *Musei Wormiani historia*, vydaného v Leidenu roku 1655 a popisujícího sbírku kodaňského lékaře Ole Worma. Rytinou prezentovaný kabinet kuriozit dokládá především zájem o cizokrajnou přírodu. Zdroj: *Musei Wormiani Historia*. In: Wikipedia [online] 21. 12. 2005 [vid. 31.1.2014]. Dostupné z: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Musei_Wormiani_Historia.jpg

Schéma vývoje ústředního archivu českého státu

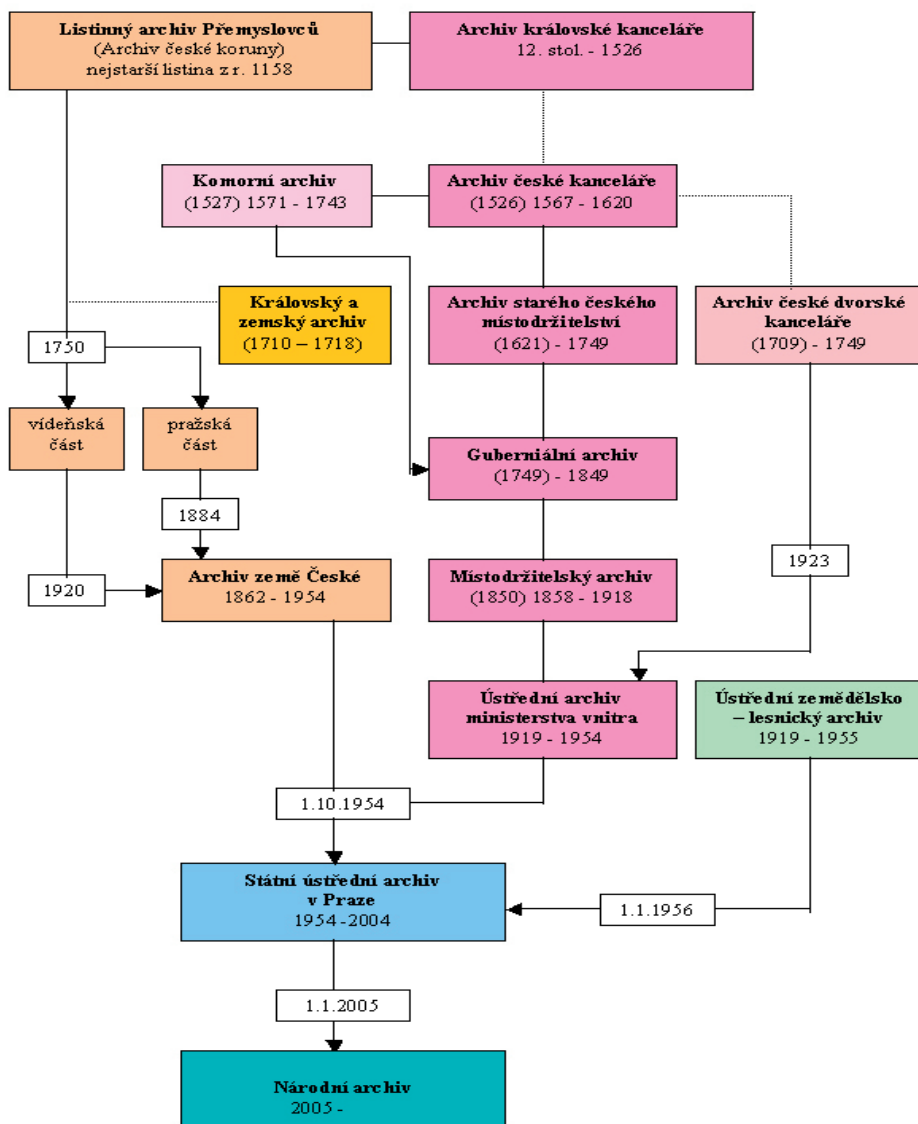

Schéma vývoje Národního archivu Praha.

Zdroj: Národní archiv: Schéma vývoje ústředního archivu českého státu. In: Průvodce činnostmi archivu [online] s. d. [vid. 31.1.2014]. Pod licencí: Creative Commons Uveďte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česká republika (CC BY-NC-ND 3.0 CZ)

(viz <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/>).

Dostupné z: <http://www.nacr.cz/A-onas/cinn.aspx>

Úvod do studia dějepisu

1. díl

Kolektiv autorů

Vydala Masarykova univerzita v roce 2014

1. vydání, 2014

Náklad 800 výtisků

Sazba a tisk: Z+M Partner, spol. s r.o., Valchařská 3261/17, 702 00 Ostrava, Moravská Ostrava

ISBN